T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NE GÖRE MUSUL, ŞEHRİZOR VE İMÂDİYYE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bzhar Othman AHMED

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Osmanlı Müessese ve Medeniyet Tarihi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Othman ALİ

Mayıs – 2017

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NE GÖRE MUSUL, ŞEHRİZOR VE İMÂDİYYE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bzhar Othman AHMED

Bu tez **10. 05. 2017** tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Doç. Dr. Mehmet Akkuş	Başarılı	
Doç. Dr. Osman Ali	Başarılı	
Prof. Dr. M. Yaşar Erdaş	Başarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NE GÖRE MUSUL, ŞEHRİZOR VE İMÂDİYYE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 171 sayfalık kısmına ilişkin *Sakarya Üniversitesi Lisansüstü Yönetmeliği Madde 28* uyarınca aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 17/ 05/ 2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından şahsıma iletilen *Turnitin* intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 10 'dır.
Uygulanan filtrelemeler:

1) Kaynakça hariç
2) Alıntılar dahil
3) 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

Öğrenci
(Adı – Soyadı, İmzası, Tarih)

Bzhar Othman AHMED
17/ 05/ 2017

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı – Soyadı	: Bzhar Othman AHMED
Öğrenci Numarası	: y146012030
Ana Bilim Dalı	: Tarih
Programı	: Osmanlı Müessese ve Medeniyet Tarihi
Statüsü	: ☑ Y. Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora

Danışman
(Adı - Soyadı, İmzası, Tarih)
Doç. Dr. Othman ALİ
17/ 05/ 2017

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
SUMMARY ..... **v**

GİRİŞ **1**
BÖLÜM 1: EVLİYA ÇELEBİ'NİN HAYATI VE MUSUL, ŞEHRİZOR VE İMADİYYE SEYAHATI **5**
1.1. Evliya Çelebi'nin Hayatı 5
1.2. Evliya Çelebi Seyahatnamesi 8
1.3. Evliya Çelebi'nin Seyahat Etme Sebepleri 10
1.4. Musul, Şehrizor ve İmâdiyye Seyahatı 11

BÖLÜM 2: MUSUL, ŞEHRİZOR VE İMADİYYE'DE YÖNETİM TARİHİ **18**
2.1. Osmanlı Devletinin Yönetim Sistemi 18
2.1.1. Eyaletlerin Toprak Sistemi 19
2.1.2. Mîrî Arazi 19
2.1.3. Mülk Arazi 20
2.1.4. Eyaletlerin Askeri Teşkilatı 21
2.1.5. Osmanlı Adliye Teşkilatı 22
2.2. Musul, Şehrizor ve İmâdiyye Yönetim Tarihi 23
2.2.1. Musul 23
2.2.2. Şehrizor 27
2.2.3. İmâdiyye 40

BÖLÜM 3: MUSUL, ŞEHRİZOR VE İMADİYYE'DE DİNî VE İLİMî HAYAT **46**
3.1. Dinler 46
3.1.1. İslâm 46
3.1.1.1. Mezhepler 47
3.1.1.2. Camiler 50
3.1.1.3. Tekke ve Zaviyeler 58
3.1.1.4. Türbeler (Ziyaretgâh 60

3.1.2. Hristiyan 61
3.1.3. Yahudi 65
3.1.3.1. Yahudilerin Yaşadığı Yerler 67
3.1.3.2. Yahudi Türbeleri 67
3.1.4. Zerdüştler 69
4.1.5. Yezidiler 70
4.1.5.1. Yezidilerin Türbe ve Kutsal Yerleri 75
3.2. Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'de İlim Hayatı 76
3.2.1. Camiler ve İlim Hayatı 78
3.2.2. Zaviye ve Tekkelerde İlim 79
3.2.3. Hastane ve Tıp Medresesi 80
3.2.4. Ebced Mektebleri yada Mekteb-i Sıbyan 81
3.2.5. Dârülkurrâ ve Dârülhadisler'de İlim 82
3.2.6. Külliye ve Medreseler 82
3.2.7. Medreselerde Okutulan Dersler 88
3.2.8. Evliya Çelebi'nin Söz Etmediği Bilim Merkezleri ve Bilim Adamları 96

BÖLÜM 4: MUSUL, ŞEHRİZOR VE İMADİYYE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT 101
4.1. Dil 101
4.2. Yemek 114
4.3. Giyim ve Kuşam 115
4.4. Hamam 117
4.5. Çarşı ve Pazar 118
SONUÇ 121
KAYNAKÇA 123
EKLER 131
ÖZGEÇMİŞ 171

KISALTMALAR

As	: Aleyhi's-selâm
b	: bn (Arapça 'da "baba" anlamına gelmektedir.)
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi
Do	: Doğum
Ek	: Ekler
H	: Hicrî
Haz	: Hazırlayan
Hz	: Hazreti
M	: Miladi
MAD	: Maliye Ahkâm Defteri
Nu	: Numara
Ö	: Ölüm
p	: Page
s	: Sayfa
S	: Sayı
Sav	: Sallalahu Aleyhi Vesellem
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
Vole	: Volume
Yy	: Yüzyıl

Tezin Başlığı: Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Musul, Şehrizor ve İmâdiyye.

Tezin Yazarı: Bzhar Othman AHMED **Danışman:** Doç. Dr. Othman ALİ

Kabul Tarihi: 10.5.2017 **Sayfa Sayısı:** vi(ön kısım) + 171(tez) + 39 (ek)

Anabilim Dalı: Tarih **Bilim Dalı:** Osmanlı Müessese ve Medeniyet Tarihi

Musul, Şehrizor vilayetleri ile İmâdiyye şehri ekonomik, siyasal ve kültürel açıdan Osmanlı Devleti'nin önemli topraklarındandır. Osmanlı Dönemi'nde bu topraklar hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalar çoğunlukla tahrir defterleri gibi resmi kayıtlara dayalıdır. Mamafih bölge hakkında önemli kaynaklardan biri de seyahat anlatılarıdır. Batı ülkelerinden birçok seyyah misyoner ve casusluk faaliyetleri amacıyla bu bölgelere gelmişlerdir. Osmanlı seyyahları ise seyahat ve devletin resmi görevleri için bu bölgelere gitmişlerdir. Osmanlı seyyahlarından birisi de Evliya Çelebi'dir. Seyahatnamesinin IV. cildinde bu toprakların kültür, medeniyet ve yönetimini çok detaylı bir biçimde anlatmaktadır.

Evliya Çelebi 1655-1656 yılları arasında Musul Şehrizor ve İmâdiyye'ye gitmiştir. Evliya Çelebi bu şehirleri gezerken buralardaki dini ve ilmi hayat ve yönetim tarih üzerinde durmuştur. Bu şehirlerdeki önemli mekânlar hamamlar camiler medreseler ziyaretgâhlar da bu eserde yerini bulmuştur. Evliya bu şehirlerdeki yönetim tarihi ve yapısına özel önem vermiş ve detaylı bir şekilde dönemin hükümdarını ve ailesini tanıtmıştır. Dönemindeki hükümdarlarla tanışmış ve onların yönetim şekillerini aktarmıştır. Yine hükümdarların Osmanlı Devleti ile ilişkisini de konu edinmiştir. Tebaa'nın günlük yaşamı, dilleri, dinleri yemekleri, özel günleri, sosyal ve kültürel hayatlarını da inceleyip not etmiştir. Bu çalışmada ise o dönemde bu şehirleri anlatan diğer kaynaklarla birlikte Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi karşılaştırılacak ve Evliya'nın eksik bıraktığı bilgiler tespit edilecektir. Bu karşılaştırma sayesinde bu şehirlerin o döneme ait daha net bir fotoğrafı çekilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Evliya, Musul, Şehrizor, İmâdiyye, İlim, Medrese.

Title of the Thesis: According to Awliya Chalabi's Travelbook, Mosul, Sharazwr and Amadiyah

Author: Bzhar Othman AHMED **Supervisor:** Assist Profisor Dr. Othman ALI

Date: 10.5.2017 **No. of pages:** vi (pre text)+171(main body)+39(App.)

Department: History **Subfield:** History of the Ottoman Civilization and Institutions

Mosul and Sharazwr provinces with Emdiyah city was important territories of Ottoman Empire in terms of economic, political and , cultural. In the age of Ottoman, lots of researches were made about these territories. These researches mostly base on the formal documents like Tahrir notebooks. However, one of the important resources is travelers' narrations about the region. A lot of missionary travelers who are from western countries visited these territories due to aiding espionage activities. At the same time, Ottoman travelers went these territories because of travel and formal duties of state. One of the Ottoman traveler is Awliya Chalabi. Awliya Chalabi explains culture, civilization and administration of these territories by giving large details of information within 4th volume of his Seyāḥat-nāme

Awliya Chelebi visited Mosul, Sharazwr and Emdiyah between 1655 and 1656. In his visit to these cities, Awliya Chelebi paid attention to history, science, administration and religious lives. He narrates important information about mosques, places, baths, madrasahs and ancient things of these cities in his works. Awliya Chelebi paid special attention to the history of administration and structure by giving large details of information about rulers and their families. He met with the rulers of that period and explained the structures of their administration. Also, he gives information about relations between Ottoman Empire and rulers. He examined and noted daily lives, religions, languages, foods, special days, social and cultural lives of people. The purpose of this work is to compare of Awliya Chelebi's Seyāḥat-nāme with sources which gives information about the cities at that time and identify shortages of Awliya Chelebi. It will be taken a more transparent photograph about these cities and age of that time through this comparison.

Keywords: Awlayia, Mosul, Shahrizor, Imadiyyah, Science, School.

GİRİŞ

Tarih boyunca insanoğlunun kişisel seyahatleri hep var olmuştur. Fakat bu seyahatleri ilginç kılan nokta seyahat eden kişinin gittiği, gördüğü, şahit olduğu olayları ve mekânları kaydetmesidir. Böylelikle bugün tarihçilerin kaynak olarak kullandığı önemli ve büyük bir literatür ortaya çıkmıştır. Nitekim tarihçiler uzun süredir bu seyahatnameleri kaynak olarak kullanmaktadırlar. Bu seyahatnamelerden bir tanesi de Evliya Çelebi'nin uzun bir süre Osmanlı coğrafyasında görüp, işittiği, şahit olduğu olay ve mekânları, yapıları, kişileri kaleme aldığı seyahatnamesidir. Evliya Çelebi'nin, 17.yy'de bir rüya sonucu başlayan bu tutkusu bugün pek çok tarihçinin kaynak olarak kullandığı on ciltlik büyük bir külliyata dönüşmüştür. Uzun bir süre kaynak değeri verilmeyen Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin değeri ancak yirminci yüzyılın ortalarından itibaren anlaşılmaya başlanmıştır. Bugüne kadar pek çok tarihçi Evliya Çelebi seyahatnamesi üzerine çalışmalar -tezler, kitaplar, makaleler- yapmıştır.

Evliya Çelebi, bakşa Melek Ahmet Paşa olmak üzere birçok paşanın finansal desteği ve ordu ile çıktığı seferler sayesinde Osmanlı coğrafyasının neredeyse tamamını gezme şansına erişmiştir. Bağdat ziyareti sırasında bugün Kuzey Irak Bölgesel Yönetiminin topraklarında bulunan Musul, Şehrizor ve İmâdiyye bölgelerini de gözlemleme imkanı bulmuştur. Çalışmamızın kapsamında olan Musul, Şehrizor ve İmâdiyye şehirlerinin ekonomik, sosyal, coğrafi, dini ve kültür hayatı hakkında detaylı bilgiler içeren Evliya Çelebi Seyahatnamesi, bölge tarihi için hem yeni hem de o döneme ait bilgilerin büyük çoğunluğunun başka kaynaklarda bulunmaması nedeniyle büyük değer taşımaktadır. Evliya, bölgede yaşayan halklar, aşiretler, Osmanlı yönetimi ile olan ilişkileri, şehirler, köyler, ekonomik yapı, coğrafi dağılım, Osmanlı-Safevi mücadelesinde bölgenin rolü, dini ve ilmi yaşama dair detaylı bilgiler vermiştir.

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde verdiği bilgiler sayesinde 17. yy Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'nin toprak yapısının nasıl olduğu, bölgede öne çıkan aşiretler, Osmanlı ve bölge emirliklerinin birbirleri ile olan ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Bölgenin medrese ve âlimleriyle birlikte ilmi hayatı ve kültür hayatının nasıl olduğu bölgede yaşayan halkların kimler olduğu, dinleri ve birbirleri ile ilişkileri nasıl olduğu gibi soruların cevabı da Evliya Çelebi seyahatnamesinde bulunmaktadır. 17. yy Musul, Şehrizor ve İmâdiyye bölgelerinin tarihini yazmaya kalktığımızda Evliya Çelebi Seyahatnamesini kullanmazsak araştırma mutlaka eksik kalır.

Çalışmanın Amacı

Irak tarihi üzerine yapılan çalışmalarda Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi kullanılmış, fakat bölge tarihi için kaynak değeri tam olarak ortaya konulamamıştır. Bölgenin Evliya Çelebi seyahatnamesi'nden haberdar olduğu kesindir fakat çalışmada ele alınan bölgeye dair anlattıklarına herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Ḫalîl Ali Murad'ın *Reḥle Evliya Çelebi fi Kürdistan meṣderen l'ldrase Eḥval el- İrak fi el- ḳırn el-sabiʿ ʿaşir,* (Mcelle el-Mışkat, Musul Üniversitesi / Edebiyet Fakültesi / Tarih bölümü, H.1425/ M.2004) ismindeki kısa makalesinde Evliya Çelebi kaynak olarak kullanılmış ama sadece Musul üzerine birkaç söz söylenmiş, bölge için değeri tam olarak ortaya konamamıştır. Bunun yanında Arapça, Farsça ve Kürtçe dillerinde Evliya Çelebi üzerine yapılan çeviriler mevcuttur: Arapça, *Reḥle Evliya Çelebi fi Kürdistan ʿam 1056/1655,* (çev. Reşit Efendi, Ḫânî matbaʿesi, Duhok, 2008), Kürtçe: *Kürd le Mêju-i Dravsêkan-i da- Sayyahatname-i Evliya Çelebi,* (çev. Saeed Nakam, Bağdat, 1979), Farsça, *Kürd der Tariḫ Hemsgâyân- Sayyahatname Evliya Çelebi*, (çev. Faruḳ keyḫûsrev-i, Urmiye (Rezaʾiye), (1985). Bu eserler Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin bölgede toprak yönetimi ve medeniyet kısımlarını atlamış ya da çevirilerine dahil etmemeyi tercih etmişlerdir. Nazdar Celil Mustafa'nın *Devur ʿUlema' el-Kürd Fi el-Devle ʿOsmaniye el-Ḳırnan el-Sadis ʿaşir Vel-Sabiʿ ʿaşir,* (2013) isimli eserinde 17. yy'de Osmanlı idaresinde yaşayan Kürtlerin ilmi hayat ve ilim adamlarını çalışmasında konu edinmesine rağmen Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesini kaynak olarak kullanmamıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Musul, Şehrizor ve İmâdiyye bölgesi tarihi açısından önemlidir. Birincisi yeni bir kaynak olarak kullanılıp bölge tarihi yeniden ele değerlendirilecektir. Bunun yanında bölgede yaşayan halklar, aşiretler, yönetim yapısı, dinleri, ilim ve kültür hayatı, bölgenin coğrafyası vb. pek çok konuyla ilgili bilgilerinin bu çalışma çerçevesinde gün yüzüne çıkarılması bölge tarihi alanındaki önemli bir eksikliği tamamlamış olacaktır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bölge halkları, kültürü, aşiretleri, toprak yönetimi, dini, ilmi ve kültür hayatı hakkında verdiği bilgiler çerçevesinde diğer çalışmaların görmezden geldiği veya anlatmamayı tercih ettikleri Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'nin toprak yönetimi dini ve ilmi hayatının ortaya konması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın Önemi

17. yy Musul, Şehrizor, İmâdiyye toprak yönetimi, ilmi, dini ve kültür üzerine araştırma yapılmamıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinin 17. yy'de Musul, Şehrizor ve İmâdiyye bölgesi tarihi açısından önemli ve yeni bir kaynak olması, bölgede yaşayan halklar, aşiretler, yönetim yapısı, bölgedeki kaleler, toprak sistemi, Osmanlı için bölgenin önemi, dinleri, ilim kültür hayatları, bölgenin coğrafyası vb. pek çok konuyla ilgili bilgilerinin bu çalışma çerçevesinde gün yüzüne çıkarılması bölge tarihi alanındaki önemli bir eksikliği tamamlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Araştırmamızda öncelikle kaynak taraması yapılmıştır. Çeşitli kaynaklardan bilgiler toplanmıştır. Araştırma kapsamında arşiv belgeleri, yazma eserler, çeşitli dillerde yazılmış kaynaklar, seyahatnameler, harita ve resimler kullanılmıştır. Toplanan bilgiler karşılaştırma, analiz ve eleştiri aşamalarından geçirilerek tarih biliminin araştırma yöntemi çerçevesinde kalınarak incelenmiştir. Bu çalışmada kullanılan başlıca kaynak Faḍil Beyat'ın Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak yazdığı ve Osmanlı Arap eyaletleri, Osmanlı-Safevi çatışmaları ve Bağdat, Şehrizor ve Musul eyaletlerini detaylı olarak anlattığı *el-Devle ʿUthmaniye fi el-Mecal el-ʿArabiye,* (2007) isimli eseridir. Bu çalışmanın özellikle yönetim yapısı, yönetim tarihi, idari yapı ve Osmanlı-Safevi çatışmaları bölümlerinde bu kitaptan faydalanılmıştır. Nazdar Celil Mustafa'nın *Devur ʿUlema' el-Kürd fi el-Devle ʿOsmaniye el-Ḳırnan el-Sadis ʿaşir vel-Sabiʿ ʿaşir,* (2013) isimli eseri 17. yy'de Osmanlı idaresinde yaşayan Kürtlerin ilmi hayatı ve ilim adamları konusunda ele alan çalışmasıdır.

Bu kitabın araştırmanın üçüncü bölümü Osmanlı ilim hayatını ele almaktadır. Araştırmada Pol Pir Drêzi [Derbarey Kürde Yezidiyekan (2013)], Karstın Nipor [Reḥle Nipor ilâ el-ʿIraḳ el-Kamilah (2012)] gibi Avrupalı seyyahlardan da yararlanılmıştır. Özelikle Evliya'nın ilim ve din ile ilgili verdiği bilgileri o da tekrar etmiştir. Evliya'nın hayatı ve seyahatnamesi hakkında önemli bilgiler veren, Evliya'nın seyahatnamesinin nasıl okunması gerektiği konusunda yol gösteren Robert Dankoff'un *Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı,* (2010) ve Coşkun Yılmaz'ın editörlüğünü yaptığı *Evliya Çelebi'nin Dünyası* (2013) isimli eserler çalışmanın işleyişine önemli katkı sağlamıştır.

Konunun temel kaynağı Evliya'nın seyahatnamesinde Musul, Şehrizor ve İmâdiyye bölgesini anlattığı IV. cildidir [Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizin,* Cilt 1, (haz.) Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY, 2000]. Evliya Çelebi Bağdat şehrinden Musul, Şehrizor ve İmâdiyye şehirlerini ziyaret etmiştir. Bölgedeki büyük şehirler hakkında önemli bilgiler vermesine rağmen bazı bölgelere çok az değinmiştir. Genel olarak bu çalışmada Evliya Çelebi'nin Seyahatanamesi'nin IV. cildini birincil kaynak olarak ele alıp tüm bölümlerde kullandık.

Bu çalışma yürütülürken birçok sorunla karşılaşıldı. Kaynakların çoğu Türkiye'de yoktu. Kaynaklara ulaşmak maksadıyla üç kere Irak ziyareti gerçekleştirilmiştir. Oradaki ilgili tüm kütüphane ve arşiv merkezleri ziyaret edildi. Ayrıca çalışmanın yazım aşamasında, akademik Türkçe 'ye az hakim olunduğundan biraz zorluklarla karşılaşıldı. Hatta kaynakları diğer dillerden (Arapça, Kürtçe, İngilizce ve Farsça) Türkçe 'ye çevirirken zorlanıldı. Musul ve Tikrit'te ki kütüphanelerde de konuyla ilgili önemli kaynaklar bulunmasına rağmen güvenlik sebepleriyle buralara ziyaret gerçekleştirilememiştir. Buralardaki kaynakların kullanılmasıyla çalışma daha da zenginleşmiş olacaktı fakat güvenlik sebepleriyle mümkün olmamıştır.

Çalışmamız dört bölüm şeklinde planlanmıştır. Birinci bölümde Evliya Çelebi'nin hayatı, seyahat etme sebebi, Musul, Şehrizor ve İmâdiyye seyahati, kiminle seyahat ettiği ve on ciltlik seyahatnamesi hakkında kısaca bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Musul, Şehrizor Eyaletleri ve İmâdiyye Hükümetinin yönetim tarihi ve Osmanlı-Safevi çatışmasında bölgenin durumu anlatılmıştır. Üçüncü bölümde 17. yy'de Osmanlı idaresindeki bölgenin dini ve ilmi hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde ise Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'nin sosyal ve kültürel yapısı ve bölgede yaşayan milletlerin dil, yemek, giyim, vb. yaşantıları üzerinde durulmuştur.

Bu çalışma, yukarıda belirtilen kaynaklar ve yöntem çerçevesinde, sözü edilen soruları araştırmak üzere bölgenin yönetim, ilmi ve dini yaşamını ortaya koymayı hedeflemektedir.

BÖLÜM 1: EVLİYA ÇELEBİ'NİN HAYATI VE MUSUL, ŞEHRİZOR VE İMADİYYE SEYAHATI

1.1. Evliya Çelebi'nin Hayatı

Osmanlı Devleti'nin büyük seyyahı Evliya Çelebi'nin ailesi İstanbul'da yerleşik olmasına rağmen aslen Kütahyalıdır.[1] İstanbul'a göç ettikten sonra ailesi Unkapanı semtine yerleşmiştir. Evliya, Unkapanı'nda Sığırcılar Cami vakfına ait olan bir evde 10 Muharrem 1020 (1611) tarihinde doğmuştur.[2] Doğumuna dair bilgiyi seyahatnamesine şu ifadeler ile kaydetmiştir.

> Bu hakîr-i pür-taksîr Evliya-yı bî-riyâ ibn Dervîş Mehemmed Zıllî rahm-ı mâderden müştak olup rû-yı arza kadem basdığımız bu Sultân Ahmed Hân'ın zamân-ı saltanatında bin yigirmi Muharremü'l-harâm'ın onuncu günü yevm-i âşûrâda vücûda gelüp yigirmi altı târîhinde nâmûs [u] ârı fark edüp Sultân Ahmed Hân'ın Edirne seferin ve Yeni câmi' binâsına mübâşeret olunduğun a'lâ bilürdüm. Hamd-i Hudâ kim böyle bir azîmü'ş-şân pâdişâh-ı Cem-cenâb asrında vücûda gelmişiz.[3]

Evliya bütün hayatını bekar olarak geçirmiş, hiç evlenmemiştir. Sürekli seyahat etmesinden dolayı evlenmediği düşünülmektedir.

Evliya, aile şeceresini İslam peygamberi Hz. Muhammed'e dayandırmaktadır.[4] Ayrıca ailesinin soyunun diğer taraftan Hoca Ahmet Yesevî'ye ulaştığını söyler.[5] Onun şeceresi: Evliya Çelebi İbn Derviş Mehmet Zılli İbn Kara Ahmet, İbni Demircizade Kara Mustafa Paşa al-Şehid İbn Durhan Bey İbn Yavuz-er İbn Ece Yakup İbni

---

[1]Mehmet Akbaş, "Evliya Çelebi'nin Gözüyle Kürtler ve Kürdistan", **Artuklu Akademi | Journal of Artuklu Academia**, 2(1), (2015), s. 2; **Reḥle Evliya Çelebi fi Kürdistan ʿâm 1056/1655**, (Çev.) Reşit Efendi, Duhok: Ḫânî Matbaʿesi, 2008, s. 7.

[2] Salih Özkök, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Doğu Şehirleri (1641-1648)" (Kafkas Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kars, 2013, s. 17.

[3]Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Trabskripsiyonu-Dizin,** C 1, (haz.) Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY, 2000, s. 94; Evliya Çelebi'nin Topkapı sarayın nüshası için bkz. Ek. 1.

[4] Dönem itibari ile soy olarak Peygamber ailesinden gelmek büyük bir övünç kaynağı ve sosyal statüde önemli bir rol görevi görmesinden dolayı Evliya Çelebi'nin şeceresini böyle kaydetmesi doğal bir davranıştır. Fakat verdiği şecerenin doğruluk payının olup olmadığı eldeki veriler ile ortaya koymak mümkün olmadığı için kesin bir şey denilememektedir.

[5] Seyit Ali Kahraman, "İlk Savaş Muhabirimiz Evliya Çelebi", (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2013,s. 30.

Allahverdi Akay İbn Mehmet Kirmanı İbn Hoca Ahmed Yesevi'dir. Evliya aile şeceresine dair verdiği bilgileri şu ifadeler ile kaydetmiştir;

> Süleymân Hân aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân rûhiyçün ve bu gazâlarda bulunan pederimiz Ser-zergerân-i Dergâh-i âlî, ya'nî Derviş Mehemmed Zıllî ibn Kara Ahmed ibn Kara Mustafâ ibn Yavuz Er ibn Ece Ya'kûb ibn Germiyânzâde Ya'kûb ilâ Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî ibn Muhammed Hanefî ve ilâ İmâm Zeyne'l-âbidîn ve ibn İmâm Hüseyin ve ibn İmâm Ali ve Fâtimatü'z-Zehrâ ve bizzât cedd-i izâmımız Hazret-i Risâlet-penâh rûhiyçün Allâh rızâsıyçün el-Fâtiha ma'a's-salavât.[6]

Evliya'nın babası sarayın kuyumcubaşı olan Mehmet Zılli Efendi'dir. Babası, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murat, III. Mehmet, I. Ahmet, I. Mustafa, II. Osman, IV. Murat, I. İbrahim, IV. Mehmet zamanlarında yaşamıştır. Mehmet Zılli Efendi'nin II. Selim zamanında Kıbrıs'ın fethine katıldığı ve padişaha Magosa'nın anahtarını verdiği ve I. Ahmet tarafından İstanbul'da yaptırılan bugünkü adı ile Sultan Ahmet Cami'nin iç tezyinatını yaptığı söylenmektedir.[7] Kendisi uzun bir yaşam sürmüş ve Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetlerde bulunmuştur. Evliya Çelebi'nin ön sıfatı olan "Evliya'nın, babasının Evliya Mehmet Efendi ile olan yakın arkadaşlığından kaynaklı verilmiş olması muhtemeldir.[8] Evliya'nın babası Mehmet Zılli Efendi uzun bir yaşamın ardından (H.1058/ M. 1648) tarihinde 114 yaşında ölmüştür. Evliya'nın annesi ise Melek Ahmet Paşa'nın teyzesi olup ise Kafkas Abaza'ya kökenlidir.[9]

Evliya anne tarafından Defterdarzade Mehmet ve İpşir Mustafa Paşa ile de akraba olduğunu söylemektedir. Evliya'nın kaydettiğine göre iki kardeşi bulunmaktadır. Mahmut adında bir erkek kardeşi ve İnel adında bir kız kardeşi vardır. Kız kardeşi Sultan IV. Murat zamanında isyan ettikten sonra asılan İlyas Paşa'nın hanımıdır. Bunun yanında Evliya, üvey annesi ve adlarını vermediği büyük ihtimalle onlarda üvey anneden olan iki kız kardeşi daha olduğunu kaydeder.[10]

Evliya Çelebi ilköğrenimini kendi mahallesinde bulunan sıbyan mektebinde görmüştür. Daha sonra Unkapanı semtinde yer alan Şeyhülislam Hamid Efendi Medresesinde,

---

[6]Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Trabskripsiyonu-Dizin,** Cilt VI, (haz.) Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY, 2000, s. 133.

[7] Muzaffer Özbay, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Anadolu Coğrafyasındaki Gayri Müslim Mabetleri", (Sakarya Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi), Mayıs 2010, s. 20.

[8] Özkök, *Doğu Şehirleri*, s. 17.

[9] Özkök, *Doğu Şehirleri*, s. 17.

[10] Özkök, *Doğu Şehirleri*, s. 17.

müderris Ahfaş Efendi'den yedi yıl ders görmüştür. Ahfaş Efendi hocası olmakla birlikte bu medresede farklı hocalardan da ilim tahsil etmiştir. Kendi ifadesine göre Şadizade Dar'ül-kurrasında Evliya Mehmet Efendi'den on bir sene hafizlık dersi almıştır. Ayrıca kuyumcu olan babası Mehmet Zılli Efendi'den taş üzerine yazı yazmak gibi hünerler edinmiştir. Bu eğitim safhalarını tamamladıktan sonra ise Enderun-i Hümayûna girmiş ve eğitimine burada devam etmiştir.[11]

1635 yılının Kadir Gecesi'nde Ayasofya Camisinde hafizlık yaptığı bir sırada Melek Ahmet Paşa tarafından IV. Murad'a sunulmasının ardından saraya alınan Evliya, burada Enderun mektebinde eğitim alma şansına eriştiğini söylemektedir. 1640 yılında Enderun mektebindeki eğitimi tamamlamıştır. Enderun mektebinde Turşucubaşı Ahmet Ağa ve Hadım Gazanfer Ağaların nezaretinde eğitilir. Aynı zamanda Evliya, Ömer Gülşeni'den Musiki, Evliya Mehmet Efendi'den Tecvit, Keçi Mehmet Efendi'den Kafiye ve Nahiv dersleri okumuştur. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla seyyahın iyi bir eğitim aldığı rahatlıkla söylenebilir.[12]

Aldığı iyi eğitimin yanında seyyah pek çok dile de vakıf olduğunu kaydetmektedir. Türkçe'yi düzgün, etkili ve sanatsal kullanabilme becerisine sahiptir. Babasının çırağından Rumca, Enderun'dan Arapça ve Farsça, babasının arkadaşı Simyon ustadan ise Latince ve Yunanca öğrendiğini kaydetmiştir. Bununla birlikte seyahatnamesinde birçok bölgenin dil ve lehçesine dair verdiği bilgilerden pek çok dile vakıf olduğunu da söylemek mümkündür. Çelebi ata binmeyi seven ve iyi cirit kullanan bir kişiliktir. Hatta cirit oynarken birkaç dişinin kırıldığını ve bu kırılan dişlerini Viyana'da bir dişçiye yaptırdığını yazmaktadır.[13]

Evliya Çelebi'nin ne zaman ve nerede öldüğüne dair kesin bilgi olmamakla birlikte bazı araştırmacılar 1682 tarihinde 71 yaşında İstanbul'da, bazı araştırmacılar ise yine aynı tarihte Mısır'da öldüğü ihtimali üzerinde durmaktadır.[14] Mehmet Akbaş ise Evliya Çelebi'nin muhtemelen II. Viyana Kuşatmasını gördüğü ve 1684 yılında hayatta olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Ayrıca Evliya'nın son seyahat yeri olan

---

[11] Martin van Bruinessen, Hendrik Boschten, Evliya **Çelebi in Diyabekir, Vol. I**, Brill, 1988, p. 7.

[12] Zekeriya Kurşun,"Seyyah-i Âlem Evliya Çelebi", **Evliya Çelebi'nin Düniyası, (ed.)** Coşkun Yılmaz, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, 2013, s. 56.

[13] Mehmet Yaşar Ertaş, Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi- Pamukkale Üniversitesi**, Sa 10, 2011, s. 87.

[14] Ülkü Elik Şavk, **Sorulara Evliya Çelebi İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enistütüsü, 2011, s.15.

Mısır'dan İstanbul'a döndükten sonra öldüğü ve mezarının Meyyitzade kabri civarındaki aile kabristanında bulunduğu iddialar arasında bulunmaktadır.[15]

1.2. Evliya Çelebi Seyahatnamesi

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi on ciltten oluşmaktadır. Seyahatnamesinde Osmanlı Devleti'nin neredeyse tüm bölgelerini gezmiştir. Dönemin Osmanlı toplumunun şehirlerini, yollarını, iklimini, gelenek göreneklerini, tarihini, din, toplum, askeri, siyasi ve ekonomik yapısını vb. farklı yönleriyle tanıtmaya çalışmıştır[16]. On ciltlik seyahatnamesinin muhtevası kısaca şöyledir;

Birinci Cilt

Eserin birinci cildinde 1630-40 yılları arası İstanbul'un tarihi, toplumu ve İstanbul'daki kutsal yerler hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin; câmiler, medreseler, şehrin semtleri, şehirdeki esnaf grupları vb. konular hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca İstanbul'da bulunan câmi, medrese, mescit, türbe, tekke, imaret, hastane, konak, kervansaray, sebilhane ve hamamların kim tarafından, ne zaman kurulduğu ve bu yapıların dış ve iç mimarisine dair tasvirde bulunmuştur.

İkinci Cilt

İkinci cilt, Mudanya ve Bursa'nın tarihi, Bursa'nın âlimleri, vezirleri, şâirleri, Sinop, Trabzon ve havalisi, Gürcistan dolayları, Kırım, Karadeniz, Bolu, Amasya, Niksar, Erzurum, Nahçivan, Tebriz, Bakü, Bayburt, Erzincan, Merzifon ve Ankara şehirlerinden bahsetmektedir.

Üçüncü Cilt

Üçüncü cilt, Üsküdar'dan Şam'a kadar yol boyunca bütün şehir ve kasabalar; Eskişehir, Konya, İskenderun, Tire, Kızıldeniz, Ölü Deniz, Urfa, Kayseri, Sivas, İskilik, Rusçuk, Niğbolu, Silistre, Filibe, Edirne, Sofya ve Şumnu şehirlerinden bahsetmektedir.

[15] Akbaş, "Evliya Çelebi'nin Gözüyle", s. 3.

[16] Akbaş, "Evliya Çelebi'nin Gözüyle", s. 3.

Dördüncü Cilt

Dördüncü cilt, İstanbul'dan Van'a giderken bütün şehir ve kasabalar; Malatya, Diyarbakır, Mardin, Sincar, Bitlis ve Ahlat'tan bahsetmektedir. Ordu ile çıktığı İran seferi sayesinde bu şehirler hakkında bilgi vermiştir.

Daha sonra İran'a giden elçilik heyetinde yer almış ve bu sayede Tebriz, Erdebil, Kazvin, Kum, Bağdat, Necef/Küfe, Basra, Abadan, Cizre, Musul, Erbil, Şehrizor, Akre, İmâdiyye, Zaho, Duhok, Tikrit gibi şehirler hakkında bilgi edinebilmiş ve seyahatnamesine aktarabilmiştir.

Beşinci Cilt

Beşinci cilt, Tokat, Rumeli, Sarıkamış'tan Avrupa'ya kadar çeşitli Eyaletler ve şehirlerden; Kırklareli, Varna, İstanbul, Silistre, Hoten, Özi, İznik, Bursa, Gelibolu, Edirne, Belgrad, Temeşvar, Libhova, Yanova, Varad, Sarayevo, Zagrep, Üsküp, Köstence, Sofya ve Semendire'den bahsetmektedir.[17]

Altıncı Cilt

Altıncı cilt, Macaristan ve Almanya; Temeşvar, Koloşvar, Kaşav, Sibiv, Mohaç, Peç, Budin, Uyvar, Estergon, Belgrad, Dubrovnik, Mostar, Zigetvar ve Kanije şehirlerinden bahsetmektedir.

Yedinci Cilt

Yedinci cilt, Avusturya, Kırım, Dağıstan, Kıpçakdiyârı, Ejder Hân havâlisi, Belgrad, Viyana, Wallaçya, Budapeşte, Oçakov, Krakow, Kırım, Bahçesaray, Dağıstan, Astra Hân, Saratov, Kazan ve Kalmukya gibi bölge ve şehirlerden bahsetmektedir.

Sekizinci Cilt

Sekizinci cilt, Evliya Çelebi'nin, Azak'tan Kırım'a, Kefe, Bahçesaray, Kılburun, Akkerman, İsmail, Girit dolayları, Babadağı, Hasköy, Edirne, Dimetoka, Gümülcine, Drama, Selânik üzerinden bütün Yunanistan ve Mora'yı dolaşarak hanya, Kandiye, Arnavutluk, Yanya, Tepedelen, Avlonya, Draç, İlbasan, Ohri, Resne, Manastır, İştip,

[17] Buvâr Nuredin, **Mîr ʿabdâl ẖan-i Bedlis (Bilimetêki fermoşkrav le Mêjuy Kürd da)**, Süleymani: Hamdi Matbeʿesi, 2007, s. 25-26.

Tikveş, Cisr-i Mustafa Paşa ve son olarak Edirne üzerinden İstanbul'a dönüşünden bahsetmektedir.

Dokuzuncu Cilt

Dokuzuncu cilt, Evliya Çelebi'nin İstanbul'dan hareketle Kütahya, Afyon, Manisa, İzmir, Sakız, Kuşadası, Aydın, Tire, Denizli, Muğla, Bodrum, Ege adaları, Isparta, Antalya, Alanya, Karaman, Silifke, Tarsus, Adana, Maraş, Antep, Kilis, Halep, Lazkiye, Şam, Beyrut, Sayda, Safet, Nablus, Kudüs, Evliya menkıbeleri ile Mekke ve Medine şehirlerinden bahsetmektedir.

Onuncu Cilt

Onuncu cilt, Kahire, Tanta, İskenderiye, Nil, Funcistan Mogadişu, Suakin, Hadendoa, Bahnisa, Feyyum gibi Mısır ve çevre bölgelerden bahsetmektedir[18].

1.3. Evliya Çelebi'nin Seyahat Etme Sebepleri

Evliya Çelebi seyahat sebebini seyahatnamesinde geniş olarak bahsetmektedir. Seyahate başlaması gördüğü bir rüyaya bağlar. Evliya, seyahat etme icazetini direk olarak Peygamber Efendimizden (sav) aldığını belirtmiştir. Evliya seyahate çıkmasına vesile olan rüyayı şöyle aktarmaktadır. Bir gece rüyasında, Ahi Çelebi Camisinde kalabalık bir cemaat içinde Peygamber Efendimizi (sav) görmüş ve huzuruna çıkarak, "Şefaat Ya Resulallah!" diyecekken, heyecana kapılarak, "Seyahat Ya Resulallah!" demiştir. Peygamber Efendimiz de tebessümü ile bu gence hem şefaatini müjdelemiş hem de seyahatini ihsan etmiş ve orada bulunan Sad Bin Ebi Vakkas (Radiyallahü anh) da gezip ve gördüğü yerleri yazmasını nasihat etmiştir.[19] Evliya, uykudan uyandığında ilk işi dönemin ünlü yorumcularından Şeyh Abdullah Dede'nin yanına gitmek olmuş. Şeyh Abdullah Dede rüyasını yorumlayarak naçizane fikri ile ilk olarak İstanbul'u gezip yazmasını tavsiye eder. Rüyayı yorumlayan Şeyh Abdullah Efendi'den de onay alan Evliya, 24 yaşındayken ilk önce İstanbul'u gezip yazmaya başlamış böylece seyahatname kitabının ilk cildi bu şekilde oluşmuştur. İlk dönemler babası, Evliya'nın

[18] Şavk, *Sorulara Evliya*, s. 26-32.

[19] Mustafa Alpaslan, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürtler", Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin, 2014, s. 4.

taşra şehirlerine seyahatine izin vermemiştir. Evliya, 1640 yılında Okçuzade Ahmet Çelebi ile gizlice bir aylık Bursa gezisine çıkmış, dönüşünde babası oğlunun bu seyahat tutkusunun fark etmiş ve seyahat için onay vermiştir. Seyyah 24 yaşında başladığı gezilerine yaklaşık elli yıl boyunca devam etmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki Evliya'nın seyahatnamesinin oluşmasında seferler sırasında görev almasının rolü büyüktür.[20] Yine seyahatleri sırasında Melek Ahmet Paşa'dan önemli miktarda finansal destek aldığı ve bu finansal desteğin de geniş kapsamlı seyahatnamesinin ortaya çıkmasında önemli bir rolü vardır.[21]

Evliya Çelebi'nin seyahat tutkusu hiç kuşkusuz geniş kapsamlı bir eser vücuda getirmesindeki başlıca etken olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. İslâm kültüründe seyahat tutkusu sonucunda pek çok seyahatname ortaya çıkmıştır. İbn-i Battuta (1304-1377), İbn-i Havkal (H. 367 yılında vefat etmiştir), Makdisi (947-990) İbn-i Fadlan (877-960) gibi Müslüman seyyahların oluşturduğu bu kültür Evliya Çelebi tarafından zirve noktaya çıkarılmıştır.

1.4. Musul, Şehrizor ve İmâdiyye Seyahatı

1651 yılında sadrazamlıktan uzaklaştırılarak Özü valiliğine atanan Ahmet Paşa ile birlikte Özü'ye, 1655'te Ahmet Paşa'nın Van'a tayin olması sonucu Paşa ile Van'a gitmiş ve bu sayede pek çok doğu şehrini ve özellikle Diyarbakır'ı ziyaret etme fırsatına erişmiştir. Aynı zamanda Melek Ahmet Paşa'nın serdar olarak atandığı seferlere katılan Evliya bu sayede önemli Osmanlı kentlerini görme imkânı yakalamıştır. Evliya Van'daki yeni görevinde Melek Ahmet Paşa'nın Bitlis'te isyan eden Abdal Hân'a karşı düzenlediği sefere iştirak etmiştir. Bu sırada Safevilerin Tebriz valisine de elçi olarak gönderilmiştir. Daha sonra ise önce Bağdat'a oradan Mezopotamya ve Kürt coğrafyasına uzun ve kapsamlı bir seyahat gerçekleştirme fırsatı yakalamıştır.[22]

---

[20] Mehmet Yaşar Ertaş, "Evliya Çelebi Sayahatnamesinde Gaza", **Tarih incelemeleri Dergisi**, Cilt XXVII, Sa:1, 2012, s. 81.

[21] Robert Dankoff, **Seyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyasına Bakışı**, (Çev.) Müfit Günay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 9-12.

[22] Dankoff, *Seyyah-ı Alem Evliya,* s. 10.

Evliya Çelebi, Bağdat'tan Van'a giderken Şehrizor, Akre, İmâdiyye, Musul ve Cizre'yi ziyaret etmiştir. Bununla birlikte söz konusu şehirleri ziyaret sırasında Şehrizor'a geldiği zaman eserinde sırasıyla Kerkük kalesi, Zalim Ali kalesi, Kızılca kalesi ve Erbil kalesini anlatmıştır. Daha sonra Erbil kalesi, Akre kalesi ve İmadiyye kalesini anlatmıştır. Daha sonra Zaho, Duhok kalesi ve Cizre kalesini anlatır. Daha sonra tekrar Musul kalesi ve Tikrit kalesini anlatmıştır. Daha sonra Böylece çalışmanın kapsamını içeren Musul, Şehrizor ve İmâdiyye şehirlerini görmüş ve kaydetmiştir. Bölgede gittiği şehirlerin hakkında önemli bilgiler vermesine rağmen bazı bölgelere çok kısa değinmiştir.[23] Evliya'nın bu şehirlerden az ve kısaca söz etmesi, onun bu şehirlere girmememiş olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Bu şehirlerin o dönemde önemli şehirler olarak görülmemesi ya da Evliya'nın bu şehirlerin içine girmemiş olması az ve kısa anlatımla geçilmesini açıklamaktadır. Örneğin; Evliya Şehrizor'dan İmâdiyye'ye giderken Erbil'den geçmiştir. Bu şehrin coğrafyasını ve kalesini detaylı bir şekilde anlattığından onun bu şehre girmediği ve sadece şehrin yanından geçtiği anlaşılmaktadır. Çünkü şehrin içine dair bilgiler vermemektedir. Ayrıca bazı bilgileri verirken sanki kendi gözüyle görmüş gibidir, bu yüzden şöyle bilgi verir:

> **Eşkâl-i zemîn-i Kala-i Erbîl'i beyân eder:** 'dır dır. Cânib-i (---) bir kapusu var, handakı yokdur. Derûn-ı kal'ada (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---)Nehr-i Zarbu'l-kebîr nehr-i Zarb-ı asğar kim bunlara nehreyn-i Zarb-ı Alî derler. Bu nehreyn-i azîmeynin mâbeyninde bir çölistân ve berr ü beyâbân yerde bir püşte-i âlî üzre evce ser çekmiş şekl-i murabba' bir Kala-i musanna (---) (---) (---) (---) Bu kal'anın kıblesi tarafında Kala-i Musul iki günlük yoldur. Ve bu Erbîl Kala-i Kerkük'ün cânib-i şarkîsinde iki menzil yerdir. Ammâ kal'a hâricinde aşağı şehri zamân-ı kadîmde sevâd-ı azîm imiş. Hâlâ eser-i binâları bî-hisâb zâhir ü bâhirdir. Ancak bir ulu câmi'i minâresiyle meydân-ı muhabbetde kalmış ve iki aded nehir garizi vardır, kâh cereyân eder ve kâh yâbis olur.[24]

Buradan Evliya'nın Erbil kalesine gitmediği anlaşılmaktadır. Fakat bu şehirden geçmiş olması muhtemeldir. Ayrıca gittiği her şehre dair oldukça detaylı bilgiler vermektedir.

---

[23] ʿİmad ʿAbdulselam Re'uf, **Drasat Vesa'iḳiye fi- el-T'ariḫ el-Kürd el-Ḥediṯ ve Ḥeḍâretuhum**, Dimeşiḳ: el-Tefsir Yayınları, 2012, s. 31; Ḫalîl Ali Murad, "Reḥle Evliya Çelebi fi Kürdistan Meşderen L'ldrase Eḥval el- İrak Fi el-Ḳın el-Sabiʿ ʿaşir", **Mcelle el-Mışkat**, H.1425/ M.2004, s. 47-48.

[24] Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Trabskripsiyonu-Dizin,** C IV, (haz.) Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY, 2000, s. 296.

Özellikle camileri, hamamları, yemekleri, oradaki halkın rutin yaşamını, dilleri, çarşı ve ünlü mezarlarını anlatmıştır.[25] Hatta idari sistemi ve yönetim tarihini de anlatmıştır.[26] Evliya, tüm seyahatlerine çeşitli görevlere çıkmştır. Genelde ulak olarak, Osmanlı ordusunun imamı, temsilcisi… vb. olarak çalışmış özellikle Melek Ahmet Paşa'nın hizmetindeyken, birçok idari görevleri yerine getirmiş.[27] Bu yıllarda (1655-1656) izlediği güzergâh Tebriz - Bağdat - Basra olmuştur. Bu seyahatinde Basra şehrine kadar inmiştir. Hille, Küfe, Kerbela, Necef, Semave Basra'ya gitmiştir. Ondan sonra Bağdat'a döndüp Yûsuf Kethudâ ile beraber Şehrizor (Kerkük) toprağına gelmiş. Ondan sonra *Yûsuf Kethudâ*[28] *ile* Akre ve İmâdiyye'ye gitmiş.[29] *"...Bu hakîr-i pür-taksîr dahi Yûsuf*

[25] Musul, Şehrizor ve İmâdiyye gibi, hatta Bağdat şehrine gittiği zaman çok detaylı bilgileri vermiş. Oradaki şeyhler ve âlimler ile görüşmüş, bunlardan: Şeyhülislâm Kürd Mustafa Efendi (Mercaniye Medresesin'in okutmanı) ve Müftî-i enâm Zeynelâbidîn Efendi ve Gurâb Efendi ile görüşmüş. Ayrıca Bağdat'ın ilmi hayatını ve medreselerini de anlatmaktadır. Hatta tüm önemli mezarlardan ve tarihi yerlerden de söz etmektedir. Bunlardan: İbret-nümâ-yı Tâk-i Kisrâ, Bağdat'ın tarihini ve tüm Bağdat yaşamının yapısını anlatmaktadır. O zamanla ilgili Evliya Çelebi Bağdatlıların Arapça ve Farsça yerine daha fazla Kürtçe konuştuklarını belirtmiştir. Buradan Bağdat'ta Kürt, Arap ve Acemler'in birlikte yaşadıklarını anlamaktayız. Re'uf, *Drasat Vesa'iḳiye fi- el-T'ariḫ el-Kürd el-Ḥediṯ ve Ḥeḍâretuhum*, s. 35؛ Evliya, IV,s. 248-249.

[26] Gelecek bölümlerde idari sistem, ilim, din ve kültür hayatından bahsedilecektir.

[27] Dankoff, *Seyyah-ı Alem Evliya,* s. 155.

[28]Kethüda: kelime olarak Farsça ked (Hâne, ev; köy; taht) ve hüdâ (sahib, malik; efendi) isimlerinin birleşmesiyle oluştuğu veya Pehlevice'den geldiği ve aslının katak-xvatai olduğu, ya da Türk dili ve kültürün tesiriyle ortaya çıktıgı hakkında görüşler vardır. Genel kabule göre Farsça'dan gelen kelime sözlükte, işlerin idaresine memur güvenilir adam, emin, vekil-i umûr gibi anlamlara gelmektedir. Yine kethüda kelimesi, farklı bölgelerde ve farklı zamanlarda değişik anlamlar kazanmış ve hatta kethüda kelimesinin karşılığı olarak şeyh, emin, baş, bey ve muhtar kelimeleri de kullanılmıştır. Osmanlı devlet teşkilâtında XV. yy'den itibaren "bazı devlet görevlilerinin işlerini gören yardımcı" (sadaret kethüdası, hanım sultan kethüdası, yeniçeri kethüdası vs.); sivil hayatta ise "büyük konak ve çiftliklerin işlerini yöneten kişi" anlamını kazanmıştır. Aynı zamanda bu kelime, Osmanlı Türkçesinde *kâhya* şeklinde de kullanılmış; lakin kâhya kelimesinin nasıl ortaya çıktığı tam olarak aydınlatılamamıştır. Kethüda ve kâhya terimi işlev açısından hemen hemen aynı görevi yerine getirse de kullanıldığı yerlerde birtakım farklılıklar vardır. Kethüda, daha çok resmî devlet görevlilerinde geçerken, kâhya tabiri genellikle gayrimüslim kethüdalar ve sivil hayattaki kethüda görevlileri için kullanılmıstır. Döndü Düşünmez,"Tanzimat Devri Osmanlı Mülki İdaresinde Kapı Kethüdalığı", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Koniya:2006, s. 5-6.

[29] Evliya Çelebi, bölgedeki gittiği yerler için. Bkz. Ek. 2.

Kethudâ ile diyâr-ı Kürdistân'da Şehrezûl ve Luristân ve İmâdiyye ülkesine gitdiğimiz menâzilleri bildirir".[30]

Evliya'nın Şehrizor ziyaretinin kış mevsimin sonlarına veya baharın başlangıcına denk geldiği tahmin edilmektedir. Çünkü İmâdiyye'ye geldiği zaman İmâdiyye'nin Nevruz günü şöleni hakkında bize bilgi vermektedir. Hatta kendi sözleriyle Nevruz bayramını anlatmıştır. Evliya şöyle demektedir: *"...Hamd-i Hudâ İmâdiyye ziyâretlerin mümkin olduğu mertebe edüp ve şehrin niçe gün seyr ü temâşâsın edüp kânûn u kâ'ide-i Ekrâdı ve âyîn-i dîvân-ı Âl-i Abbâsiyân'ı ve niçe ibret-nümâ âsârları im'ân-ı nazar ile temâşâ edüp gicemiz leyle-i kadr ü rûzumuz rûz-ı ıyd-ı nevrûz-ı Harzemşâhî olup."*[31] İmâdiyye'den sonra Cizre'ye gitmiştir. Tüm ilkbahar mevsimini İmâdiyye, Cizre ve Musul şehirlerinde geçirmiş olması muhtemeldir. Aslında Bağdat'tan İmâdiyye'ye gitmesinin sebebi İmâdiyye Hakimi Sultân Hüseyin ibn Sultân Seyyid Hân'ı[32] ziyaret etmektir. Çünkü ziyaretn amacı olarak herhangi bir devlet görevi veya işi gösterilmemiştir. Ayrıca diğer şehirleri görmek için gitmiştir.[33] *"**Evsâf-ı şehr-i ulemâ-yı Kâşî ya'nî Kala-i Gevâşî...** Bu şehirden İmâdiyye üç menzildir şehirde ammâ bizler seyâhat içün hilâf gitdik. Zîrâ bu kal'a Cezîre şehri yoluna râh-ı râstdır"*[34]Hatta Akre kalesine giderken hiç bir devlet görevi için gitmemiş, belki ziyaret için Akre beyinin misafiri olmuştur *"...Mürtezâ Paşa*[35] *Kethudâsı Köle Yûsuf Ağa ile bu Akra kal'asına dâhil olurken Akra beği alây-ı azîm ile istikbâlimize çıkup şehde girerken ka'adan toplar atılup sarâyında ni'met-i nefîseler tenâvül olunup Murtezâ Paşa'nın mektûb-ı muhabbet-uslûbun ve bir eğerli raht u bahtlı küheylân atın hedâyâ verüp cihân kadar pek hazzedüp sarâyında mihmân olduk."*[36]

---

[30] Evliya, IV, s. 293.

[31] Evliya, IV, s. 310.

[32] Evliya, IV, s. 301.

[33] Evliya, IV, s. 250-350.

[34] Evliya, IV, s. 311.

[35] Mürteza Paşa: muhtemelen eski Bağdat valisiydi, çünkü Mürteza Paşa M. 1648 tarihinde Bağdat valisi olmuştur, bu yıllarda görevini bitmesi büyük ihtimaldir. Çünkü başka Murteza Paşa yoktur. ʿİmad ʿAbdulselam Re'uf, *Drasat Vesa'iḳiye fi- el-T'ariḫ el-Kürd el-Ḥediṯ ve Ḥeḍâretuhum*, s.31; Murad, *"Reḥle Evliya Çelebi fi Kürdistan Meşderen L'ldrase Eḥval el- İrak Fi el-Ḳın el-Sabiʿ ʿaşir",* s. 47-48.

[36] Evliya, IV, s. 301.

İmâdiyye şehrini anlatırken şöyle bir hata olmuş olabilir, İmâdiyye Hânları hakkında şöyle demektedir: *"...Hâlâ İmâdiyye hâkimleri Seyyid Hân ve Murâd Hân ve Mîrhâc Hân ve Memkân Hân ve niçe Hânlar cümle-i cümele Hazret-i Alî'den berü sülâle-i ırk-ı tâhir-i Âl-i Abbâsiyân'dır."*[37] Seyid Hân isminin geçmesinde bir yanlışlık olmuş olabilir. Çünkü İmâdiyye tarihinde Seyid Hân 1585-1619 tarihleri arasında hükümdarlık yapmıştır. Ancak Evliya zamanında orada bulunmamaktaydı.[38] Muhtemelen bu bilgileri daha önceki İmâdiyye hakimlerini saymak için vermiştir.[39] Ayrıca muhtemelen diğer Hânlar Seyid Hân'ın çocukları olduğu için bu bilgiyi vermesi büyük ihtimaldir. İmâdiyye ile ilgili pek çok detaylı vermiştir. Hatta İmâdiyye'nin hükümeti, idari yönetimi, aşiretleri, medreseleri, camileri ve Osmanlı Devleti ile ilişkisinden söz etmektedir. İmâdiyye'de ilime ve medreselere çok önem verildiğini de Evliya'nın seyahatnamesinden anlıyoruz. Ayrıca İmâdiyye Hükümetinin âlimlere ve yazma eserlere önem verdiğini de Evliya'dan öğreniyoruz. Evliya bununla ilgili *"...Hâlâ ulemâsı dahi hadden efzûndur. Hatta Tefsîr-i Gevâşî bir mu'teber tefsîr-i şerîfdir. Bu şehirde te'lîf olunduğundan Tefsîr-i Gevâşî derler ve mü'ellifi dahi bu medfûndur. Ve bu şehirden İmâdiyye üç menzildir şehirde ammâ bizler seyâhat içün hilâf gitdik. Zîrâ bu kal'a Cezîre şehri yoluna râh-ı râstdır".*[40] diye yazmıştır. Evliya Cizre'den sonra Hasankeyf şehrine gitmiştir. Bununla ilgili*"...Cizre şehrinden Aşdı sancağına ve Hasankeyf şehrine gitdiğimiz menâzilleri ve kılâ' u kasabât u kurâları beyân eder."*[41] demiştir. Ondan sonra Nusaybin'e gitmiştir. Sonra Musul'a gitmiş ve Musul'u şöyle tarif etmiştir:*"Evsâf-ı şehr-i kadîm, sevâd-ı azîm, belde-i kavm-i Humeydiyye, bilâd-ı Rebî'iyye, ehl-i beledi vâsıl-ı dâru'n-na'îm, ya'nî Kala-i Musul-ı sûr-ı azîm."*[42]

Evliya gittiği her yere dair çok detaylı bir şekilde bilgiler vermiştir. Bunlar genellikle aynı işleyişi izleyerek şehrin tarihi, idari yönetimi, çeşitli dillerdeki adları, bunların kökenleri ve coğrafi konumuyla başlar. Evlerin, camilerin, medreselerin, okulların, Hânların, hamamların ve çeşmelerin tanıtılması da dahil, tahkimata büyük önem vererek kentin topografyasının anlatımı ile devam eder. Bu kısımda semtleri, dini ilişkileri, iklimi, halkın görüşünü, kılık kıyafeti, davranış ve gelenekleri, önemli isimleri ve

[37] Evliya, IV, s. 303.

[38] Re'uf, *Drasat Vesa'iḳiye fi- el T'ariḫ el-Kürd el-Ḥediṯ ve Ḥeḍâretuhum*, s. 35.

[39] Re'uf, *Drasat Vesa'iḳiye fi- el T'ariḫ el-Kürd el-Ḥediṯ ve Ḥeḍâretuhum*, s. 35.

[40] Evliya, IV, s. 311.

[41] Evliya, IV, s. 319.

[42] Evliya, IV, s. 337.

konuşma alışkanlıklarını, ulema, şair, hekim ve diğer ileri gelenleri, pazarları, dükkânları, çeşitli ürün mezarlar ve türbeler hakkında bilgi verir. Ölmüş ünlü kişiler ile ilgili biyografiler ve menkibelerle sona erer bölüm sona erer.[43]

İmâdiyye'den hemen sonra Cizre ve Hasankeyf'e gitmiştir. Oradaki tüm mezarları ve ziyaretgâhları anlatmıştır. Buradan tekrar Musul'a dönmüştür. Musul şehrini de detaylı bir şekilde anlatmıştır, *"...Evsâf-ı şehr-i kadîm, sevâd-ı azîm, belde-i kavm-i Humeydiyye, bilâd-ı Rebî'iyye, ehl-i beledi vâsıl-ı dâru'n-na'îm, ya'nî Kala-i Musul-ı sûr-ı azîm"*[44] *"...Evsâf-ı ziyaretgâh-ı peygamberân-ı ulu'l-azm-ı mürselîn ve yalvac-ı ser-tâc-ı Resûl-i mübîn ve ziyaretgâh-I evliya'i'l-ârifîn ve asfiyâ'i'l-vâsılîn haccallahu ale'l-âlemîn, radıyallahu anhüm ecma'în, kaddesenallahu bi-sırrıhi'l-mübîn, ista'teb Billahi ve bihi'l-avn"*[45]

Evliya diğer birçok gezi yazarının yaptığı gibi karşılaştırmalar da yapmıştır. Evliya için İstanbul'un yanı sıra birçok referans noktası vardır. Çünkü gezip gördüğü şehirlerden farklı coğrafyalardan zengin bir bilgi birikimi edinmiştir. Böylece farklı kültürleri ve yaşam biçimlerini karşılaştırabilme şansı yakalamıştır. İlk önce anavatanı olan İstanbul'u deneyimlemiş ve büyük imparatorluğun yönetim merkezini diğer büyük şehirlerle karşılaştırabilmiştir. Erzurum'un soğuğunu, Van'ın kedilerini, Bursa'nın sıcak su kaplıcalarını, Silistre'nin balık dalyanlarını, Van Gölü yakınındaki Ahlat harabelerini Teselliye Maskoluri'deki karnavalı andıran panayırı, Viyana'daki saat düzeneğini, yukarı Nil bölgesinde bulunan üzeri hiyerogliflerle kaplı dikilitaşları hepsini görmüş ve duruma göre herhangi birini karşılaştırma için kullanmıştır.[46] Bununla beraber Kubehan Medresesi, Van ve Mardin kalesinin medreselerinin daha muhteşem olduğunu söylemektedir.[47]

Anladığımız gibi Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'nin 17. yy. tarihi için önemli bir kaynaktır. Özellikle kültür, medeniyet ve idari yapısını anlamamız için önemli bir kaynak olmuştur. Herhangi bir araştırmada bu kaynak

[43] Dankoff, *Seyyah-ı Alem Evliya,* s. 40.

[44] Evliya, IV, s. 337.

[45] Evliya, IV, s. 344.

[46] Dankoff, *Seyyah-ı Alem Evliya,* s. 7-8.

[47] Evliya, IV, s. 314.

kullanılmazsa veya bu kaynaktan faydalanılmazsa araştırmanın eksik olduğu sonucuna rahatlıkla varabiliriz.

BÖLÜM 2: MUSUL, ŞEHRİZOR VE İMADİYYE'DE YÖNETİM TARİHİ

Seyahatname Musul, Şehrizor eyaletleri ve İmâdiyye yönetimi için önemli bir kaynaktır. Musul, Şehrizor eyaletleri ve İmâdiyye hakkında bilgi verilmeden önce Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemi kısaca değinmek konunun anlaşılması açısından bir ön bilgi olacaktır. Osmanlı Devleti'nde eyalet idaresi genel olarak şöyle işlemektedir.

2.1. Osmanlı Devletinin Yönetim Sistemi

Eyalet (Beylerbeylik): Osmanlı Devleti'nde eyaletlerin başında Beylerbeyi olarak adlandırılan görevli bulunurdu. Beylerbeyi'nin yönetiminde olan Eyaletler, aynı zamanda Paşa Sancağı olarak da adlandırılırdı.[48] Beylerbeyi'nin yönetiminde olan eyalet, idari, sosyal ve ekonomik konuları *eyalet divanı*'nda görüşülürdü.[49] Bununla birlikte Osmanlı Eyaletleri kendi içinde *saliyaneli* (Tımar sisteminin olmadığı verginin yıllık olarak merkez hazinesine aktarıldığı Mısır, Bağdat, Basra gibi eyaletlerdir) ve *saliyanesiz* (Tımar sisteminin uygulandığı Erzurum, Diyarbakır, Karaman gibi eyaletlerdir) ismi ile iki kısma ayrılırdı.[50]

Sancaklar: En üst dereceli yöneticisi *Sancakbeyi* olan idari birim kazaların birleşmesinden meydana gelirdi. Sancaklarda güvenlik *subaşı* ve *yasakçı* (asesler) isimli görevliler tarafından sağlanırdı.[51]

Kazalar: Adlî ve idarî birim olan *Kaza*'nın başında "Kadı" bulunurdu. Kazanın idari ve adli işlerinin yürütülmesinde ve asayişin sağlanmasında kadıya yardım eden pek çok görevli bulunurdu.[52]

---

[48] Halil İnalcık, "Eyalet", **DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi),** C 11, 1995, s. 550

[49] Genelde Eyalet Divanın üyeleri şunlardır: a-Beylerbeyi: Eyaletin ve eyalet divanının başıydı. Hizmetinde Kapı Halkı denilen çok sayıda görevli ve asker vardı. Beylerbeyi tayini çıktığında kapı halkını da beraberinde götürürdü. b-Beylerbeyi Kethüdası: O beylerbeyinin yardımcısıydı. c-Eyalet Defterdarı: Eyaletin mali işlerinden sorumluydu. d-Eyalet Kadısı: Eyaletin yargı, belediye, noterlik vb. işlerinden sorumluydu. e-Eyalet Subaşısı: Suçluların takibi ve yakalanmasında, kadı tarafından verilen hükümlerin uygulanmasında ve merkezden gelen emirlerin uygulanmasında görevliydi. Faḍil Beyat, **el-Devle ʿUthmaniye fi el-Mecal el-ʿArabiye**, Beyrut: Merkez dirasat Veḥde el-ʿArabiye, 2007, s. 49-58.

[50] Beyat, *el-Devle ʿUthmaniye*, s. 108-110.

[51] Beyat, *el-Devle ʿUthmaniye*, s. 58.

2.1.1. Eyaletlerin Toprak Sistemi

Osmanlı Devleti'nin toprak sistemi *mirî ve mülk* arazi şeklinde iki kısma ayrılırdı.

2.1.2. Mîrî Arazi

Osmanlı Devleti'nin son fetihlerinden aldığı topraklardır. Miri toprakların mülkiyeti devlete aittir. Kişinin toprağı kullanım hakkı vardır fakat bu topraklar satılamaz ve kiraya verilemez. Sadece toprağın kullanım hakkı sonraki nesillere miras olarak bırakılabilir. Miri arazinin birkaç türü bulunmaktadır:

Dirlik Arazi: Miri arazinin en önemli birimi dirliktir. Bu araziyi ekip biçenler devlete ödemeleri gereken vergiyi dirliğin başında bulunan sipahiye öderlerdi. Sipahi topladığı vergiyi merkez hazineye göndermeden dirliğin ihtiyaçları için harcardı. Vergiye karşılık ise ordu için asker (Tımarlı sipahi) beslerdi. Bu sistem sayesinde devlet verginin toplanması, memur maaşlarının hazineden direk verilmesi, bölgede devlet idaresinin direk merkezden sağlanması gibi külfetlerin altına girmez ve asker ihtiyacının büyük bir kısmını hazineden para harcamadan karşılardı. Bunların yanında üretimin sürekliliği sağlanır ve bayındırlık işlerinin yürütülmesinde büyük bir kolaylık elde edilmiş olurdu. Dirlik arazi gelirine göre *has, zeamet ve Tımar* olarak üçe ayrılmıştır.[53]

---

[52] Diğer görevlerinden birisi: Muhtesip: Çarşı ve pazar denetlemesi yapardı. Satılan mal ve fiyatları kontrol ederlerdi. İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare tarihi**, Ankara: Cedid Neşiryet, 2008, s. 300; Ahmet Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde Musul 1523-1639"*, Fırat Üniversitesi Doktora Tezi, Elaziğ, 1998, s. 71.

[53] Has: Yıllık geliri 100.000 akçeden fazla olan dirliklerdir. Bunlar padişahlara, şehzadelere, divan üyelerine, beylerbeylerine ve sancak beylerine verilirdi. Has sahipleri dirliklerin 5000 akçesini kendilerine ayırırlar, geri kalan 5000 akçe için atı, silahı olan ve savaşa hazır durumda bulunan cebelü (Atlı asker) beslerlerdi. Halil İnalcık, "Eyalet", **DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi),** C 41, 1995, s. 169.

Zeamet: Yıllık geliri 20.000 akçe ile 100.000 akçe arasında olan dirliklerdir. Zeamet orta derecedeki devlet memurlarına, hazine ve tımar defterdarlarına, alay beylerine, kale dizdarlarına ve divan katiplerine verilirdi- - zeamet sahibi ilk 5000 akçe hariç sonraki her 5000 akçe için cebelü beslemek zorundaydı. İnalcık, "Eyalet", s. 169.

Tımar: Tanzimat fermanıyla kaldırılmıştır. Yıllık geliri 3000 akçe ile 20000 akçe arasında olan dirliklere tımar denirdi.Tımar sahipleri gelirlerinin 3000 akçesini kendi geçimlerine ayırırlardı.Buna

Mukataa arazi: Gelirleri doğrudan devlet hazinesine ait olan topraklardır. Bu arazilerin gelirleri iltizam yolu ile toplanır.

Paşmaklık arazi: Gelirleri padişahın eşine ve kızlarına bırakılan arazidir.

Malikhane arazi: Üstün hizmetlerine karşılık bazı devlet görevlilerine verilen topraklardır.

Yurtluk arazi: Sınır boylarındaki askerlere, kasaba veya şehir memurlarına verilen arazidir.

Ocaklık arazi: Kale muhafızlarına ve tersane giderlerine ayrılan topraklardır.[54]

Vakıf arazi: Devletin topladığı vergilerden muaf olan vakıf arazilerinin gelirleri cami, medrese, bedesten, hastane gibi hayır kurumları için ayrılır.[55]

Metruk arazi: Miri arazi statüsünde olan bu topraklar belli bir veya birkaç köy ve kasaba halkının yararlanması için bırakılmış arazilerdir. Genel olarak halkın kullanımına bırakılmış; yollar, meydanlar, namazgahlar, mesire, pazar, panayır yerleri, baltalıklar, harmanlar, meralar, yaylak ve kışlak gibi yerlerdir.

Mevat arazi: Hiç kimsenin mülkiyeti altında bulunmayan topraklardır. Mevat araziler, ziraate elverişsiz olmaları nedeniyle insanların kullanmadıkları veya terk ettikleri topraklardır.

2.1.3. Mülk Arazi

Osmanlı Devleti'nde miri arazinin dışında kalan, halkın elinde olan ve mülkiyeti kişiye ait topraklardır. Mülk arazide kendi içerisinde iki türe ayrılmaktadır.

Öşür arazi: Mülkiyeti Müslüman halka ait olan topraklardır. Bu toprakların sahipleri arazi vergisi olarak "*çift resmi*", ürün vergisi olarak da "*öşür*" öderdi.

Haraci arazi: Mülkiyeti gayrimüslimlere ait topraklardır. Bu toprakların sahipleri arazi vergisi olarak "*ispenç (muvazzaf haracı)*", ürün vergisi olarak da "*haraç (mukassem haracı)*" öderdi.[56]

---

kılıç tımarı denilmiştir.Geriye kalan her 3000 akçe için bir cebelü askeri beslenirdir. Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri tarihi**, Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları, 2012, s. 74-81; Ortaylı, *Teşkilat ve İdare,* s. 245.

[54] Beyat, *el-Devle 'Uthmaniye*, s. 81.

[55] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri***,** s. 129-130.

2.1.4. Eyaletlerin Askeri Teşkilatı

Askeri teşkilat birkaç farklı birimden oluşuyordu. Bunlar:

Kara Ordusu: Eyalet ordusu, Kapıkulu ordusu ve yardımcı kuvvetler olarak üçe ayrılırdı. Eyalet askerleri başlıca topraklı ve Tımarlı sipahi denilen süvariler ile yaya müsellem, azap ve Rumeli sınırında bulunan akıncılardan oluşurdu. Eyalet ordusu askerlerinin neredeyse tamamı Türklerden oluşurken büyük bir kısmı da atlı birliklerden müteşekkildi. Bu ordunun askerleri Osmanlı eyaletlerinde köylerde yaşarlardı. Gelirlerini geldikleri bölgeden edinen bu askerler devletten maaş almazlardı.

Tımarlı Sipahiler: Tımarlı sipahiler Osmanlı ordusunun en kalabalık askeri güçünü oluştururdu. Mülkiyeti devlete ait olan has, zeamet ve Tımar arazi birimlerinin gelirleri karşılığı sipahinin ordu için beslediği ve sefer sırasında kendisi ile birlikte orduya katıldığı askerlerdir.[57]

Azaplar: Azap kelime anlamı olarak bekar erkek manasına gelir. Savaşlarda Yeniçerilerin ön safında yer alır ve savaş sırasında sağa ve sola çekilerek yeniçerilerin manevra kabiliyetlerini artırırlardı.[58] Bir nevi orduya gönüllü olarak katılan asker sınıfı olarakta nitelendirilebilir.

Kapıkulu Ordusu: Yayalardan oluşan yeniçeriler, cebeciler, topçular, top arabacıları ve süvarilerden oluşan sipahi, silahtar, sağ ulufeciler, sağ garipler, sol gariplerden meydana gelmekteydi. Osmanlı Devleti'nden her üç ayda bir "ulufe" adı verilen maaş alırlardı. Kapıkulu ordusu, kapıkulu piyadeleri ve kapıkulu sipahileri şeklinde iki bölümden oluşurdu.[59]

---

[56]Ünal, *Osmanlı Müesseseleri*, s. 125; Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Ortaylı, *Teşkilat ve İdare*, s. 160-165.

[57] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri* s. 75.

[58] Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde"* s. 65.

[59] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri*, s. 62-63.

2.1.5. Osmanlı Adliye Teşkilatı

Adliye Osmanlı devletinin en önemli kurumu idi. İlk Kurum ise Şeyhülislam Kurumudur. İlk defa IX. yy'inde ortaya çıkmış ve fetva ile şöhreti kazanmıştır. Osmanlının ilk Şeyhülislamı II. Murad zamanında Molla Fenarî'dir. Kanuni zamanında ise Şeyhülislam İlmiye teşkilatın reisi haline getirmiştir. Şeyhülislam esas itibarıyla Başkent Müftüsüdür. Şeyhülislam İstanbul'da oturuyordu ve diğer kazalardaki müftülerini o tayin ederdi. Ayrıca Kadı Askeri eskiden vardı özellikle XIV. yy'nde veziriazam Çandarlı Kara Halil Paşa ordudaki davaların görülmesi için kurulmuştu. Yavuz Sultan Selim zamanında Güney doğu Anadolu'ya giderken Arap ve Acem adı altında Kadı askerliği kurulup Molla İdris-i Betlisi tayin etmiş, ama kısa süreden sonra bu makamı kaldırılarak görev alanı Anadolu kadıaskerliğine ilhak olmuştur. Ayrıca kadılar kazalarda en önemli amiriydi.[60]

Görüldüğümüz gibi Osmanlı devletinin İdari sisteminde her yöntemin şekiline önem verilmiştir. Bununla beraber Musul ve Şehrizor eyaletinde tüm idari teşkilatı ve gerekli görevleri varmış.

[60] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri* s. 98-103.

2.2. Musul, Şehrizor ve İmâdiyye Yönetim Tarihi

2.2.1. Musul[61]

1514 tarihinde Çaldıran savaşı sonucu Safevi hakimiyetinen çıkmış ve Osmanlı toprağı olmuştur. Osmanlı ve Safevi mücadelesinde önemli bir bölge işlevi gören Musul iki ülke hakimiyetini de yaşamıştır. 1534 tarihinde Osmanlı hakimiyeti tam anlamı ile sağlanmıştır. I. Şah Abbas tarafından 1624 tarihinde Safevi hakimiyetine giren Musul,[62] 1638 tarihinde IV. Murad'ın Bağdat seferi sırasında Hüsrev Paşa tarafında Osmanlı hakimiyetine dahil edilmiştir.[63]

Musul önce Diyarbakır eyaletine bağlıymış.[64] 1518 Tarihinden itibaren Musul Liva olarak Diyarbakır Vilayetine bağlıymış.[65] Ondan sonra Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1534 tarihinde Liva olarak Bağdat Vilayetine bağlanmış, bundan sonra birkaç kere Liva-i Musul Şehrizor ve Bağdat Vilayetine bağlanmıştır.[66]

Genelde 1544-1549 yılların arasında Liva-i Musul sancakları: Musul, Tikrit[67], Kuşaf, Ane ve Zaho isimli beş sancaktan müteşekkil olduğunu görülmektedir. Ondan Sonra

---

[61] Musul: Irak'ın en büyük şehirlerden birisidir. Irak'ın kuzeyinde Dicle nehri kıyısında bulunan Musul'da Araplar, Türkler ve Kürtler yaşamaktadır. Daha önce bu şehir Diyarbakır Vilayetine bağlıydı, 16.yüzyılda şehrin Bağdat'a askeri olarak yardım *edebilmesi* ve sefer sırasındaki önemi nedeniyle Bağdat Eyaletine bağlanmıştır. el-Yaʿḳubi, **Kitab el-Buldân**, Beyrüt: Dar Tuas el-Arabi, 1988, s. 4; ʿİmad ʿAbdulselam Re'uf, **el-Musul fi ʿEhıd el-ʿUthmani Fetre el Ḥüküm el-Meḥeli H.1139-1249/ M.1726-1824**, Necef: el-Âdâb Matbeʿesi, H.1395/ M.1975, s. 29-31. Ayrıca Karıstın Nipur'un çizdiği Musul'un coğrafi yeri, şehrin kapıları, camiileri ve kiliseleri için bkz. Ek. 3.

[62] Evliya, IV, s. 348-349.

[63] Evliya, IV, s. 349.

[64] Re'uf, *Drasat Vesa'iḳiye fi- el-T'ariḫ el-Kürd el-Ḥedi s̲ ve Ḥeḍâretuhum,* s. 26-27.

[65] Beyat, *el-Devle ʿUthmaniye*, s. 382-383.

[66] Beyat, *el-Devle ʿUthmaniye*, s. 384-386.

[67] **Tikrit kalesi**: Tikrit, Bağdat'ın 140 km kuzeybatısında, Dicle nehri kıyısında kurulmuş bir kasabadır. Selahaddin Eyyubi 1138 yılında burada doğdu. Irak'ın birçok bölgesi gibi Tikrit'te 14.yüzyılda Hülagü Hân liderliğindeki Moğol saldırısına uğradı. 16. yüzyıl'da Osmanlı hükümün altına girdi. Evliya Çelebi seyahatnamesine göre sahil kanarında dört köşeli ve büyük binaları sahip olduğu ve bu şehirin Dicle ve Fırat nehirleri arasında Musul Eyâletine bağlı olduğunu kaydetmiş "*... Evvelâ hisâr-ı Tikrit cezîre-i Dicle ve nehr-i Furât'dan olduğu takdîrde Şattu'l-Arab'ın cânib-i garbîsinde ... Ve Irâk-ı Bağdâd'a beş menzildir ve Musul hâki çölünde vâki' olup Musul'a beş konakdır kim Musul ile Bağdâd'ın kâmil mâbeynehümâlarına vâki' olmuş bir kal'a-i musanna'dır ve Şatt'ın garbîsindedir ve Şatt'ın cânib-i* ***[406a]***

1586 trihinde ilk defa Musul ayrı bir vilayet olmuştur. Ahmet Paşa Musul'un ilk Beylerbeyi olmuş. Ondan sonra 30 Eylül 1587 Tarihinde Hüseyin b.Canpolad Beg beylerbeyi oldu.[68] Musul eyaletine ayit defteri 262 numarasında 1587-1588 tarihler arasında 8 livası varmış, bunlardan: Liva-i Musul, Liva-i Erbil[69], Liva-i Eski Musul, Liva-i Nuseybin, Liva-i Sincar, Liva-i Bacuvan, Liva-i Ağce kalesi, Liva-i Zaho.[70] Lakin 17. yüzyılda ise Evliya, Musul Eyaleti'nin yedi sancak ve üç tuğlu vezâreten müteşekkil olduğunu kaydetmektedir. Paşasının taraf-ı padişahiden kanun üzere hası için altı yüz seksen bir bin akçedir. Ber-vech-i adâlet eyaletinden kırk iki bin kuruş olur. Çoğunlukla eyaleti üç yüz kırk paredir. Bu kuralarda paşasının has subaşılığı hâkimi vardır. Sefer zamanında paşası üç bin asker-i pür-silâh ile sefer eşer.[71] Evliya Bu konu ile ilgili Diyor ki:

> Musul eyaleti yedi sancaktır. Bunlardan: liva-i Musul paşa sancağı tahtıdır. Sancağ-ı Bacvânlı, liva-i Tikrit, sancağ-ı Eski Musul, Herûn, sancağ-ı Bana[72] ve sancağ-ı Mutufdağı. Bu yedi aded sancaklarda devâm-ı sebât yoktur, kâh Bağdâd'a ve kâh Hille'ye ilhâk olunur, ama eyaletinde yahşı timâr ve ze'âmetleri, alâybeğisi ve çeribaşısı vardır… Hîn-ı gazâda paşasının askeriyle cümle erbâb-ı zu'amâ askerinin dokuz bin cebelü asker-i pür-silâhı olur. Hâss-ı mîr-i Bacvânlu 215.000, hâss-ı mîr-i Tikrit 217.284, hâss-ı mîr-i Herûn 200.000, hâss-ı mîr-i bana 200.000, hâss-ı mîr-i Mutûf 200.000.[73]

Burada gördüğümüz gibi Evliya Çelebi zamanında Musul Eylaleti'nin coğrafyası ve sancakların sayısı hakkında değişik bilgiler vardır. Hatta Katb-i Çelebi kendi Cihânnümasında 1648 Tarihinde Musul'un sancaklarını 6 Liva şeklinde saymış ve isimlerini şöyle sıralamaıştır: Liva-i Musul, Liva-i Eski Musul, Liva-i Bacuvanlu, Liva-i

---

şarkîsi tarîki hâk-i Bağdâd'dır. Ammâ Şehrezûl eyâletinde kal'a-i Kerkük dahi yakîndir ammâ hudûd-ı Irâk bu Tikrit'in kurbünde nehr-i İshâk vardır, hudûd-ı Irâk ol nehirden add olunur. Tikrit'in şimâlîsi hudûd-ı Musul add olunur ve nehr-i İshâk'ın cânib-i şarkîsi ve cenûbîsi kal'a-i Tikrit'dir ve cânib-i cenûbunda çöl ü çölistân içre beşinci menzilde Bağdâd kal'ası mukâbelesinde Şatt aşrı vâki' olan Kuşlar kal'asıdır." Bkz. Evliya, IV, s. 346-347.

[68] BOA. KK, Ruus Defter no 262, s. 265.

[69] Eğer bakarsak Erbil, Şerhirzor eyaletine bağlı olan bir Livadır, ama muhtemelen kısa bir süresinden sonra Musul Eyeletine bağlanmıştır. Ondan sonra Şehrizor eyaletine dönmüştür. Beyat, *el-Devle 'Uthmaniye*, s. 387.

[70] BOA. KK, Ruus Defter, no 262,247-248.

[71] Evliya, IV, s. 349.

[72] Bahsedilen Bana şehri, İran topraklarında olan Bana şehri değildir. Beyat, *el-Devle 'Uthmaniye*, s. 390.

[73] Evliya, IV, s. 349.

Tikrit, Liva-i Bane, Liva-i Kara Dasni.[74] Bununla birlikte sancaklardan bazıları değişik dönemlerde Musul eyaletine bağlıyken bazı zamanlarda Şehrizor eyaletine bağlanmıştır. Örneğin: Erbil kalesi bazı zamanlar Musul eyaletine bağlı olmuştur. Ama araştırmalar bazı zamanlar Şehrizor eyaletine bağlı olduğunu göstermektedir.[75] Sincar kalesi de benzer şekilde bazı dönemlerde Musul eyaletine bazı dönemlerde Diyarbakır eyaletine bağlanmıştır.[76]

Evliya Musul'un idari sistemi için şöyle diyor: "*...Evvelâ Eyalet-i Musul üç tuğlu vezâretdir. Paşasının taraf-ı pâdişâhîden kânûn üzre hâssı altı yüz seksen bir bin akçedir. Ber-vech-i adâlet Eyaletinden kırk iki bin guruş olur. Cümle Eyaleti üç yüz kırk pâre ma'mûr kurâlardır. Bu kurâlarda paşasının (---) aded hâs subaşılığı hâkimi vardır. Hîn-ı seferde paşası üç bin asker-i pür-silâh ile sefer eşer*"[77]

Bununla birlikte Evliya, Musul Eyaleti'nin 66 zaamet ve 1004 Tımar arazisinden oluştuğunu kaydeder.[78] Musul Eyaleti'nin saliyanesi (Yıllık gelirinin) ise 681000 akçe olduğunu belirtir.[79] Evliya'nın vermiş olduğu bilgilerin doğruluğunu Ayn-i Ali'nin verdiği yıllık gelirler kısmında aşağıdaki tablosunda teyit edebiliriz.[80]

Sancağın Adı	**Her beylerbeyinde ne kadar geliri versa beyan eder**	**Her sancağın defter kethudalıkları, Tımar defterdarlıkların ne gel û hasları beyan eder**
Liva-i Musul (Baş sancağı)	681000	138
Bacivanlu has mîr liva	215000	43
Tikrit	217284	43
Eski Musul	00000	00

[74] Beyat, *el-Devle 'Uthmaniye*, s. 390.

[75] Beyat, *el-Devle 'Uthmaniye*, s. 387.

[76] Beyat, *el-Devle 'Uthmaniye*, s. 386.

[77] Evliya, IV, s. 340.

[78] Murad, *Reḥle Evliya Çelebi fi Kürdistan meşderen l'ldrase Eḥval el-İrak fi el-Ḳırn el-sabi' 'aşir,* s. 52.

[79] 'Ayn-i Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman,* s. 7.

[80] *Kavânîn-i Âl-i Osman,* s. 32.

Hurun Huruyane	200000	40
Bâne	200000	40
Toplum	1513284	304

Musul eyaleti hakkında diğer Osmanlı eyaletleri gibi tüm gerekli vazifeler ve görevlileri varmış. Çünkü Evliya, Osmanlı Devleti'nde birkaç kere görev almıştır. Ayrıca gittiği her yere idari yapısını göstermiştir. Evliya bununla ilgili şöyle diyor:

> **şehr-i Musul'un hâkim-i şer'lerin beyân eder:** Evvelâ mezheb-i Hanefî'de şeyhülislâmı ve ana tâbi' Şâfi'î ve Mâlikî ve Hanbelî mezhebi müftîleri vardır ve cümle şürefâya hâkim nakîbü'l-eşrâfdır ve kânûn üzre beş yüz akçe mevleviyyetdir. Taht-ı kazâsında üç yüz kırk pâre kurâdan müvellâya beher sene ber-vech-i adâlet dokuz bin guruş olur. Ve şehir nâ'ibi ve muhtesibi ve kal'a dizdârı ve (---) aded kal'a neferâtları ve şehir subaşısı ve gümrük emîni ve bâcdârı ve kal'a mi'mârbaşısı ve harâc ağası ve şâhbenderi vardır.[81] Ayrıca başka yerde diyorki:
>
> **Erbâb-ı dîvân neferât-ı a'yânların bildirir:** Evvelâ çavuşlar kethudâsı ve çavuşlar emîni ve çavuşlar kâtibi ve timâr defterdârı ve defter emîni ve defter kethudâsı ve ruznâmeci ve mukâta'acı (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---). Bu gûne dîvân huddâmlarının cümle hâss-ı hümâyûndan ifrâz-ı timâr u ze'âmetleri vardır ammâ mâl defterdârı Bağdâd'a ref' olunmuşdur.[82]

Evliya bölgenin *Sünni* olduğunu belirterek Osmanlı hakimiyetini meşrulaştırmaktadır. Ayrıca ileride Musul şehri üzerine yapılacak araştırmalar için önemli bilgiler verir. Bununla birlikte Ahmet Gündüz**,** Mühime Defterlerinenden alırken şehrin İlk Sancak olduğu zaman 16. ve 17.yy'ın tüm İdari görevlileri kethüdası, çavuşlar emini, Çavuşlar kâtibi, tımar, defterdârıdefter, emînidefter kethüdası, ruznâmeci mukâta'acı, vb. göstermiş.[83]

Seyyahımız Evliya Çelebi, Musul eyaletini anlattığı bölümde sadece Musul ve Tikrit kaleleri hakkında bilgi vermiştir. Musul'un diğer sancak ve kaleleri hakkında bilgi vermemektedir. Kanımıza göre Evliya'nın ya diğer kaleleri anlatmaya değer bulmamış ya da bu kaleleri görmediği için bilgi vermemiştir. O döneme ait başka kaynaklarda bölge hakkında yeteri kadar bilgi bulunmaması, Evliya'nın seyahatnamesinde Musul'a dair verdiği bilgileri daha önemli kılmaktadır.

Tikrit Kalesi: Musul eyaletinin başka bir taht-ı sancağı olan Tikrit, Süleyman Hân kanunu üzere hassının gelirleri 21284 akçedir. Tımar, zeamet, alaybeyi ve çeşibaşısı

[81] Evliya, IV, s. 340.

[82] Evliya, IV, s. 340-341.

[83] *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*.60-74.

bulunurdu.[84] Evliya'nın Tikrit haslarının gelirine dair verdiği bilgide eksiklik bulunmaktadır. Ayn-i Ali Kanunnamesinde bakıldığında Evliya'nın 7 sayısını yazmadığı unuttuğu görülmektedir. Asıl sayı Ayn-i Ali'nin verdiği 217284 akçedir.[85] Evliya Çelebi Tikrit idaresi hakkında şu bilgileri verir;

> Cümle erbâb-ı timârı ve cebelüleriyle bin iki yüz asker olur. Beği ekseriyyâ Urbân beğlerinden ola gelmişdir. Sâliyâne akçesin Musul gümrüğünden ala gelmişlerdir. Cümle altı yüz aded fârisü'l-hayl Urbân askeriyle tâ Şâm yolları çölünden Kala-i Ane ve Kala-i Seleme'ye varınca müşâ olup hükûmât eder. Bir hâkimi dahi yüz elli akçe pâyesiyle kazâdır, senevî iki yüz guruş ancak hâsıl olur. Zîrâ Urbân-ı Mavâl'dan kendleri harâbdır kim Urbân kurâların dâ'imâ nehb u gâret eder. Müfti ve nakîbi ve zâbitleri yokdur. Zîrâ Bağdâd u Musul mâbeyninde vâki' olmağile müftî ve nakîbe hâcet yokdur.[86]

2.2.2. Şehrizor

Kuzey Irak'ta yer alan Şehrizor, Musul ve İmâdiyye Hz. Ömer b. Hattab döneminde fetih edilmiştir. Şehrizor Küfe Valisi[87] Musul ise Şam Valisi tarafından yönetimine verilmiştir. Şehrizor ve Musul kentleri önce Emevilerin ardından Abbasilerin hakimiyetine girmiştir. 13.yy'de Moğollar bu toprakları ele geçirdi. Ondan sonra bu topraklar Osmanlı Devletine Resmi olarak gelmeden önce, Osmanlı arşivinde Defter-il 452 numarasine göre 1551 tarihinde Osmanlı beyli olan Liderin altında Berber Murat Beg el-Erne'üd adıyla Luristan Vilayetin adıyla[88] yönetiyordu.[89] Luristan Vilayeti birkaç Livayı sahipti, bunlardan: Liva-i Harûniye, Liva-i Bire ve Krid, Liva-i Hûride, Liva-i Zangene, Liva-i Cengule, Liva-i Şehrizûl[90], Liva-i Bacvanlu, Liva-i Şehr-i Anber, Liva-i Haci Şeyh.[91] daha önce Safevilerin toprağı geliştirdiği ve Şii mezhebi paylaştığı için Çaldıran Savaşı oldu. 1514 Çaldıran savaşından sonra Osmanlı

[84] Evliya IV, s. 356.

[85] *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan,* s. 32.

[86] Evliya, IV, s. 356.

[87] Ḥesen Meḥmud Ḥeme Kerim, **Kürdistan leberdem Ftühatî İslâm-i da**, Süleymani: Nuvser Yayınları, 2007, s. 35.

[88] Luristan: Aslında Bu kelime Lur aşiretinden gelmiştir. Onlar eski bir Kürt bir aşiretidir. Ayrıca (istan) ek olarak yer olarak adılandırmış. 16.yy'nde Lur-i Gevre (Büyük Lur) Safevi Devletine vela'-i göstermiş, ve Lur-i Bçuk (Küçük Lur) Osmanlı Devletine vela'-i göstermiş. Beyat, *el-Devle ʿUthmaniye*, s. 358.

[89] BOA. Bab-i Asafi Ruus Kalemi, Defter no.1452, s. 331-334.

[90] Çaldiran Savaşından Önce Şehrizor sadece bir Liva için kulanılmıştır. Sonra Luristan Vilayeti, Şehrizor(Şehrizûl) adına çevirilir.

[91] Beyat, *el-Devle ʿUthmaniye*, s. 360-361.

yönetimine dahil olmuştur. Bölge Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Yavuz Sultan Selim'in yönetim kadrosunda yer alan İdris-i Bitlisi'nin yardımları ile adı geçen iki kentin Osmanlı yönetimine adapte olması sağlanmıştır. İdris-i Bitlisi Musul, Şehrizor ve İmâdiyye bölgesindeki aşiretlerin reisi *Bey* rütbesi ve bayrağı verip, onları *Beylebeyî hükümet*[92] *ocaklık*,[93] *sancak*[94] ve *sancak aşireti*[95] adıyla altında Osmanlı sistemine dahil etmiştir.[96]

Osmanlı Devleti bölgede ki İlhanlılar ve Selçuklulardan kalan idari sistemi devam ettirmişlerdi, bu sistem ile fethedilen topraklar dirlik olarak askerî komutanlara tîmar ve zeamet adıyla tevcih edilir ve bu komutanlar aynı zamanda bölgelerinde Sultan adına askeri ve idari kadronun başında yer alırlardı.[97] Irakeyn Seferi (1535) sonucunda Osmanlı yönetimine alınan bölgede otoritenin kurulması pek kolay olmamıştır. 1537 yılında denetimi sağlamak ve Şehrizor'u zapt etmek üzere İmadiyye beyi, Kanuni Sultan Süleyman tarafından görevlendirilmiştir. Böylelikle Osmanlı hâkimiyeti bölgede tesis edilmiş olunacaktı. Fakat Safevilerin desteklediği aşiret isyanları bölgede etkilerini göstermeye devam etmiştir.

---

[92]Hükümet: Osmanlı Devleti bazı sancakları hükümet adıyla yönetimine dahil etmiştir. Osmanlı sultanına itaat etmekle birlikte siyasi ve ekonomik konularda hükümet beyi devletten bağımsız hareket ederdi. Toprak mülk olarak Osmanlı'ya aittir fakat vergi ve arazi işleri hükümet beyinin yönetimine bırakılmıştır. Ḫalîl Ali Murad, **el-Kürd vel Kürdistan fi el-Kitab (Cihân numâ) li-Katib Çelebi (H 1017-1067/ M 1609-1657)**, Erbil: el-Ḥâc Haşim Matbeʿesi, 2013, s. 33.

[93]Ocaklık: Emirlik olan ocaklıklar hakimiyeti babadan oğul ya da akrabasına geçen bir sistemdir. Yönetim ve ekonomik olarak devlete bağlı, vergiler devlet verilir, sefer sırasında orduya asker göndermek zorunluluğu bulunurdu. Murad, *el- Kürd vel Kürdistan fi el-Kitab (Cihân numâ)***,** s. 34.

[94]Sancak: Osmanlı Devleti'nin yönetim birimlerinden olup sancak beyi tarafından yönetilirdi. Toprak devlete aittir. Sancak Beyi öldüğünde dvlet yeni sancak beyi atardı. Murad, *el-Kürd vel Kürdistan fi el-Kitab (Cihân numâ)* s. 33.

[95]Sancak Aşireti: Devlet tarafından toprağın işletmesi ve yönetimi aşiret beyine verilen fakat Osmanlı'ya belli vergi ödemekle mesul yönetim şeklidir. Ḫalîl Ali Murad, Murad, *el-Kürd vel Kürdistan fi el-Kitab (Cihân numâ)* s. 35.

[96] Sinan Marufoğlu, "19.yy'de Irak Vilayetlerinde Toprak düzeni, Tapu ve Mulkiyet sorunları", **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar dergisi**, S:9, 2013, s.236؛ Ḥesen Meḥmud Ḥeme Kerim, **Mela İdris-i Bedlis-I û Rolî le Yekḫstnî Mirnşine Kürdiyekan**, Süleymani: Çuvar Çirâ Matbeʿesi, 2008, s. 50-55.

[97] Sinan Marufoğlu, **Osmanlı döneminde Kuzay Irak 1831-1914**, İstanbul: Eren yayıncılık, 1998, s. 33.

Osmanlılara itaat arz eden Zalim kalesi hakimi Bêge Bey'in 1550 yılında öldüğü zaman Bêge Bey'in kardeşi Sührab Bey isyan etti.[98]1551 yılında Bağdat Beylerbeyi Baltacı Mehmet Paşa, Sührab Bey'e karşı iki ayrı sefer düzenledi ve Osmanlılara biat etmesini sağladı. 1554'te sancak olarak teşkilatlandırılan şehir Murat Bey'in yönetimindeydi.[99] Osmanlı-Safevi savaşlarında sık sık el değiştirse de 1554 Amasya ve 1603 Nasuh Paşa antlaşmalarına göre Osmanlı yönetiminde olduğu kabul edilmiştir.[100]

Evliya, Şehrizor eyaletinin Kanun-i Süleyman Hân döneminde[101] yirmi bir adet sancak olduğunu diye getirir. Bunlar; Sancağ-ı Surucek, Sancağ-ı Erbil,[102] Sancağ-ı Keşân, Liva-ı Şehr-i Bâzâr-ı Cengûle, Cebel-i Cimri Sancağı, Sancağ-ı Hezârmerd, Liva-i Zülhavârân, Sancağ-ı Mergâ, Dahhâk-i Mârî'yi katl eden Demirci Gâve'nin şehri, Liva-i Harîr ü Sûrân,[103] Sancağ-ı Tiltarı, Liva-i Sîne, Zencîr, Sancağ-ı Acûz, Liva-i Ebrûmân, Liva-i Davdan, Sancağ-ı Bak, Liva-i Berend ve Sancağ-ı Kebîr (Belkas Acem hudûdundadır)'dir. Bununla birlikte Liva-i Uştı'yı eklersek on sekiz sancaktan müteşekkildir. Sayılan sancakların neredeyse hepsinin dağlık bölgelerde yer almaları nedeniyle yaşama elverişli değildir. Bu bölgeler Osmanlı yönetimine savaş ile değil kendi istekleri ile dahil olmuştur. Eyalet-i Şehrizor'da tahrir olunan on sekiz sancaktan başka Hükûmet-i Gâzîyân ikincisi ve Hükûmet-i Mehrevân'da ayrı yönetim birimleri olarak kaydedilmiştir. Bu iki hükûmet ile Şehrizor yirmi tane sancağı tamam olup yirmi birinci livası *paşa sancağı,*[104] olan Kala-i Kerkük[105] sayılmıştır. Ama Evliya'dan sonra

---

[98] Bu durumdan dolayı Sultan Süleyman Kanun-i Ardelan eski hakimi Me'mün Beg zindan'dan çıkartırdı. Hille sancağı ona verdi. Bununla birlikte İsmail'in kardeşine Srucuk kalesine gönderdi. Mîr Şerefẖan, **Şerefnâme**, Erbil: âras Matbeʿesi, 3.basın, 2006, s. 136.

[99] Osmanlı- Safevi Çetışmaların detaylı için bkz. Beyat, *el-Devle ʿUthmaniye*, s. 349-357.

[100] Ünal Taşkın, "1002 Numaralı Tahrir Defterine göre Şehrizol", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 24, Sa: 1, Elazığ, 2014, s. 298-299.

[101] Kanun için bkz. ʿAyn-i Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman*. s. 1-33.

[102] Bu şehir eskidenberi Kürtler ve Türkmenler Erbil Kalesi'nde yaşamıştır. Hatta Musul ve Kerkük'te Arap, Kürt ve Türkmen birlikte yaşamıştır. Türkmenler bu toprağa nasıl gediğini için. Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzay Irak 1831-1914,* s. 54-56.

[103]Harîr ü Sûrân şehirleri, öncede Sorân emiri tarafından daha sonra ise Şehrizor yönetimine dahil olmuştur.

[104] Evliya Çelebi, IV, s. 301.

[105] Kerkük: Arefe, ʿArefe, Erbiẖ , Arabẖa, Kurkur, ve Kerkük bunlar bu şehrin eskiden beri ayrı isimleridir. Kerkük Sercon-i Ekedi M.Ö2530-2473 yılların arasında Arabẖa/ Arbẖ olarak adı gelmiştir. Kerkük Kalesi, Gök Kümbeti, Nakışlı Minare ve Camisi, Aziziye Kışlası, 16 gözlü Taşköprüsü vardır.

sancakların değişiklerini söylememiştir. Çünkü Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra (1568-1574 yıların arasında) Maliye Ahkam Defterine göre 536 numarasında bu eyaletin sancakları 25 liva olmuş bunlardan: Liva-i Şehrizor (Şehrizûl), Liva-i Srucuk, Liva-i Zangene, Liva-i Havar, Liva-i Ulke-i Baban[106], Liva-i Kuşafs[107], Liva-i Klaş Ve Âlan-i, Liva-i Çinâr duviser, Liva-i Bacuvanlu, Liva-i Hezar Mêrd, Liva-i Dilhuran, Liva-i Mazkave, Liva-i Til û Tari, Liva-i Klas, Liva-i Sbrancin, Liva-i Abruman, Liva-i Baske (Başke), Liva-i Davuran, Liva-i Hûrûn, Liva-i Ahmed Beg, Liva-i Bırınd, Liva-i Kale-i Ğazi, Liva-iCığan Kduku (Kıdudki), Liva-i Kuy, Liva-i Uşni.[108]

17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde 26 Eyalet, 163 liva, 1320 kaza ve birçok şehirler ve köyler vardı.[109] Şehrizor ve Musul ise ayrı eyaletler olarak Osmanlı yönetimine dahildi.[110] 1607 Tarihinde Şehrizor eyaletinin 20 sancağı vardı[111], Srcuk, Erbil,

---

Kerkük'ün en eski yerleşim mekanı Kerkük kalesidir. Kalenin yapılışı tarihi yoltur, ama bazı kaynaklara göre M.Ö. 3000 yıllarının ortalarına kadar uzanır. Kerkük kalesi dört mahallesinde dört kapısı vardır. Bunlar: Topkapı, Taşkapı (Merdivenli), Yedi kızlar, Helvacılar kapılarıdır. Ayrıca kaleye giden bir geçiş yolu da, Seyit Necip Tekkesi içinden geçen merdivenli yol vardır. Kerkük, Şehrizor eyaletin başkentidir, Evliya Çelebi bu konu ile ilgili şu bilgileri verir: *"Ammâ bu hâk-i Irâk ile müşâ Şehrezûr'un pây-i tahtı bu kal'a-i Kerkük'dür... Evvelâ derûn-ı kal'ada cümle (---) aded türâb-ı pâk ve kireç ile mestûr hâne-i ma'mûr kârgîr binâ tahtânî ve fevkânî büyûtlardır ammâ kal'a içinde olmak ile bâğ u bâğçeli ve âb-ı revânlı hâneler değillerdir... Bu kal'a hâk-i Bağdâd'ın çölistânında bir sahrâ-yı hâmûnda nehr-i Zarb'a bir menzil ba'îd yerde ve kal'a-i Musul'a iki menzil ba'îd yerde bî-hâyil bir amelî püşte üzre şekl-i muhammesden tûlânîce bir kal'a-i türâb-ı pâkdir kim çim ve rıhtım ve cir ve cıbıs ile mebnî bir kal'a-i kavîdir. Cebehânesi ve yetmiş aded sağîr ü kebîr topları ve sâ'ir mühimmât u levâzımâtları mevcûd bir sûr-ı mahdûddur."*Evliya, IV, s. 304-305; Pışko Ḥeme Tahîr ʿAbdulrehman Ağceleri, **Şari Kerkük le Nêvan Salani 1917-1926**, Süleymani: Ḥamdi Matbeʿesi, 2007, s. 45-46.

[106] Ulke-i Baban: Kürtlerin bir Emaretiymiş. Bugünkü Süleymaniye şehri 1871'denberi yılında başkenıymış.

[107] Liva-I Kuşaf H.984 yılında 200,000 akçeymiş. BOA. MAD, no.536, s. 171.

[108] BOA. MAD, no.536, s. 182-183.

[109] Kamirân ʿAbdulsemed Ahmed el-Doski, **Kürdistan el-ʿUthmaniye fi el-Nısf el' vel min el-Ḳırın el-Tasiʿ el-ʿEşir**, Erbil: Vezaret-i el-Terbiye Matbeʿesi, 2002, s. 77.

[110] Re'uf, *Drasat Vesa'iḳiye fi- el T'ariḫ el-Kürd el-Ḥediṯ ve Ḥeḍâretuhum*, s. 26-27.

[111] Bu eyaletlerin sancak defterdarı, Kethudası, Tımar defteri vardı. Daha sonra bu eyalet otuz iki sancak olmuştur: Kerkük, Surucık, Erbil, Şemamık, Zengene, Çebiğan, Şehirbazar, Şehrizor, Cengula, Kızıca, Cebel- enciran, Hezarmed, Alan, Dilcuran, Merkave, Rûdin, Harîr, Köy, Bil, Otarı, Seyit Burincin, Acur, İrman, Davran, Baf, Brınd, Belkas, Uşni, Ğazikıran kalesi, Mehirvan, Şemiran. Sadece Liva-ı

Kısnan[112], Cebel Hemir (Cebel Hemrin), Şehri Sevab (Şehir bazar), Cengula,[113] Hezar Mird, Hevran, Merkare, Harir, Rudin, Til Tava, Siyerincir,[114] Acur, Ebruman, Pak, Prnli, Pelkas, Uşnê, Ğazi kalesi.[115] Evliya Çelebi, Şehrizor eyaletini 85 zaamet ve 806 Tımardan oluştuğunu kaydetmiştir.[116]

Katib-i Çelebi ise Şehrizor eyaletinin sancaklarının 20 tane olduğunu kaydetmektedir. Bunlar; Erbil, Surucuk, Hezar mêrd, Mezkave, Acur, Kuşaf, Şehirbazar, Bave, Niltarı, Siberincin, Ebruman, Davudan, Bırınd, Balkas, Cebel Hemrin, Dulhuran, Harîr û Rudin, Kale-i Ğazi (Kıran)...[117]

Gördüğümüz gibi diğer iki sancağın adını söylememiştir. Bununla birlikte Evliya, Şehrizor'un sancaklarını sayarken, Kanuni Sultan Süleyman kanun-nâmesinden faydalanmıştır. Çünkü tam kanun-nâmesine göre 21 sancak olarak kayıt etmiştir. Genelde Osmanlı Devleti'ni 17.yy'nde işlerinin birçoğunu Süleyman Hân'ın Kanun-nâmesinden faydalanmıştır.[118]

Evliya, Şehrizor eyaletinin tüm idari sistemini ve görevlilerini kaydetmiştir.[119] Kanuni Sultan Süleyman'ın bölgeyi İran'dan tekrar alması üzerine bölgedeki Kürt emirlerine ikişer tuğlu Mîr-i mîrânlık rütbesi vermiştir. Şehrizor valisinin hâss-ı hümâyûnu on bir kere yüz bin (1.100.000) akçedir. Bununla beraber mîr-i mîrân kuralı şöyledir: kim ilk defa bu memleketleri fetih ederse o en büyük mîr-î mîrân olacak ve her beğlerbeğinin hasları ne mikdar ise Kanun-i Süleyman Hân üzere beş bin akçede bir cebelü askeriyle sefer eder. Ayrıca mehterhânesi, bayrakları, iç ağaları, yanında mataracıları, önü sıra

---

Surucuk'ta Has Mîr-i Mîran: 1100000'dir. ʿAyn-i Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan,** İstanbul: Tasvir-i Efkâr Gazetesi Yayınları, 1280, s. 34.

[112] Bugünkü bir köydür, adı Kestane.

[113] Bugünkü Celevla, küçük bir kasabadır.

[114] Bugünkü Karahencirdir. Küçük bir kasabadır.

[115] Muḥammed ʿAli el-Karadağ-ı, **Şehrizor- Süleymaniye**, Bağdat, 2000, s. 159-160.

[116] Murad**,** "Reḥle Evliya Çelebi fi Kürdistan Meşderen", s. 52.

[117] Murad, *el-Kürd vel Kürdistan fi el-Kitab (Cihân numâ),* s. 41.

[118] ʿAyn-i Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman,* s. 34-34.

[119] Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine göre: Van, Diyarbeki ve Şehrizor eyaletlerin arasında bazı Mîr-i aşiretleri var, onlar Sancakbeyin hükümün altında değil. ʿAyn-i Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman,* s. 35.

şatırları, peykleri, tuğları, vâcibü'r-ri'âyâ, müteferrikagân, deli gönüllüleri ve Tatar askerini çekip memur olduğu sefere katılır.[120]

Evliya'nın verdiği bilgilerin hepsi Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Hân da görülmektedir, çünkü verdiği tüm bilgiler Süleyman Hân kanun-nâmesi'nde geçmektedir.[121] Bununla birlikte Diğer kaynaklarda Evliya Çeleb'nin zamanı Kanun-i Mîr-i Miranlık'ta farklı bilgileri görmedik. Bu yüzden bu kanunu uzun zamana kadar sabit olmuştur. Lakin 1452 Defterine göre Şehrizor'un gelirleri bazı Liva'da aşağıdaki tabloda gösterir[122], bunlardan:

Liva	Geliri
Liva-i Harûniye	400,000
Liva-i Bire û Krid	284,000
Liva-i Hûride	200,000
Liva-i Şehrizor	600,000
Liva-i Bacuvanlu	172,73
Hûmatu	300,000

Burada gördüğümüz gibi Şehrizor livası şehrizor eyaletlerin içinde en fazla geliri olandı. Bu liva bugünkü Kerkük şehridir.

Kanun-ı Süleyman Hân kanunlarına göre Şehrizor eyaleti yirmi bir sancaktır. Ve eyaletinde mâl defterdârı, timâr defterdârı, defter kethudâsı, defter emîni, çavuşlar kethudâsı, çavuşlar emîni, çavuşlar kâtibi, rûznâmeci ve mukâta'acı gibi pek çok görevlisi bulunmaktadır.[123]Ayrıca saliyanesi 1.100.000 akçedir.[124] Evliya Çelebi başka bir yerde Şehrizor eyaleti ile ilgili *"Evvelâ Âsitâne-i sa'âdet tarafından hâkim-i şer'-i Resûl'i üç yüz akçe pâyesiyle kazâdır, (---) aded nâhiye kurâlarından beher sene ber-vech-i adâlet altı kise hâsıl olur. Mezâhib-i erba'adan şeyhülislâmları ve nakîbü'l-eşrâfı[125] vardır. Ve hâlâ Âsitâne tarafından bu Kala-i Kerkük'e yeniçeriyânın haseki*

[120] Evliya, IV, s. 304.

[121] 'Ayn-i Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman,* s. 35.

[122] BOA. KK., Ruus Defteri, no209,s116,126.

[123]Evliya, IV, s. 305.

[124] 'Ayn-i Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman,* s. 7.

[125]Nakîbü'l-eşrâfı: Bazı kaynaklarda Hz. Peygamberimiz torunlarından gelen Seyyid (Hz. Hüseyin'den gelenler) ve Şeriflerin (Hz. Hasan'dan gelenler) işleriyle uğraşmak, onların özlük hakları kurmak ve

ağalarından bir yeniçeri ağası ve başçavuş ve yeniçeri efendisi ve altı aded yeniçeri odası bin aded yeniçeri, üç yüz aded cebeci ve üç yüz aded topçu askeri ta'yîn olunup en yüksek mertebe yeniçeri ağalığı oldu." İfadelerini kullanmaktadır.[126] Şehrizor eyaletine dair Evliya'nın verdiği bilgiler doğrultusunda, Şehrizor'un küçük farklılıkları olmakla birlikte diğer Osmanlı eyaletleri gibi olduğunu söyleyebiliriz.[127] Bu eyaletlerin idaresi 1831 yılına kadar devam etti. Çünkü bu eyalet Musul eyaletine bağlanmıştır.[128]

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'ndeki bilgilerden yola çıkarak bölgenin kaleleri, şehirlerinin durumu hakkında bilgi verilmiştir. Öte yandan Evliya eserinde kendi zamanından önceki tarihi bilgileri yer vermiştir. Çünkü olayların çoğunu ya kendi gözüyle görmüş ya da olaylar yaşadığı dönemden önce olduğu için olaylar hakkında başkalarından bilgi elde ederek bilgi sahibi olmuştur. Bu yüzden kaydetmiş olduğu idari sistemin tarihi ve Osmanlı-Safevilerin çatışmasını diğer kaynaklardan daha detaylı anlatıp, kalenin kimin elinde olduğunu vurgulamıştır. Anlattığı kalelerin çoğu Bağdat vilayeti tarafından kontrol ediliyordu. Bağdat topraklarını ele geçiren devlet veya genel olarak liderleri bölgedeki hakim pozisyonda olan devlete itaat etmiştir. Bu gerçeği Osmanlı-Safevileri çatışmasında da görebiliriz. Ayrıca Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere tüm kalelerin üzerinden bakabiliriz. Genel olarak bahsedeceğimiz kaleler, Kasr-i Şirin Anlaşmasından dolayı (H.1049/ M.1639) Osmanlı devletinin kontrolü altında olan kalelerdir. Bu nedenle Evliya, herhangi bir kaleden bahsederken öncelikle o kaleye tarihi olarak hangi devletin hakim olduğunu anlatmaktadır. Burada verdiği bilgileri diğer güvenli kaynaklara göre değerlendirmekteyiz.

Kala-i Havâra: Kale Luristan'a yedi saat mesafededir. Evliya Havara kalesine dair şu bilgileri aktarır:

şecerelerini (Soy kütüğü) kontrol ve takip etmekle vazifeli ilmiye teşkilatı içerisinde birde Nakîbü'l-eşrâflık makamı vardı. Seyitlik ve Şeriflik öncede İslam devletinde önemli olmuş. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde önem vermiştir. Onlar başlarına yeşil sarık bağlama imtiyazları varmış. Ayrıca örfî vergilerinden muaf idiler. Osmanlı tarihinde İlk Nakîbü'l-eşrâfı yıldırım Beyazıt zamanında tayin olmuştur. Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri tarihi**, Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları, 2012, s. 167-170; Beyat, *el-Devle ʿUthmaniye*, s. 102.

[126] Evliya, IV, s. 305.

[127] Ortaylı, *Teşkilat ve İdare*, s. 284.

[128] Daha fazla bilgi almak için. Bkz. Marufoğlu, *Osmanlı döneminde Kuzay Irak 1831-1914,*s. 36-45.

> Sene 99 târîhinde bu kal'ayı Abdullah b. Hazret-i Ömer ibnü'l-Hattâb binâ etmişdir… Abdülmelik ibn Mervân-ı Hımâr istimâ' edüp Şâm'dan asker-i azîm ile Abdullah ibn Hazret-i Ömer üzre gelüp Havâra kal'ası altında ceng-i azîm olduğundan Havâra kal'ası {halkı} gördü, bir kerre "havâr havâr" deyüp dal satûr-ı Muhammedî olup Abdülmelik ibn Mervân'ın ceyş-i menhûsuna bir satûr-ı Muhammedî urup Kala-i Havâra'yi Âl-i Mervâniyân'dan halâs etdikleriyçün Havâra kal'ası derler. Mukaddemâ ismi lisân-ı Ekrâdca Keyhû Kirmân derler. Ol ceng-i azîmden sonra Kala-i Havâr nâmıyla meşhûr-ı âfâk bir Kala-i (---) dir... Bir mahsûldâr hâmûnun ortasında bir amelî püşte üzre rıhtım-ı türâb ile mebnî bir Kala-i kavîdir. Cânib-i şarka bir kapusu var, şekl-i murabba' bir Kala-i musanna'dır … bilgilerini vermiştir.[129]

Evliya kalenin Abdullah b. Ömer'in Havara kalesini inşa ettiğini belirtmesine rağmen bu bölge Hz. Ömer zamanında ele geçirilmemiştir. Ayrıca İslâm tarihinin ana kaynaklarında böyle bir bilgiye daha ulaşılmış değildir.[130] Evliya bu bilgiyi bölgenin yerlerinden öğrenmiş olması büyük bir ihtimal dahilindedir.

Havara kalesi Şehrizor eyaletinin sınırları içerisinde yer alırdı. Kale Osmanlı hakimiyetine Kanuni dönemi Bağdat Valisi olan Baltacı Mehmet Paşa tarafından 1544 tarihinde fethetmesi sonucu dahil olmuştur.[131] Mehmet Paşa kaleyi aldıktan sonra Şehrizor eyaletine dahil etmiştir. Havara kalesi, Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra bölgenin önemli emirliklerinden biri olan Luristan emirinin yönetimine bırakılmıştır. I. Şah Abbas (1588-1629) döneminde Safevilerin hakimiyetine girmiştir. Bir daha kalenin yönetiminde değişiklik yapılmadan Luristan emirinin hakimiyetine bırakılmıştır. IV. Murat döneminde kalenin yönetimi tekrar Osmanlı'ya geçmiştir. Evliya, "*1040 yılında Vezîr-i dilîr Hüsrev Paşa'ya Lur Hâkimi Hüseyin Hân bu Kala-i Havâra'nın anahtarı teslîm edüp yine kal'a hükûmeti kendüye"* ifadeleri ile kalenin tekrar Osmanlı hakimiyetine girdiğini ifade etmektedir.[132] IV. Murad döneminde Osmanlı-Safevi mücadelesinin nedeniyle Musul, Şehrizor ve İmâdiyye bölgeleri hakimiyeti kısa aralıklarla değişmiştir. Fakat bölge IV. Murad'ın 1638 tarihinde çıktığı Bağdat seferi ile Osmanlı hakimiyetine dahil edilmiştir. Çünkü Kasr-i Şirin Anlaşmasına göre (H.1049/ M.1639) bu Kale Osmanlı devletine dahil olmuştur.[133] Hatta Evliya Çelebi, Kasr-i Şirin

---

[129] Evliya, IV, s. 302-303.

[130] Abdullah b.Ömer hakkında geniş bilgi için bkz. İbn-i Sa'd, **el-Ṭabaḳat el-Kubrâ**, c. 4, s. 140

[131] BOA. MAD, no.536, s. 172.

[132] Evliya, IV, s. 302.

[133] Beyat, *el-Devle 'Uthmaniye*, s. 349-357.

Anlaşması'nın 16 yıl sonra bu topraklardan geçip Osmanlı Devleti'ne dahil olduğunu söylemiştir. Bu yüzden sınırdaki Osmanlı-Safevi çatışmasının haberdar olduğu için, her kalenin kimin elerinde ve hangi devlete tabi olduğunu dikketini çekmiştir. Evliya, Havara kalesi ile ilgili şöyle yazmış:

> Bu kal'a gerçi Şehrezûl Eyaletinde Lur hâkimi hükmündedir ve hâkiminin destinde hatt-ı şerîfleri vardır. Acem gâlib olsa Acem'e ve kâhîce Âl-i Osmân'a tâbi'dir. Hâlâ hutbesi Âl-i Osmân'a tilâvet olunur. Altı aded hutbeli câmi'leri ve hân u hammâm ve medrese vü mektebleri ve kifâyet mikdârı dekâkînleri vardır ve bâğ u bâğçesi firâvândır ve şehr içre âb-ı zülâlleri cârî vü revândır.[134]

Daha önce işaret ettiğimiz gibi ve Evliya Çelebinin söylediği gibi bu kale her zaman bir devlete ita'e eder. Önemli olan oradaki hakimleri kendi yerinde kalmış olmalarıdır. Bu yüzden her hengi devlet (Osmanlı ya da Safevi) itae edilmiştir.[135]

Kala-i Nukûd[136]**:** Nukud kalesi Kanuni dönemi vezirlerinden 931tarihinde Osman Paşa tarafindan Osmanlı hakimiyetine dahil edilmiştir. Kalenin yönetimi Lur emirliğinine bırakılmıştır. Evliya bölgeyi ziyaret ettiği vakit kalenin yönetimi Lurhakimi Hüseyin Hân'nın elinde bulunmaktaydı. Evliya Nukud kalesi ve kökeni hakkında şu kaydı düşmüştür;

> Nukûd kalesi: Bu şehir Şâh ibn Menûçehr Şâh'ın Hoca Nukûd nâm tâcirinin binâsıdır. Lakin herkes sûr-ı Nukûd derler, gerçekten bu kale imar etmek için binlerce kize mal u nukud sarıf etmiştir. Bu kale güçlü bir sur'un içindedir. Bu sûr-ı imâr hudûd-ı Acem'de Derbend-i Mâşa nâmında bir büyük derbendin iç yüzünde kıble tarafında Şehrezûl hâkine yakındır. çoğul ahâlîsi kavm-i Acem Gökdolağı ve Ekrâd-ı Luristân'dır. Yine Lur Hâkimi Hüseyin Hân'a in'âm olunmuşdur.[137]

Bildiğimiz gibi Evliya Çelebi zamanında bu Kale Lur Hakimin elerinde olduğu için, Osmanlı Devletine dahildi. Osmanlı-Safevi çatışmaları çok olduğu için Evliya, Osmanlı sınırın her kalesinde kimin ellerinde ve hangi devlete ita'e etmesini söylemiştir.

Kala-i Başke: Evliya bu kalenin Moğol İmparatorluğu'nun Melik Zopi isminde bir veziri tarafindan inşa edildiğini söyler. Osmanlı hakimiyetine 962 yılında Baltacı Mehmet Paşa fethetmesi sonucu dahil olmuştur. I. Şah Abbas döneminde Safevi hakimiyetine geçen bölge IV. Murad'ın 1638 tarihinde çıktığı Bağdat seferinde Hüsrev

---

[134] Evliya, IV, s. 302.

[135] Mesture-i Kürdistan-i, **Mejûy Ardalan**, Erbil: Perverde Metbe'si, 1.basın, 2002,s. 16-20.

[136] Evliya, IV, s. 301.

[137] Evliya, IV, s. 301-302

Paşa tarafında Safevilerden alınmış ve Osmanlı hakimiyeti tekrar bağlanmıştır. Kalenin yönetimi eskiden olduğu gibi Lur emirliğine bırakıldı.[138]

Burada Gördüğümüz gibi16. ve 17.yy'nda Osmanlı-Safevi savaşı geniş olduğu için Evliya Çelebi zamanında bu Kale Lur Hakimlerinin ellerinde olduğunu kayıt edilmiştir. Demek ki Osmanlı devletine bağlıydı.

Kala-i Sine: Sine kalesi 616 tarihinde Luristan hakimlerinden Emir Gıyaseddin tarafından inşa edilmiştir. Osmanlı ve Safevi hakimiyeti arasında yaşayan kale Evliya bölgeyi ziyaret ettiği vakit Osmanlı hakimiyetindedir.[139]

Genel Olarak Evliya Çelebi zamanında bu Kaleler Kasr-i Şirin Anlaşmasına göre (H.1049/ M.1639) Olsmanlı Devletine dahil edilmiştir.[140]

Kala-i Kızılca[141]**:** Kale 1548 tarihinde Kanuni'nin veziri Baltacı Mehmet Paşa tarafından Osmanlı hakimiyetine dahil edilmiştir. Kale I. Şah Abbas dönemi Safevi hakimiyetine girmiştir. Evliya kalenin tekrar Osmanlı hakimiyetine geçmesini şu ifadeler ile anlatır; *"... Sene 1039 târîhinde Murâd Hân-ı Râbi' Vezîri Hüsrev-i şîr diyâr-ı Acem'in Erdebil ve Hemedân ve Pilever ve Dergezîn ve Cem-cenâb nâm kal'aların nehb ü gâret ve harâb u yebâb etdikde bu kal'a altından ubûr idince Hüsrev Paşa'nın şîrâne mehâbet ü salâbetin bu Kala-i Kızılca ahâlîsi görüp itâ'at etdiler."*[142]

Böylelikle kale tekrar Osmanlı hakimiyetine dahil olmuştur. Çünkü daha öncedeki Beyat'ın işaret ettiği gibi genel olarak bu Kaleler herHangi Devlete dahil olsa, oradaki hakim yada kalenin hakimi Devlete itae eder.[143]

---

[138] Evliya, IV, s. 302.

[139] Evliya, IV, s. 302.

[140], Muhammed Ṭayrmiradi, **Ta'riḫ Senendic de ʿEsır Sefevi**, Erbil: Âras Matbeʿesi, H.1391, s.117-118.

[141] Kızılca Kalesi: Bu kale 915 yılında *Şâh İsmâ'îl'in Kızılca Hân isminde bir benâm hânı Selîm Hân-ı Evvel havfinden bu sûr-ı üstüvârı inşâ etmişdir... Şehrezûl topraklarında Lur Hânı Süleymân Hân hükmünde bir çengelistân u hıyâbândır. O bir düz sahrâda dört köşeli Amber toprağında bir kaledir.* Bu kale Bkz: Evliya, I.yy'nde Şehrizor eyaletin bir sancağıymış. Ama1830 yılında Şehrizor eyaletinde bir kaza olmuş. H.987 tarihinde 200,000 akçalık geliri varmış. Evliya, IV, s.302؛ Tahir Sezen, **Osmanlı yer Adları**, Ankara, 2006, s. 461؛ BOA. MAD, no.536, s. 171.

[142] Evliya, IV, s. 302.

[143] *el-Devle ʿUthmaniye fi el-Mecal el-ʿArabiye*, s. 352.

Kala-i Zâlim Alî[144]**:** Safevileri tarafından yapılan Zâlim Ali kalesi, içinde bir saray ve güçlü surlarının bulunduğu bir kaledir. Kale H. 941/ M.1534 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman Bağdat seferi dönüşünde Osman Paşa komutasına verilen ordu (50 bin) ile kale Osmanlı hakimiyetine dahil olmuştur.[145] Fakat kuşatma sırasında Osman Paşa ölmüş, kalenin lideri Sührâb Hân ise kaçmayı başarmıştır. Osman Paşa'nı ölümünün ardından Baltacı Mehmet Paşa tarafından kalenin yönetimi Lur hakimi Hüseyin Hân'a bırakılmıştır.[146] Evliya Çelebi'nin daha önce işaret ettiği gibi. Bu kale Osmanlı Devlitine dahil olmuş. Çünkü Lur Hükümetin'in ellerindeymiş. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne itaat etmiştir. Bununla birlikte Lur hakimi bu sınırından müdafaa etmiştir.

Erbil Kalesi[147]**:** Kale İslâm fetihleri ile Müslümanların eline geçmiştir. Uzun bir sure Abbasi hakimiyetinde olan kale daha sonra Moğolların eline düşmüştür. Kale Yavuz

---

[144]Kal'a-i Zâlim Alî: Şehrizor'un merkezi konumundadır ve çoğu kez Şehrizor (Şehrizol) kalesi olarak da isimlendirilmiştir. Osmanlı döneminde Zülüm kalesi (قلعة زلم) vardı ki Türkler Zâlim Kale (ظالم قلعة) olarak isimlendirmişlerdi. Savaş sırasında kale bu isim ile anılmasına rağmen arşiv kayıtlarında bu isim geçmez. Bazen Zulüm (ظلم) şeklinde yazıldı. Bu isim Cebelü Zülüm (جبل زلم) şeklinde meşhur dağa verilen eski bir isimdir. Günümüzde orada bu isimle anılan bir şehir yoktur. Buraya yakın olarak Ahmed Ava ve Hurmal yer alır. Evliy'a Çelebi Kal'a-i Zâlim ile ilgili, "*Kal'a-i Zâlim Alî* " şeklinde adlandırır. Kale hakında "*Sene 921 târîhinde Selîm Hân-ı Evvel asrında Şâh İsmâ'îl'in Zâlim Alî nâm bir hânı binâ etmişdir... Kim bir sahrâ-yı azîm hıyâbân içre bir sarây-ı metîne olmak üzre binâ olunmuşdur... Hâlâ Şehrezûl hükmünde Lur Ekrâdı hükmünde câmi'vü hân u hammâm u çârsû-yı bâzârlı ve cânib-i etrâfi kûhlu ve bâğ u bâğçeli ve âb-ı revânlı kal'a-i türâbdır. (---) (---) (---) (---) (---) Andan taraf-ı şimâle 5 sâ'atde"* bilgileri vermektedir. Evliya, IV, s. 302; Hasan Koç, "Osmanlı Döneminde Şehrizorun Yönetim Merkezleri: Zalm ve Gülanber Kaleleri", *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Genel Türk Tarihi),* s. 198; BOA. MHM 6, h.12, 13.

[145] Beyat, *el-Devle 'Uthmaniye*, s. 352.

[146] Evliya, IV, s. 302-303.

[147] Erbil: Orbil, Urbilüm, Arba ile İrbira, İrbil ve Hewler hepsi aynı şehrin adıdır. Bu Şehir M.Ö2500 yılında bazı Sümerlilerin levhalarında ismi geçmektedir. Erbil Kuzey Irak'ın bölgesinde yer almaktadır. Kuzey tarafında Türkiye, güney tarafında Kerkük ve Süleymaniye şehirleri, doğu tarafında İran ve batı tarafında Musul/ Neyneva şehri yer almaktadır. Evliya Çelebi Kal'a-i Erbil ile ilgili şunları kaydetmektedir; **"***...Bu kal'anın kıblesi tarafında kal'a-i Musul iki günlük yoldur. Ve bu Erbîl kal'a-i Kerkük'ün cânib-i şarkîsinde iki menzil yerdir. Ammâ kal'a hâricinde aşağı şehri zamân-ı kadîmde sevâd-ı azîm imiş. Hâlâ eser-i binâları bî-hisâb zâhir ü bâhirdi... İhtiyâr kimesneler bu uyûn-ı câriye nehr-i Zarb'dan dan gelir derler. Ve bu kal'a çölünün nihâyeti cânib-i garbda kal'a-i Musul mukâbelesinde Yûnus Nebî âsitânesi hâkinde Şat kenârında tamâm olur ve vilâyet-i Harîr bu kal'a-i Erbîl hâkiyle müşâdır. Acem diyârından gelen kârbândan bu Erbîl kal'ası kulları bâc-ı sultân alırlar. Zîrâ*

Sultan Selim'in Şah İsmail'i yendiği Çaldıran Savaşı sonucunda Osmanlı hakimiyetine dahil olmuştur. Fakat birkaç kez Safevi hakimiyetine girmiş nihayetinde Osmanlı hakimiyetine alınmıştır. Evliya Erbil kalesi hakkında şu bilgiler verir;

> Âhir sene 962 târîhinde Süleymân Hân asrında be-dest-i Baltacı Mehemmed Paşa imâr edüp yine sene 1033 târîhinde Acem istîlâ edüp sene 1040 yine Hüsrev Paşa feth edüp derûn-ı hisâra müstevfâ cebehâne ve asker koyup metîn [ü] hasîn etdi. Yine Acem müstevlî olup sene 1048 târîhinde {kavm-i} Acem Murâd Hân-ı Râbi'in mehâbet [ü] salâbetine tâkat getiremeyüp kal'ayı mu'attal bırağup Sarı Mehemmed Paşa tâ Murâd Hân Bağdâd'a gelinceye dek Kala-i Erbîl'i zabt edüp imâr edüp kifâyet kadar derûn-ı hisâra asker-i kerrâr kodu. Hâlâ Şehrezûl hâkinde sancak beği tahtıdır.[148]

Erbil kalesi stratejik olarak Osmanlı doğu sınırı için önemli olmakla birlikte ordunun konaklaması için önemli bir mevzidir.[149] Ayrıca Evliya bu şehrin idari yönetimine dikkat çektiği için *hâlâ Şehrezûl hâkinde sancak beği tahtıdır* söylemiştir. Çünkü daha önce Sorân emirliğine bağlı idi ve bir süre Dasni hükümeti(Yezidilerin Hükümeti)'ne bağlı idi.[150]

Şehrezûl eyâletinin derbendidir. Musul'a giderken nehr-i Zarb'ı ubûr edüp iki merhalede kal'a-i Musul'a kârbân vâsıl olur." Erbil Zab-i Kebir ve Zab-i Sağir nehirleri arasındadır. Ayrıca Alman Seyah Karstın Nipur (Carsten Niebuhr) Erbil ile igili *"...Erbil 10-36◦ kuzeyindedir. Bu şehirde Buğday eklemek için yağmurdan faydalanıyor, ayrıca buğday üretimi 15 – 20 kere Bağdat'tan daha fazladır, bunula birlikte Erbil şehrinde hiç bir nehir yoktur ama beş bucuk mil/ dokuz saat Zab nehrinden uzaktır..."* ifadeleri kullanmıştır. Bunun ile birlikte Fransalı Seyah Klodiyos Cimis Riç, Erbil şehrini *" ...Erbil şehri tepesinin yanındadır, Bu tepe (Erbil kalesi) Turege (Süzgeç) ile kurulmuştur, bu tepe'nin uzunu 40 adımdır..."* şeklinde tasvir etmiştir. Bkz. Evliya, IV, s. 295; Âras İsmaʿil Ḥıḍır, Zidan Reşidḫan âvdel el-Biradosti, Te's̱ir el-ʿEvamil el-Ṭebiʿiye ʿelâ el-Mebanî el-Tura s̱iye fi el-ḳalʿe Erbil- Dirase Meydaniye, **Koye Üniversitesi'nin dergisi**, Rojhelat Matbeʿesi, Erbil, 2016, s. 451; Zidan Reşidḫan Âvdel el-Biradosti, Mı'ẕne Erbil (el-Mı'ẕne el-Muḍeferiye), H.630-685/ M.1232-1190), **Ḫevliyat Edebiyet ʿEyin Şems Dergisi**, No. 40, 2012, s. 297; **Erbil (Hevlêr) Beyin el-Maḍi vel Ḥaḍır**, s. 26-29; Aḥmed Muḥammed Aḥmed, **Ekrâd Delve ʿUthmaniye Ta'riḫım el-İctimaʿi vel-İḳtişadi vel-Syasi**, Erbil: el-Ḥâc Haşim Matbeʿesi, 2009, s. 79; Karstın Nipor, **Reḥle Nipor ilâ el-ʿIraḳ el-Kamilah**, (Çev.) Suʿâd Hadî el-ʿEmri, Mustafa Cevad, Meḥmud Ḥuseyin el'Emin, el-Vereḳ Yayınları, 2012, s. 317-318; Klodiyus Cimis Riç, **Geştnâmey Riç bo Kürdistan**, (Çev.) Muḥammed, Erbil: Perverde Matbeʿesi, 2002, s. 25-26.

[148] Evliya, IV, s. 303.

[149] Konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz. Beyat**,** *el-Devle ʿUthmaniye*, s. 357-376.

[150] Cêgr ʿAbdulcabar, **el-Yzidiyûn fi Kıtıb el-Reḥâle el-Briṭânin**, Duhok: Ḫâni Matbeʿesi, 2012,s. 45-75.

Kala-i Şamük: Evliya, Şamük kalesinin eski Pers İmparatorlarından Hüsrev Anuşirvan zamanında Büzürcimihr'in kardeşi Şamük adında bir pehlivan tarafından inşa edildiği söyler. Evliya, Şamük kalesini: "*Kal'asının nökeri ve dizdârı ve cebehânesi cümle Haydar Beğ'in hükmündedir. O büyük bir aşîreti sâhiptir, kim on bin tüfeng-endâza mâlikdir... Oradaki tüm aşiretleri Sünnî gâzîlerdir* ifadeleri ile kaydetmiştir. Kalenin Haydar Bey isminde birisinin hakimiyetinde olduğunu ve ayrıca kalenin İran sınırında oması nedeniyle buradaki askerler *Sünni gazi* şeklinde nitelendirmektedir. Rafizi olarak görülen Safevilere karşı mücadelelerinin ehl-i sünnet kaidesi üzere olduğunu belirten Evliya, gazi tanımlamasının yanına Sünni ifadesini ekleyerek yapılan mücadeleyi meşrulaştırmaya çalışmıştır.[151]

Oraman (Hevraman- Cihân Şah): Evliya Oraman namı diğer ile Cihân Şah bağ ve bağçesi, cami, hân, hamam ve çarşısı ile büyük ve mamur bir belde olarak anlatır. Kentin doğu tarafında Hamedan ve Dergezin Acem vardır. Batısında Musul, Kuzey tarafında İmâdiyye kenti bulunmaktadır. Şehrizor eyaletinin sınırlarında yer alan kent İmâdiyye yönetimindedir.[152] Kale Azerbaycan hakimi Cihân Şah tarafından inşa edildiği için daha çok bu isim ile bilinir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Baltacı Mehmet Paşa tarafından Osmanlı hakimiyetine dahil edilmiştir.[153] Evliya, Oraman yönetimi hakkında şu bilgileri vermektedir; *"...Mîr-i aşîretlerinin adı Şems-i Alî'dir. Ellerinde hatt-ı şerîfleri var kim, "Eğer Acem ve eğer Osmânlı gâlib olup Şehrezûr zor-ı bâzû ile her kimde ola bu kavim ana tâbi' ola." deyü ellerinde yarlığ-ı belîğleri var."*[154] Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla sınır kent ve kalelerinin durumu daha esnek bir durumdadır. Osmanlı ve Safevi hakimiyeti arasında sürekli konum almaya çalışan bir kent rolündedir. Evliya'nın bölge hakkında verdiği bilgiler Osmanlı-Safevi sınır yaşamını anlamamız bakımından önemli birlgiler sunmuştur. Kent sınırdaki hassas yapısına rağmen asıl olarak Osmanlı hakimiyetindedir.[155]

[151] Evliya, IV, s.304.

[152] Evliya, IV, s. 306.

[153] Evliya, IV, s. 306.

[154] Evliya, IV, s. 306.

[155] Beyat, *el-Devle 'Uthmaniye*, s. 352.

2.2.3. İmâdiyye[156]

İmâdiyye kalesi, Behdînan emirliğinin başkentidir. Fakat Evliya bu emirliğin adını (İmâdiyye ismini) Kanuni Sultan Süleyman'ın kanun-nâmesine göre düzenlemiştir. İmâdiyye kalesi Müslümanlar fethedildikten sonra İbn-i Abbas'ın torunlarının yönetimine verilmiştir.[157] Ama Şeref Hân-i Betlisi'ye göre bunlar Âlî Abbas(Peygamberimizin amcası) torunları olmamalarını ve aslında Seyid Hân'ın büyük dedesi tekvalı ve cesur bir kişi olduğunu işaret etmiştir. Onun Adı Habas'tır. Buyüzden onların Âlî Abbas'ın torunları demiş. Yani onların Peygamberimiz (sav) ile hiç ilişkileri yoktu.[158] Bu Şehri Kanuni Sultan Süleyman Hân Kanun-namesine göre İmâdiyye,

---

[156] **İmâdiyye:** Bu isim ilk defa Aşûri Melik'in 5.Şımşi Adad döneminde M.Ö823-810 levhesında Amati/Amat olarak gelmiştir. Bazılar İmâdiyye, Âmidiyye'den yanlış derler, ama bu İmâdiyye kal'asına İbrîce'de Til Harîr derler, Arapça'da Cebel-i Akreb derler, Farsça'da kûh-ı Kerdüm derler, lisân-ı Ekrâd-ı Lulu'da Baytanûr derler, lisân-ı Zaza-i Ekrâd'da Âmidiyye, fasîh u belîğleri İmâdiyye derler, Moğolîstanca'da ibtidâ Keyûmers binâ etdiğiyçün Til Keyüm derler ve Rûmca'da Dârâ Şâh'ın yaylağı olmağile bu İmâdiyye'ye Dârâ Piğados derler. Ayrıca Aşûri Melik'in 3. Adad Nirî M.Ö809-782 İmâdiyye'nin adı Amat olarak gelmiştir. Bununla birlikte bazı kaynaklarda İmâdiyye ismi Mediya toprağı anlamına gelmektedir. İmaduddin Zengi döneminde bu kale tekrar tamir ettirilmiş ve bu kalenin bir adı Amida/ Amadi isimlendirilmiştir. M.1262'de kendi adını bu şehire verdiği için İmâdiyye olarak anılmaktadır: Evliya Çelebi İmâdiyye kalesi ve coğrafyası ile ilgili şu bilgileri vermiş *"...Evvelâ bu kal'a-i İmâdiyye kûh-ı bâlâlar içre sa'b u sengistân u çengelistân cebel-i âlîler içre sa'bu'l-mürûr râhlar ile ubûr olunur... Cânib-i erba'ası mahsûldâr kûh-ı bâlâlardır. Kal'asının aşağı dereleri serâpâ bâğ-ı İrem-misâl ravza-i Rıdvân'dan nişân verir mahsûldâr bâğ-ı cinânlardır. Ve bu kal'anın cânib-i şarkîsinde (---) menzilde kal'a-i Akra'dır dır ve cânib-i şimâlinde dörd menzilde vilâyet-i Hakkarî hânıyla müşâdır kim Çölümerk kal'ası pây-ı taht-ı hân-ı Hakkarî'dir. Anın şimâlinde iki menzilde kal'a-i Pîzân'dır kim Hakkarî hânı karındaşı Hüsrev Paşa bu kal'a-i Pîzân'da olur. Ve bu İmâdiyye'nin şarkıyla şimâli arasında ara yatıda kal'a-i Şuhoy'dur. Anın şimâline karîb kal'a-i Baytanûr'dur. Bu iki kal'ateyn İmâdiyye ile Hakkarî ülkesi mâbeynine vâki' olmuşdur. Ve bu İmâdiyye'nin cânib-i garbîsinde kal'a-i Dühük'dür…iki tane kapısı var, birisi Zıbarı kapısı şehrin doğu tarfindadır. Diğeri batı tarafında Muzurî kapısı vardır. Hatta bu kapıyı Musul kapısı derler. Bu kal'anın etrâfında asla handak yokdur. Handağa ihtiyâc değildir. Zîrâ her cânibi esfel dereleridir."* Evliya, IV, s. 311; Adullah Ḫurşid Âleyi, **el-ʿAmair el-İslâmiye fi ʿİmâdiyye ve Nevaḥiha Hatâ Nihaye Ḳırın el-Ṯani ʿAşır el-Hijri/ el-Ṯanmın ʿAşır el-Miladî**, İstanbul: Ravza Matbeʿesi, 2012, s. 33-34; Zırar Tofik Sıdik, Aşıl Tesmiye (Amidi/ el-ʿİmâdiyye), **Duhok Belediyesi'nin Dergisi**, Duhok: s. 14, 2001, s. 69; Bu kalenin haritası ve diğer önemli yerleri için bkz. Ek. 4; Kalenin behdinan emaretin sarayı için bkz. Ek. 5.

[157] Evliya, IV, s. 303.

[158] Mîr Şerefḫan, *Şerefnâme,* s. 161.

Diyarbakır Eyaleti'nin bir livasıdır. Ama Hükümet şeklinde Mîr Hüseyin Hân'ın elindeydi.[159]

Bununla birlikte Evliya Çelebi döneminde İmâdiyye hakimleri Seyid Hân, Murad Hân, Mirhac Hân ve Memkan Hân'dır. Bölge Kanuni zamanında Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra bölgenin yönetimi Behdinan beyinin hakimiyetine verilmiştir. IV. Murad'ın 1638 (1048) tarihinde Bağdat seferi sırasında büyük bir ordu ile İmâdiyye hakimi. Evliya 40.000 kişilik bir ordu ile sefere katıldığını belirtir.[160] Sefere katılmıştır. Bölgenin hakimi bu dönemde Behdinan emirliğinin başında bulunan Seyit Hân'dır. Evliya İmâdiyye'de Tımar, zeamet, alaybeyi, çeribaşı, dizdar, kethüda yeri gibi Osmanlı yetkililerinin bulunmadığını, bölgenin Osmanlı hakimiyetinde olmasına rağmen Behdinan beyinin tasarrufunda olduğunu belirtir. İmâdiyye hükümetinin toprakları Musul ve Şehrizor Eyaletleri arasındadır.[161] Evliya İmâdiyye yönetimi ile ilgili şu bilgiyi verir;

> Cümle (---) aded hâkim ümerâlardır kim tabl [u] alem sâhibleridir. Lâkin Âl-i Osmân ümerâları değillerdir. Cümlesi İmâdiyye hâkiminden hil'at giyüp hâkim olur ammâ anlar da mâbeynlerinde ocaklık üzre hükûmet sâhibleridir. Bir sefer olsa İmâdiyye hâkimiyle sefer eşerler. Taht-ı hükûmetlerinde aslâ timâr u ze'âmet yokdur. Ebvâb-ı mahsûlâtları İmâdiyye hâkimi gibi kendülere hâs kayd olunmuşdur. Bu ümerâlardan biri fevt olsa kânûn üzre İmâdiyye hâkimi vâlî-i Bağdâd'a arz etmeden oğluna veya bir akrabâsına sancağın verir. Eğer akrabâsı yok ise bir gayrı müstahıkkına verüp kalemiyye avâ'idinin nısfin İmâdiyye hâkimi ve nısfin Bağdâd vâlîsi kalemiyye almak kânûn-ı Süleymân Hân'dır.[162]

Daha önce işaret ettiğimiz gibi, İmâdiyye Kanun-i Sultan Süleyman kanun-nâmesine göre ayrı bir hükümettir. Bu yüzden İmadiyya, tüm idari ve ekonomik yönetiminde Osmanlı devletine ait değildi, belki İmâdiyye Hakimi'ne aittir.[163]

Evliya, İmâdiyye (Bahdinân) hükümetin sancakları ise şunları söylemektedir; *"...mîr-i liva-yı Akra, mîr-i liva-yı Şuhoy Muhammed Beğ, mîr-i liva-yı Zaho, mîr-i liva-yı Dühük, mîr-i liva-yı Muzurî ve mîr-i liva-yı Zıbarı'dır...Akra sahrâsın kavm-i Zıbarı tutmuştur, mîr-i liva-yı Zaho ve nehr-i Habur sâhilinde ulu bir sancaktır".*[164]

---

[159] Veliyadin Efendi, **Kanun-nâme-i Sultan Süleyman Hân**, 1969, s. 8 a, 118b.

[160] Evliya, IV, s. 311.

[161] Evliya, IV, s. 311.

[162] Evliya, IV, s. 311.

[163] Veliyadin Efendi, s. 8 a, 118b.

[164] Evliya, IV, s. 311-312.

Evliya İmâdiyye bölgesinin yönetimi ile ilgili verdiği bilgilerin doğru olduğunu söyleyebiliriz. Bölgenin Osmanlı kanunları çerçevesinde yönetilen (Kanun-ı Süleyman üzere) ve devlete vergi veren bölgesel bir emirlik olduğu günümüz araştırmalarıda doğrulamaktadır.[165] Behdinan emirliğinin haritasına bakıldığında Evliya'nın bölgeye dair önemli ve doğru bilgiler aktardığı teyit edilebilmektedir.[166] Bununla birlikte İmâdiyye Hükümetlerin bazı Sancakları 17.yy'in sonunda daha azaltmış, sancakların çoğu Musul eyaletine katılıyormuş, çünkü bu Hükümet yavaş yavaş zayıflamış.[167] Genel olarak 16.yy'nde Kanuni Sulatan Süleyman kanun-nâmesine göre Akre, Zaho, Duhok, vd. İmâdiyye Hükümetin ellerindeymiş. Tüm İdari ve vergi işleri İmâdiyye Hakimne düşüyormüş. Ama 17.yy'ın sonunda ve 18.yy'ın başında Osmanlı Arşivine göre Duhok kalesi, Zaho kalesi ve Akre kalesi Musul eyaletine bağlanmış.[168] Burada görüyoruz ki İmâdiyye Hükümeti güç kaybetmeye başlamıştır.

Akra Kalesi[169]**:** Akra kalesi sınır kalesi olması hasebiyle Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetimine uzaktır. Kale Osmanlı topraklarında olmakla birlikte bölgenin yönetimi Akra beyinin tasarrufundadır. Evliya Çelebi Akra'nın Osmanlı Devleti ve bölgedeki durumuna dair şu bilgileri verir;

> Akra kal'esi sancak beği hükmünde Kala-i kadîmdir. Lâkin beği Âl-i Osmân tarafından değildir. Kânûn-ı Süleymân Kanun nâmesine göre , bu şehir Osmanlı devletine bağlı değil,

---

[165] Murad, *el-Kürd vel Kürdistan fi el-Kitab,* s. 33.

[166] İmâdiyye Hükümeti (Behdinan emareti)'n haritası için bkz. Ek.6.

[167] Beyat, *el-Devle 'Uthmaniye*, s.387-392.

[168] BOA. Bab-i Asafi Ruus Kalemi, Defterr no.1551, s. 59-60.

[169] Akra kalesi: Bu kale için Kürtçe ve Arepçada Akra-i Alî derler, Farsça Till-i Akra derler, Moğolî dilinde Til Muzurî derler, Kürtçe- zazak lehcesinde Til Gerdüm derler, Yunanca Petre Boğas (Taşlı Kal'a demek) derler. Kürtçe lulu lehcesinde Kûh-pola derler. Tüm dillerinde yüksek kuh anlamına geliyor. Akra'daki yaşan insanla hepsi Kürttür. Bunlardan ve Ekrâd-ı Pesân ve Ekrâd-ı Muzurî dahi vardır. Bu kale Musul'un kuzey doğu'n konumdur. Akra coğrafiya sınırı; Kuzey ve doğu tarafında Zab-i Kebir ve Barzan ilçesi, Kuzey batı tarafında Amadiye kalesi ve batı tarafında Hazır nehri Şehan kazası, güneyde Kelek ve guney batıda Musul kazası bulunurdu. Evliya, Akrâ'nın coğrafyası için şu ifadeleri kullanır:*" ... Canib-i şimâlinde dörd konak Hakkarî hâkiyle müşâdır. Cânib-i şarkîsinde şehr-i (---) Acem ile çetdeşdir. Cenûb tarafında şehr-i Şehrezûl hâkiyle hudûddeşdir. Cânib-i garbında beş konak İmâdiyye ile hem-hâkdir. Selâmetle bu kal'aya dâhil oldukda mîr-i muhteremi Sultân Hüseyin ibn Sultân {Seyyid} idi.*[169]*... Andan cânib-i şimâle İmâdiyye kal'asına azîmet edüp altı sâ'atde"* . Evliya, IV, s. 299-301. Ḫusrev Goran, **Kürd le Parêzgay Musul**, Erbil: Perverde Matbe'esi, 2002, s. 51.

> çünkü İmâdiyye hâkiminden Akra beği hil'at giyip tabl u alem sâhibi olup İmâdiyye hâkimiyle Bağdâd seferine ve muhâfaza ve mahâsarasına me'mûr bir mîr-i Behdinan'dır. Pâdişâh tarafından hâss-ı hümâyûnu olmayup, tüm emirleri mîr-i mükerrem tahrîr olunup Âl-i Osmân hâs-ı harâc ü bâc u revâclarına müdâhale etmeyüp bu hükümetin livasında aslâ timâr u ze'âmet yoktur. kal'ası çoğu hükûmâtları beğinin kabza-i tasarrufundadır. Hatta kadıları dahi İmâdiyye tarafından bir kimesne olur. Beği üç bin mikdârı Humeydî Ekrâd bahâdır askerine sahiptir. Sancağ hâkinde yigirmi bin tüfeng-endâzı var. Bu kal'ayı Sultân Hüseyin b. Sultân {Seyyid} elerindedir. Bu Akra kal'ası hâk-i Sûrân[170] emareti ile yaşamaz. Zîrâ birkaç kerre Sûrânlar, Akra üzre hücûm etmişlerdir ama başarlı olmamıştır. O zamândan beri Akra kalesinin kapısında nigehbânlık ederler.[171]

Evliya'nın Akra üzerine verdiği bilgiler aslında bölgede emirlikler arasındaki mücadeleye de ışık tutmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda emirler arasındaki bu mücadele nispeten ortaya konulmuştur.[172]

Şuhoy Kalesi: Şuhoy kalesine dair diğer kaynaklarda bilgi bulunmadığı için Evliya'nın seyahatnamesinde kaleye dair verdiği bilgileri daha fazla önem arz etmektedir. Evliya Şuhoy'a dair şu bilgileri verir;

> Bu kale Âl-i Benî Ziyâd'dan Merdâvîh Şâh binâ etmişdir. Onun adı, lisân-ı Ekrâd-ı Zaza'da Şıhoy (---) (---) (---) derler. Anın için Kala-i Şuhoy dediler... Bu kal'ayı gördüğümüz mahalde hâkimi Muhammed Beğ nâm bir mîr-i benâm idi. Alây ile istikbâle çıkup derûn-ı sûrda meks edüp ziyâfetler tenâvül olundu ve kal'adan birkaç hurde şâhî toplar atıldı[173]…bu kal'ayı gördüğümüz mahalde hâkimi Muhammed Beğ nâm bir mîr-i benâm idi…Bu dahi Eyalet-i İmâdiyye'de başka sancak beği tahtıdır. Ammâ Âl-i Osmân'dan hil'at giymeyüp İmâdiyye hâkiminden me'zûn mîr-i livadır. Lâkin evâmir-i Âl-i Osmân'da beğine mîr-i muhterem elkâbı yazılır. Hâs-ı hümâyûnu yokdur. Taht-ı hükûmetinde olan harâc u bâc-ı bâzâr cümle beğinin hâssıdır. Bunun dahi hâk-i pâkinde aslâ timârı ve ze'âmet ve çeribaşı ve alâybeği ve dizdâr u serdâr yokdur.[174]

Burada Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler bizim için yenidir, çünkü diğer kaynaklarda bu bilgileri görmedik. Evliya'nın kendi yaşadığı zamanında olduğu için bilgiler doğrudur. Herhalde bu bilgileri kayıt ederken kendi gözüyle görmüş. Ya da başka kişiden duymuştur.

---

[170] Sûrân kelimesi için Transkipsyon yaparken (sûrân) olarak kayıt edilmiş. Ama aslında bu kelime (Sorân) daha doğrudur.

[171] Evliya, IV, s. 309.

[172] Ḥesen Meḥmud Ḥeme Kerim, **Fetvake-i Mela-i Ḥetê Efsâne-i Meju Nusêk**, Çuvar Çıra Matbaʿesi, 2006, s. 10-20.

[173] Evliya, IV, s. 310.

[174] Evliya, IV, s. 310.

Âzerzâd Kalesi: Kaleyi Azeroğullarından Melik Azer yaptığı için kale Azerzâd ismi ile anılır. Fakat bölgedeki Kürtler kalenin ismini Azerzâr şeklinde telafuz ederler. Evliya Çelebi seyahatnamesinde kaleye dair şu bilgiler geçer; *"Bu dahi İmâdiyye hükmünde Kala-i Baytanûr ile Kala-i Şuhoy'a yakın ve Salcân Şuhoy Beği Muhammed Beğ hükmünde bir püşte-i bâlâ üzre seng-binâ Kala-i ra'nâdır lâkin küçük ve güzel bir sûru var".*[175]

Erez-i Şîrîn Kalesi: Kale İmâdiyye hakiminin yönetimi altındadır. Seyyahımızın verdiği bilgilere göre dört bin kadar tüfeng endaz askere sahiptir.[176]

Nişâbûr-ı Ekrâd Kalesi: İran sınırında yer alan şehir Firuze (Pîrûze) taşı ile ünlüdür. İmâdiyye hükümetine bağlı olan kale müzeyyen bir sur ile çevrilidir.[177]

Duhok Kalesi[178]**:** İmâdiyye Hükümeti'ne bağlı olan Duhok, altı bin askeri olan Ocaklık statüsünde bir emirliktir.[179]

Zaho Kalesi: İmâdiyye hakimiyetinde bulunan Zaho kalesi'nin yönetimi Sultan Müseyyed'in oğlu Kubat Bey'dir. Kadı ve müftüsü bulunan Zaho'nun yedi bin askere sahip olduğu kaydedilir.[180]

---

[175] Evliya, IV, s. 310.

[176] Erez-i Şîrîn kalesi: Bu kale Âl-i Abbasiyan'dan Sultan Hüseyin Âzâz binâ etmiştir. Kürtler bu kaleyi Eres derler, ama kal'a-i Eres diyâr-ı Acem'de Revân ile Gence ve Niyazâbâd diyarları mabeyninde Eres nâmında Şirvân eyaletinde Keyûmers Şâh binâsı güzel bir kaledir. Evliya, IV, s. 318.

[177] Evliya, IV, s. 311.

[178] Duhok kalesi: İrak'n kuzeyinde bir şehirdir. Çoğunluğu Kürtler ve Süryanilerden oluşturur. Dicle Nehri boyunca uzanır ve etrafını dağlar çevreler. Evliya Çelebi Duhok kalesiyle ilgili şunları aktarır *"İbtidâ bânîsi yine Âl-i Abbâsiyân vüzerâlarından Dühük-i Dihkân nâm bir vezîr-i dilîr binâ etdiğinden kal'a-i Dühük-i Dihkân derler. Lisân-ı Ekrâd'da Dühük (---) (---) derler. Dihkân ekinciye derler. Bu dahi İmâdiyye eyâletinde başka beğlikdir kim altı bin askere mâlikdir. Zîr-i hükmünde timâr u ze'âmet yokdur. Hemân mülkiyyet üzre ocak hâkimidir. Kal'ası Musul'un cânib-i şarkîsinde dağlar içre (---) menzil-i ba'îd yerde ve kûh-ı bâlâlar dâmeninde bir vâsi' zemînde seng-i hârâ ile mebnî şekl-i muhammes bir kal'a-i kavîdir kim bu kal'adan cânib-i garba bir menzilde karye-i Yezidi Menar'da yatup ertesi kal'a-i Musul'a erken ererler."* Evliya, IV, s. 311. Duhok kalesi'nin kalan eseri için bkz. Ek.7.

[179] Evliya Çelebi, IV, s. 318.

[180] Evliya Çelebi Zaho kalesi ile ilgili şu bilgileri aktarır; *"...Lisân-ı Ekrâd'da Zaho (---) (---) derler. Bânîsi (---) (---) (---). Bu sûr-ı üstüvâr İmâdiyye hâkinde sancak beği tahtıdır... Kal'ası evc-i âsumâna kad-keşân olmuş Habur-ı Sindiyân kenârında şekl-i murabba' seng-binâ bir kal'a-i zîbâdır. Nehr-i Habur-ı Sindiyân dağlarından ve Hakkarî kûhlarından cem' olup nehr-i Hızel ile bir olup (---) nâm*

Kala-i Gevâşî: Evliya bu kale ile igili diyorki: *"Hakkarî diyârının Van yolunda Gevaş nâm bir kasabası vardır ammâ bu İmâdiyye hâkinde (---) (---) hükmünde bir şâhika üzre ol kadar imâr değildir. Lisân-ı Ekrâd'da Gevaş (---) derler. Bânîsi (---) vech-i tesmiyyesi (---) (---) ammâ kadîm eyyâmda şehir ma'mûr imiş. Hâlâ (---) aded Ekrâd hâneleri var ammâ kal'ası bir yalçın kaya üzre sa'b hisâr-ı kavîdir ammâ gâyet küçükdür. Ammâ aşağı şehrinde bâğ u bâğçesi ve âb-ı revânları bî-hisâbdır ve hıyâbân-ı mesîregâhları dahi çokdur."*[181]

Burada Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler bizim için yenidir, çünkü diğer kaynaklarda bu bilgileri görmedik. Evliya bu bilgileri kayıt ederken kendi gözülye görmüş, ya da başka kişiden duymuştur. Aynı zamanda biliyoruz ki İmâdiyye sınırı Hakarî toprağına kadar varmış. Ama idari açısında Osmanlı devletine bağlı değilmiş, belki İmâdiyye hakimiyetinin ellerindeymiş.

Bu bölümde gördüğümüz gibi Evliya'nın verdiği bilgileri çok önemlidir. Bölgedeki yönetim tarihi ve İdari yapısı için çok önemli bir kaynaktır. Özellikle 17.yy'na tüm anlattığı konuları zamanında olmuş. Bu yüzden bazı kalelerde verdiği bilgileri hiçbir kaynakta yokmuş. Bundan dolayı Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi 17.yy'ndeki Musul, Şehrizor ve İmâdiyye İdari tarihi için çok önemli ve yeni bir kaynaktır.

---

mahalde nehr-i Dicle'ye rîzân olduğu bâlâda İmâdiyye uyûnları vasfında mastûrdur. Ve bu Zaho önünde cisr-i azîmi vardır. Ve karye-i Sindi aşireti ve kasaba-i Silivane aşîreti onar bin tüfeng-endâz yiğide mâlik mîr-i aşîretleri vardır. Cümlesi Zaho beğine tâbi'dir. Andan bir menzilde cânib-i şimâle nehr-i Hızel". H.992 tarihinde Zaho kalesinin geliri 385,000 akçeymiş. Evliya, IV, s. 319; BOA. TT-d., no. 308, s. 147; Zaho'da ki İmâdiyye hükümet sarayı için bkz. Ek.8.

[181] Evliya, IV, s. 311.

BÖLÜM 3: MUSUL, ŞEHRİZOR VE İMADİYYE DİN VE İLİM HAYATI

Ortadoğu pek çok medeniyetin yaşadığı bir bölge olduğu için ilk çağlardan itibaren birçok farklı dine ev sahipliği yaptı. Bölge özellikle tek tanrılı kadim dinler olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın duğup ve geliştiği bir yer olmasından dolayı, önemini tarih boyunca koruyarak farklı dini grupların bir arada yaşamasına imkan tanımıştır. Yukarıda belirtmiş olduğum Ortadoğu'da farklı dini grupların bir arada yaşaması örneğine Musul, Şehrizor ve İmâdiyye şehirlerinde de görülmektedir. 17.yy'de bölgeye gelen Evliya Çelebi bu konuda önemli bilgiler aktarmıştır.

3.1. Dinler

3.1.1. İslâm

İslâm dini ortaya çıkması ve yayılması ile birlikte Musul ve Şehrizor şehirleri Müslümanların eline geçmiş ve bölgedeki halkın büyük bir kısmı Müslüman olmuştur. Bununla birlikte bölgenin İslâm dini ile tanışmasında iki faktör etkili olmuştur. Bunlar:

1. Hz. Muhammed'in (sav) Medine yıllarında pek çok farklı bölgeden İslâm dini ile tanışmak amacı ile insanlar Hz. Peygamber'e gelmişlerdir. Bunların arasından Gaban-i Kürdi.[182] Hz. Peygamber'in hizmetine girmiş ve huzurunda Müslüman olmuştur. Daha sonra ülkesine (Kuzey Irak) dönen Gaban-i Kürdi, Oğlu Maymuna ile Zerdüştler 'den gizli bir şekilde insanları İslâm'a davet etmeye başlamıştır. Kendisi Peygamberimizin sahabelerinden olup yaklaşık otuz kadar hadis rivayet etmiştir.[183]

2. Fetih sayesinde[184]: İslâm dini Arap yarımadasında yayıldıktan sonra Hz. Ömer zamanında Arap yarımadasının dışındaki topraklalar fethedilmeye başlanmıştır. Kadsiye savaşından sonra (H.16) Saʿd b.Ab-i Vaḳâs liderliğindeki Müslümanlar önemli bir zafer kazanmışlardır. Bununla beraber III. Yezdegürd (Son Sasanilerin lideri "Kisra") Helvan

[182] Aslında bunlar Kürtlerin eski bir aşirettir. Çoğullukla Hille şehrin yanında yaşıyordu. İslâm dini ilk geldiğinde onlar İslâm'a çok hizmet etmiştir. Mustaf Cevad, **Hozi lebirkrav-i Gavaniye Benâubangekan**, (Çev.) Mamosta Hejar, Hevlêr: Ârâs Matbeʿesi, 2008.

[183] Ḥesen Meḥmud Ḥeme Kerim, **Gabani Kurdi**, 1997, s. 10-13.

[184] Bu konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. el-Bılaẕeri, **Futüh el-Büldan**, Beyrüt: Dar el-Kütüb el-ʿİlmiye, 2000, s. 463-475.

şehrinde kalıp 80-100 bin asker ile tekrar Meda'in kontrol edilmesini emretmiştir.[185] Bu savaş için bütün askerleri Celevla'da koymuştur. Bundan üzerine Müslümanlar 24 bin asker ile Celevla Şehri 80 gün abluka etmiştir. Müslümanlar bu savaşta Ḳaʿ ḳaʿ, Müseʿid b. Malik, ʿAmr b.Malik b.ʿUtbe ve ʿAmr b.Murre el-Cevhm-i'nin liderlikleri sayesinde galip gelebilmişlerdir. Ayrıca bu savaşta Mehran (Sasani ordularının büyük komutanı) ve Kisra'nın akrabaları ve çocukları ölmüştür. Sasanilerin savaşı kaybetmeleri üzerine Müslüman orduları Kasr-i Şirin[186] ve Helvan kasabaları barışçılı yollarla fethetmişlerdir. Celevla savaşı başlamadan önce Şehrizor'dan gelen bir grup ile Müslümanlar arasında yapılan anlaşma ile şehrin kontrolü Müslümanlara devredilmiştir. Bu takip eden süreçte Müslüman orduları Celevla almıştır. Celevla düşmesinin ardından bölgedeki şehirler bir biri ardınca düşmeye başlamıştır. Önce Abdullah b.Muʿtem[187] komutasında Tikrit, daha sonra Rubʿi b.Ekfel-i ʿAnz-i[188] komutasında Musul şehri düşmüştür. Şehir Müslüman yönetimine geçmesi üzerine şehre bir Cami yapılmış ve Arza b.Hesume Bariki[189] vali olarak atanmıştır.[190]

3.1.1.1. Mezhepler

İslam dini bu topraklara geldikten sonra burada farklı devletler hüküm sürmüşlerdir. Emeviler, Abbasiler, Büveyhoğulları, Selçuklular ve Eyyubiler zamanında İslâm tarihinin ilk problemlerden biri Haşhaşiler, Eyyubilerin son zamanlarına kadar varlıklarını sürdürdüler. Ayrıca Şii problemi yavaş yavaş baş göstermeye başlamıştır. 16.yy'ın başında Safevi Devleti Şah İsmail tarafından kuruldu ve Şii mezhebi daha çok gelişme fırsatı bulmuştur. Şah İsmail-i Safevi hem kendi devletini hem de Şii mezhebini

---

[185] Kerim, *Kürdistan leberdem Ftühatî İslâm-I,* s. 10.

[186] Kasr-i Şirin: Bu şehir bugün İran ve Irak sınırındadır.

[187] Abdullah b. Muʿtem: Hz. Muhammed döneminde Müslüman olmuş İslâm komutanıdır. Kerim, *Kürdistan leberdem Ftühatî İslâm-I,* s. 34.

[188] Rubʿi b. Ekfel-i ʿAnz-i: Hz. Muhammmed döneminde Müslüman olmuş komutandır. Musul fethinden sonra Hz. Ömer tarafından Musul valisi olarak atanmıştır. Kerim, *Kürdistan leberdem Ftühatî İslâm-I,* s. 35.

[189] ʿArẓa b. Hesume Barıki: H. 9 yılında Müslüman olmuş İslâm komutanıdır. İslâm donanmasında görev almış, Hz. Ebübekir döneminde Yemen'e, Hz. Osman zamanında ise İran'a gelmiştir. Kerim, *Kürdistan leberdem Ftühatî İslâm-i,* s. 35-36.

[190] Kerim, *Kürdistan leberdem Ftühatî İslâm-i,* s. 36-39.

geliştirmek istiyordu. Bunun için kendi ülkesinde ki Sünnileri öldürmeye başladı. Hatta aldığı her yerde Sünni imamları öldürüyor ve halkın mezhebini zorla değiştirtiyordu. Aynı zamanda Osmanlılar Sünnileri koruyan dönemin en güçlü devletiydi. Çaldıran Savaşı Osmanlı-Safevi savaşı olduğu kadar diğer taraftanda bir Sünni-Şii savaşıydı. Bu yüzden her nekadar bu savaşlar iki devlet arasındaki güç mücadelesini yansıtsa da, Kutsal şehirleri (Necef, Kerbela, Bağdat "İmam Hanife'nin mezarı ordadır") himaye etme amacıda taşıyordu. Yanı tüm Osmanlı-Sefevi savaşları bir taraftan siyasi amaç taşırken, diğer taraftan mezhepsel amaç taşıyordu. Özellikle Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murad'ın yapmış olduğu seferler bu nedenlerden dolayı kaynaklanıyordu.[191]

Yukarıda belirtmiş olduğumuz tarihi gelişmeler 17.yy'de Evliya Çelebi'nin bölgedeki dini durumu anlatmak için nakletmiş olduğu bilgilerde geniş bir şekilde görülebilmektedir, çünkü sınırdaki kaleler anlatılırken askerler *Sünni gazi* şeklinde nitelendirmektedir. Rafizi olarak görülen Safeviler'e karşı mücadelelerinin ehl-i sünnet kaidesi üzere olduğunu belirten Evliya, gazi tanımlamasının yanına Sünni ifadesini ekleyerek yapılan mücadeleyi meşrulaştırmaya çalışmıştır.[192] Ayrıca Ülke-i Uğurlu[193] ve Şehrizor eyaletinde bir kale anlatırken**:** Bu kalede Şii olan Tükmeler çoğunluğu oluşturduğu için Evliya pek hoş ifadeler kullanmaz*"... Bu tâ'ifeye ulus derler Acem türkmanıdır kim beş bin Sünnî geçinir Türkman-ı bî-imândır..."* beş bin kadar kendilerini Sünnilik kılıfı altında gizleyen Şiiler olduğuna vurgu yapan Evliya, onları imansız olarak nitelemektedir. Bu ifadeleri Osmanlı insanın Şiilere karşı algısını yansıtmakta ve Şiilerin kendilerini korumak için başvurdukları yöntemler açısından ilginç bir örnek sunmaktadır.[194] Ayrıca buralarda Sünnilerin mezhebi Şafii diyebiliriz, çünkü bugüne kadar halkıların çoğu Şafii mezhebine mensupturlar. Hatta Evliya'nın kendi zamanında Ülke-i Oraman'ı anlatırken bu kasabada hutbeli Camisi'nin bulunduğunu,[195]ama ahalisinin büyük çoğunluğunun Şafii mezhebi üzerine olduğunu kaydetmektedir.[196]

---

[191] Ḥeme Kerim, *Mela İdris-i Bedlis-I û Rolî le Yekḫstnî Mirnşine Kürdiyekan*, s.15-24; Marufoğlu, *Osmanlı döneminde Kuzay Irak 1831-1914,* s. 30-33.

[192]Evliya, IV, s. 304.

[193] Ülke-i Uğur ile ilgili hiç bir kaynakta bulamadık. Ama ***UĞURCA*** bir isim Nahiye olarak Giresunda varmış. Sezen, *yer Adları***,** s. 499.

[194] Evliya, IV, s. 305.

[195] Evliya, IV, s. 306.

Bildiğimiz gibi Evliya sınırdaki tüm kaleleri dini açıdan anlatırken, halkın çoğunun Sünni-Şafii mezhebinin mensupları olduğunu belirtir. Buna ilaveten tarihsel olarak bölgede yaşayan Kürtler'in Sünni-Şafii mezhebinin mensupları olduğu ve bunu günümüze kadar devam ettirdikleri görülmektedir. Hatta Akra kalesi hakkında bilgi verirken geçmişten günümüze İslâmiyet'e geçiş süreçlerine değinerek Sünnî-Şafii Kürtler olduğunu vurgulamıştır. Bunun hakında diyorki *"Ba'de Hicreti'n-Nebeviyye sene 36 târîhinde Hazret-i Alî bu kavm-i Humeydiyye'yi dîn-i Muhammediyye'ye da'vet edüp da'vete icâbet etmediklerinden Hazret-i Alî leşker-i firâvân ile gelince cümlesi hâk-i pây-ı Alî'yi rûmâlîde edüp şeref-i İslâm ile müşerref oldular. İlâ hâze'l-ân kavm-i Akra gâyet mü'min ü muvahhid ve Şâfi'îyyü'l-mezheb Sünnî kavmdirler. Hâssu'l-hâs Ekrâd-ı hâlisdirler."*[197] Daha önce söylediğimiz gibi bu bölge Hz. Ömer zamanında İslâm'a dahil olmuş.[198]

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde dini mekânların önemi, yapısı ve sosyal yaşam içindeki yerleri mezheplere göre farklılıklar göstermiştir. Sünnî Kürtler'in de dinî mekânları çok önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca Hân, hamam ve çarşı gibi ortak kullanıma açık yapıların genellikle camilerin yanında toplanmıştır.[199] Bunun için Şehrizor eyaletin'deki Kızılca kalesi örnek olarak gösterilebilir *"...Kürt Sünnîleri diyarı olduğundan cami, hânı, hamamı ve dükkânları vardır."*[200]

Bununla birlikte sünni Kürtlerin İran'a ilim için seyahat ettiklerini öğrenmekteyiz. Bununle ilgili Evliya şöyle demiştir: *"Surân Kürtlerinden ilim öğrenmek için gelmiş Şafiî mezhepli adamları vardır. Ama şehir halkının tamamı Şiî mezheplilerdir, kalkar, durur, oturur, "Ya Ali!" derler."*[201] O zamanlarda her iki devlet arasında mezhepsel problemler olmasına rağmen, devletlerin halkları arasında ticari ve ilmi ilişkilerin olduğu görülmektedir.

---

[196] Evliya, IV, s. 306.

[197] Evliya, IV, s. 299.

[198] el-Bılaẕeri, s. 236-252.

[199] Alpaslan, "Kürtler", s.134.

[200] Evliya, s. 295.

[201] Alslan, s. 141.

3.1.1.2. Camiler

Genellikle bölgedeki camiler üzerinde Osmanlı Medeniyetinin ve mimarlığının etkileri vardır. Ama ilk zamanlarda Osmanlı'nın bu etkisi az görülmektedir çünkü bu bölgedeki camilerin çoğu İslam'ın ilk dönemlerinden beri varmış. Hatta Evliya Çelebi oradaki camileri anlatırken bölgedeki camilerin eski oluğuna işaret etmiştir. Ya da Evliya'nın zamanına kadar camilerin tamiratında Osmanlı mimarisinin katkısı olduğunu belirtmemiştir. Ama Mühime Defterinde. No.7'de ki bilgiye göre Osmanlı Devletinde Şehrizor eyaletinin başkentin (Kerkük)'de ilk Osmanlı cami 21-kasım1568 tarihinde kurulduğunu anlaşılmaktadır.[202] Lakin Musul, Şehrizor ve İmâdiyye camilerinde diğer Osmanlı camileri gibi bazı ortak özellikleri bulunuyordu. Örneğin:

1- Camilerin çoğunda namazgah, medrese ve müderrisleri vardı.
2- Bazı camiler, Osmanlı sultanların camileri gibi içinde türbe ve vakıf bulunduruyordu.
3- Camilerin çoğu Osmanlılar gelmeden önce vardı ama 18.yy'de tamirat yapılırken Osmanlı mimarisinin etkisi altına girdi ya da Osmanlı dönemine ait camiler 17.yy'den sonra inşa edildiğini söyleyebiliriz. Özellikle Şehrizor eyaletinde bu özelliğini bulabiliriz çünkü camilerin minareleri, minberleri ve sanatları üzerinde Osmanlı medeniyetinin etkileri hala görülmektedir. Kahire Üniversitesi'nde Âras İsmaʿil Ḫızır tarafından yazılan doktora tezi bu konu hakkında bize daha çok bilgi sağlamaktadır.[203] Bunun dışında Osmanlı Devleti bazı camileri yaptırmıştır. Örneğin: Kerkük, Osmanlı döneminde Şehrizor eyaletinin başkenti olduğunda, Osmanlılar bir cami ve saray yaptırdılar.[204]

Burada belirttiğimiz özellikleri ve farklılıkları camilerde bulabiliriz. Evliya zamanından önce ve sonra çok tamirat olmasına rağmen, camiler eski yapısını korumuştur.

Bölgenin genel nüfusun içerisinde Evliya'nın Müslümanlara ve onların dini yapılarına dair bilgiler vermişse de pek çok yer de kısaca sadece *camisi vardır* şeklinde kısa bilgi vermiştir. Evliya: Kala-i Nukûd, Kala-i Nerîmân yaʿnî sedd-i Hemedân¸ Kala-i Zâlim

[202] BOA. MD. no.7, s. 801,852.

[203] " el-ʿEnaṣır el-Miʿmarye vel-Nuḳûş el-Zeğrefiye fi el-ʿEma'ir el-ʿOthmaniye el-Baḳiye fi İḳlim Kürdistan- el-Iraḳ", Doktora Tezi, Ḳahire Üniversitesi, Âsar Bölümü, 2014, s. 10-100.

[204] BOA. MD., no.7, s. 801, 852.

Alî, karye-i Zıbarı, Menzil-i[205] karye-i Legandır, karye-i Hüzdâr, karye-i Bekufâr, bâğ-ı İrem Ermişt, kabasa-i Derebun,[206] kendi Bana gibi[207] yerlerdeki Müslümanlar ve Müslüman yapıları (Cami, mescid) hakkında bazen camisi/mescidi vardır şeklinde kısa bilgi vermiştir. Ayrıca bazı yerde birkaç tane hutbeli cami olduğunu söylemiştir. Örnek: Kala-i Havâra anlatırken şöyle diyorki: *Altı aded hutbeli câmi'leri* olduğunu söylemektedir.[208] Çünkü biliyoruz ki her şehir ve kalede bir cami ya da mescit bulunması gerekirdi. Bu kısa bilgiyi verirken Evliya hem kendi dini inancını hem de bahsettiği her yerin dini özelliklerini belirtmek istemiştir. Bunun dışında muhtemelen Evliya nakletmiş olduğu her yerde kalmamış ve gittiği her yeri detaylı bir şekilde bilgi anlatmamıştır. Bununla birlikte bölge tarihi için önemli olan bazı yerler hakkında kısa ve uzun olmak üzere bilgiler vermiştir. Bunlardan:

Kızılca Kale Camii: Kızılca'da yaşayan Müslümanları Sünni olarak belirten Evliya, bölgenin Osmanlı-Safevi sınırında olması nedeniyle Müslümanlar arasında Sünni ve Şii ayrımı yapmak zorunda hissetmiştir. Evliya, kalede çoğunlukla *Sünni Kürtler*'in yaşadığını ve *bu kalede cami ve bağ u bahçeleri vardır* şeklinde Müslüman varlığını kaydetmiştir.[209]

---

[205] Menzil: Kelime olarak konak, mesafe, bir konak yol ve ikamet edilen yer manalarına gelmekle beraber Osmanlı Devleti'nde resmî bir kurum olarak haberleşmenin düzenli, hızlı ve güvenilir bir şekilde yapılması için yollar üzerinde tesis edilmiş konaklama merkezidir. Yol üzerinde kurulan menziller arasındaki mesafe standart değildi. Yolun durumu, coğrafi şartlar, trafik yoğunluğu, güzergahtaki yerleşim sıkılığı, finansman ve güvenlik gibi hususlar menziller arasındaki mesafeyi uzatıp kısaltmaktaydı. Menziller ortalama 10-12 saat aralığında tesis edilmişlerdi. Bkz. Mehmet Yaşar Ertaş,"Bir Ulağın Gözüyle Osmanlı Menzilleri", **Evliya Çelebi'nin Düniyası, (ed.)** Coşkun Yılmaz, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul: 2013, s. 255-256.

[206] Kabasa-i Derebun: Bu kasaba ile ilgili Evliya diyorli:*"...Lûgat-i sahîhi Deyrebun'dur. Lisân-ı Ekrâd'da deyr millet-i Mesîhiyyenin kilisesine {derler}. Bunan nâm bir bıtrîkın bu şehirde kenîsesi olmağile Deyr-i Bun'dan galat Dereybun derler.Şat kenârında bir vâsi' ferah-fezâda bâğ u bâğçeli câmi' ü hân u hammâmlı ve medreseli ve (---) (---) ma'mûr kasabadır..."*Evliya, IV, s. 311.

[207] Çoğulukla bu şehirleri anlatırken aynI bilgileri verir: "*...bâğ u bâğçe ve câmi'li ve medrese ü hân u hammâmlı...*" Evliya, IV, s. 302-303, 307, 310, 319.

[208] *"...Altı aded hutbeli câmi'leri ve hân u hammâm ve medrese vü mektebleri ve kifâyet mikdârı dekâkînleri vardır..."*Evliya, IV, s. 302.

[209] *"Cümle halkı Sünnî Ekrâd-ı mesrûrdur... Hâlâ ol kadar ma'mûr u müzeyyen değildir ammâ Kürdistân Sünnîleri diyârı olmağile câmi'i ve hân u hammâm u dükkânları vardır."* Evliya, IV, s. 302.

Erbil Camileri: Erbil'in içinde ve dışında camiler yer alırdı. Özellikle Erbil kalesinde şehrin ulu camisi bulunurdu. Çoğul kaynaklara göre: Sadece Erbil kalesinin içinde ulu cami bulunurdu.[210] Evliya, Erbil Ulu Camisi hakkında "*...kal'a hâricinde aşağı şehri zamân-ı kadîmde sevâd-ı azîm imiş. Hâlâ eser-i binâları bî-hisâb zâhir ü bâhirdir. Ancak bir ulu câmi'i minâresiyle meydân-ı muhabbetde kalmış...*"[211] bilgisini vermektedir. Evliya'nın cami hakkında verdiği bilgiler Erbil'e gelen yabancı seyahların verdiği bilgilerde doğrulamaktadır. Yaklaşık yüz yıl sonra Fransız Seyah Klodiyos Cimis Riç,[212] Cami ve minaresinden bahseder ve aynı bilgiyi verir. Hatta Erbil'in bir tablosunu çizen seyah Klodiyos Cimis Riç, tabloda Erbil Ulu caminin minarelerine de yer vermiştir.[213] Caminin minaresi Selçuklu zamanından beri kaldığı belirtilmektedir. Evliya'dan sonra Erbil'e gelen Karstın Nipor (Almaniyalı Seyah) minarenin Selçuklu Sultanı Muzafferiddin Gökbori döneminden kaldığını söyler.[214] Cami bugün olmasa da minare zamana halen direnmektedir.[215]

Şamük Kale Camii: Evliya, Şamük'te ki cami hakkında*"...Ehl-i sünnet ve'l-cemâ'atdan olup huzûr-ı Hakk'a sâlikdir... Cümle aşîretleri dahi Sünnî gâzîlerdir. Ve şehri cümle iki {bin} hâne-i müfîd ü muhtasardır. Câmi'i ve hânı ve hammâmı ve çârsû-yı bâzârı vardır."*[216] bilgileri vermiştir. Caminin öncelikle *ehl-i sünnete* ait olduğu söyler daha sonra ise caminin cemaatinin ise *Sünni Gazi* olarak nitelendirir. Evliya'nın bölgede Müslümanları anlattığı bölümde sürekli Sünni vurgusu yapması bölgede Osmanlı'nın egemenlik haklarını meşrulaştırmaya uğraştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bölgenin Osmanlı-Safevi sınırında yer alması bölge *Sünni Gazi* olarak

---

[210] Aslında Kale içinde bir Camii var, onun adı(Camii Kale)dir, bazı kaynakta bugüne kadar Kale'nin Büyük Camisi diyorlar. Bu Camii önce kiliseymiş, Bu kale Müslüman tarafından fetih edildikten sonra Camii olmuştur. Htta camii ile beraber bir medrese kurulmuştur. Osmanlı döneminde Şeyh Şems el-Din b.Şeyh Şahab el-Din b.Molla Hızır b.Molla Elyâs 1494-1562 yılların arasında bu camide imamlık ve Müderrislik yapmıştır. Ondan sonra Molla Abubakir Efendi 1657-1725 bu Cami'de imamlık yapmıştır. 18.yy'nde Osmnalı tamiratinde Osmanlı Mimarliği etekisi olmuş. Ḫızır, s. 51.

[211] Evliya, IV, s. 303.

[212] Klodiyos Cimis Riç: 28- Mart- 1787 Fransa'da doğmuştur. Arpça, Farsça, Türkçe, biraz Çince ve İtalyanca bilen Cimis daha sonra Doğu Hind Kompanyasıyla çalışmaya başlamıştır. Bu sayede 1820'de Osmanlı toprakları ve Irak'a gelmiştir. *Geştnâmey Riç bo Kürdistan,* s. 25,26.

[213] *Geştnâmey Riç bo Kürdistan,* s. 309. Erbil kalesi ve minaresi ilk çizilen tablosu için bkz. Ek.9.

[214] *Reḥle Nipor ilâ el-'Iraḳ el-Kamıle,* s. 317. Nipor'un çizdiği harita için bkz. Ek.10.

[215] Minarenin bugünkü fotoğrafı için bkz. Ek.11.

[216] Evliya, IV, s. 304.

nitelendirilerek, bölge halkına bir kutsiyet atfetmektedir. Bu nedenle bölgede yaşayan Müslümanlar diğer yerdeki Müslümanlardan bir nevi ayrı tutulur.

Kerkük Kale Camii: Dört mezhepleri, nakîbü'l-eşrâfi ve şeyhülislâmları [217] ve genelde hutbeli camileri vardır.[218] Evliya sadece camin var olduğunu göstermiş. Muhtemelen bu şehre girmemiş ya da şehirde az kalmıştır bu yüzden detaylı bilgi vermemiştir. Ama 16.yy'de Mühime Defterinde. No.7. Osmanlı Devletinde Şehrizor eyaletin başkenti (Kerkük)'de ilk caminin 21 Kasım1568 tarihinde kurulduğunu biliriz.[219]

Musul şehrinin önemli ve kalabalık bir şehir olması nedeniyle pek çok caminin bulunduğu bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. 13.yüzyılda şehri ziyaret eden İbn-i Battuta, şehirde önemli camilerin bulunduğunu kaydetmiştir.[220] Bununla birlikte 17. yüzyılda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi şehirdeki Müslümanlar ve camileri hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Hazret-i Circîs Nebî Camii[221]**:** Evliya, çevresinde peygamberlerin ve büyük âlimlerin türbelerinin ya da mezarlarının bulunduğu camilere büyük önem vermiş ve diğer camileri anlattığı üslubundan farklı bir üslup kullanmıştır. İslâm-i (Ruhaniyetli camiler) bir önem atfettiği bu camilerden bir tanesi ise Musul'da yer alan Circis Nebi Camisi'dir. Evliya'nın, verdiği bilgiler cami ile ilgili hiç bir kaynakta görmedik, Bu cami her halde Evliya'dan önce yokmuş, çünkü 1523-1639 Osmanlı arşivlerinde böyle bir Cami Musul'da yokmuş. Hatta Ahmet Gündüz tarafından yazılan doktora tezinde 1523-1639 tarihlerin arasında çok detaylı bilgiler vermiş, lâkin Câmi'-i Hazret-i Circîs Nebî hakkında hiçbir bilgi vermemiştir.[222] Ama Evliya bu şehri gittip görmüş. Bu Camiye dair şu bilgiyi aktarmış:

> Bunu büyük bir cami'dir. Ama Şam ve Halep'teki camileri gibi müzeyyen değildir. Lakin rûhâniyyetli câmi'dir. Cami'nin Mihrâbı, minberi ve mü'ezzinân mahfeli eski tarzıdır.[223]...bu câmi'in kıble pencereleri önünde merkad-i Gâzî Hacı Paşa vardır ve kurbünde Sultân Murâd Hân-ı Râbi'in rûznâmeci İbrâhîm Efendi'si medfûndur... şehr-i Musul içre Câmi'u'n-Nûr'un haremi ferşi

[217] Evliya, IV, s. 305.

[218] Evliya, IV, s. 305.

[219] BOA. Muhimme Dfteri, no.7, s. 801,852.

[220] **Reḥle İbn-i Beṭûṭe Tuḥfe el-Nuḍar fi Ğera'ib el-Amṣâr ve ʿAca'ib el-Asfâr**, C.I, Beyrut: Dar Aḥya' el-ʿUlum, 1987, s. 244.

[221] *Reḥle Nipor ilâ el-ʿİraḳ el-Kamıle,* s. 353.

[222] Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639), s. 111-116.

[223] Evliya, IV, s. 350.

altında yetmiş aded mürsel peygamber medfûndur[224]. Ammâ niçe müverrihler cemî'i peygamberânın kabr-i şerîfleriyçün ihtilâfât-ı kesîre etmişlerdir...[225]

Ruhaniyetli cami şeklindeki açıklamaları bu camiyi farklı kılmıştır. Bu farklılık sadece Evliya'da gözlemlenen bir vaka değildir. Evliya'dan önce kenti ziyaret eden İbn-i Battuta'da benzer bir dil ile camiyi anlatmıştır.[226]

Nûriyye Camii: Karıstn Nipor bu Camiyi (Musul'un Ulu Camisi ve Kırmızı Cami) adlandırmıştır. bu camii ile ilgili diyorki: *"...Eskiden Kinise imiş, ve Kadis Cercis (Corc) mezarı oradadır..."* Bu cami Nurettin Dimeşiki tarafindan yapılmış, yaklaşık yedi tane uzun minaresi vardır. [227] Bununla beraber Evliya Çelebi bu cami ile ilgili diyorki:

ibtidâ bânîsi Âl-i Atabegân'dan {Seyfeddîn Gâzî'dir}, cemâ'atden garîb bir musanna' câmi'-i acîbdir. Ba'dehû bu Câmi'u'n-Nûriyye Şâm'da Nûreddîn Şehîd pâdişâhın duhter-i pâkîze-ahteri binâsıdır. Lâkin savâbın pederi rûhuna hibe etdiğinden câmi'u'n-Nûreddîn derler. Dîvârları müşk ü amber-i hâm ile binâ olduğundan âdemin dimâğı mu'attar olur ammâ haşerât-ı avân, dîvârından koparup "Amberi var." deyü âteşe yakup câmi' {harâb olmadadır}...[228]

Burada Evliya'nın bir yanlışı bulunmaktadır çünkü Ahmet Gündüz bu camiyi anlatırken başka bilgiler vererek şu bilgileri aktarır: bu cami aslında Nureddin Muhammed b.İmaduddin Zengi tarfindan 1170-1172 tarihler arasında yaptırmıştır. Bu tarihte II. Seyfeddin Gazi b.Kutbeddin Mevdud Musul hükümdarıdır. Lakin hükümdar devlet işlerini Vezir Fehreddin Abdulmesih'e bırakmıştır. Bunun üzerine Nureddin Zengi Şam Atabeği 1170 tarihinde Musul'a gelerek yeğeni II. Seyfeddin Gazi b.Kutbeddin eksikliklerini gidermeye çalıştı. Musul'da 24 gün kalıp birkaç karar vermiştir, bunlardan bir cami, medrese ve bir vakıf ile kurmaya karar vermişti.[229] Bu cami Osmanlılar zamanında 1640 yılında bir kere tamir edilmiştir.[230] Evliya'nın yanlışı da muhtemelen Musul'daki halktan duymuş olmasıdır. Bu yüzden böyle bilgi vermiştir.

---

[224] Gerçekten Musul şehrinde peygamber mezarları vardır.

[225] Evliya, IV, s. 350.

[226] İbn-i Beṭûṭe, s. 244-245.

[227] *Reḥle Nipor ilâ el-ʿIraḳ el-Kamıle,* s. 352-353.

[228] Evliya, IV, s. 350.

[229] Cami'n Haritası için bkz. Ek. 12.

[230] Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)"*, s. 111.

Hazret-i Yûnus Câmii[231]**:** Evliya, Cami ile ilgili verdiği bilgileri hiç bir kaynakta görmedik, Bu cami her halde Evliya'dan önce bulunmuyordu, çünkü 1523-1639 Osmanlı arşivlerinde böyle bir cami Musul'da yokmuş. Bu cami Şattü'l Arap köprüsünden Bağdat toprağının doğu tarafında yer alan caminin büyük bir ziyaretçi kitlesi bulunmaktadır. Yine bu camide *ruhaniyetli* camilerden olduğu için Evliya'nın önem verdiği bir camidir. Camiye dair şu bilgileri vermektedir:

> Cami'ye Ancak Yûnus Nebî ziyâretine varanlar orada ibâdet ederler, ama çok geniş bir câmi'dir. minâresi ve mihrâb ve minberi tarz-ı kadîmdir. Bu kadar müzeyyen değildir. Çünkü onun evkâfı biraz za'îftir. Ama rûhâniyyetli ve münevver bir câmi'dir. Hazret-i Yûnus'un mezari Cami'in sol tarafta bir perdeli kapıye girerken, bir kaç merdevan aşağı indikten sonra mezar-i Şerif-i vardır.[232]

Evliya'nın anlatımına benzer ve destekleyici bilgileri aynı şekilde İbn-i Battuta ve Abul Kasım İbn-i Hevkel de yazılarında anlatmaktadır.[233] Bu ünlü gezginlerin nakletmiş olduğu bilgiler Evliya'nın verdiği bilgilere benzettiğini için, Evliya'nın bu camileri kendi gözüyle görmesi yüksek ihtimalle mümkündür.

Emevi Camii: Bu Cami Evliya zamanında yokmuş, İlk defa Müslümanlar bu Şehri fetih ettikten sonra Utbe b.Ferked es-Selemi tarafından yapılmıştır. Ayrıca Şehirde ilk Müslüman Valilik yapan Mervan b.Muhammed (H.102-104 tarihlerin arasında) tarafından yenilip genişletilmiş. Bundan dolayı Emevi Cami adıyla meşhur olmuş. Moğollar bu şehri işgal ederken bu Cami tahrip edilmiştir. Bundan sonra namaz için uygun olmamış. Tekrar Osmanlı Döneminde 1839 tarihinde yeniden bu Cami inşa edilmiştir.[234]

Bu cami Evliya Çelebi zamanında tahrip olduğu ve namaz için uygun olmadığından adından bahsetmemesi yüksek ihtimaldır.

Mücahidi (Kaymazi) Camii[235]**:** Evliya bu caminin adını zikir etmez. Dicle kıyısında Musul güney doğusunda Musul Atabeği Mücahiddin Kaymazi tarafından 1176-1180 tarihleri arasında yapılmıştır. Moğollar bu şehri işgal ederken bu Cami tahrip

---

[231] Bu camii için bkz Noipor'un çizdiği tablo. Bkz. Ek. 13.

[232] Evliya, IV, s. 350.

[233] İbn-i Baṭuṭa, s. 244-245; Abul Ḳasım İbn-i Ḥevḳel**, Kitab el-Mesalik ve el-Memalık**, Lidın el-Meḥruse: Bıril Matba'esi, 1873, s. 145.

[234] Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde"*, s. 113-114.

[235] Cami'in Haritası için bkz. Ek. 14.

etmişlerdir. Bundan sonra namaz için uygun olmamış.[236] Tekrar Osmanlı Döneminde 1847 tarihinde yeniden Vali Tayyar Paşa tarafından bu Cami inşa edilmiştir.[237]

Bu cami Evliya Çelebi zamanında tahrip olduğu ve namaz için uygun olmadığından adından bahsetmemesi yüksek ihtimaldır**.**

Mesâcid-i muvahhidân-ı Şehr-i Musul: Camilerin haricinde her mahallede namaz cemaati tarafından kullanılan mescitler hakkında da Evliya çok kısa bilgiler vermiştir: ***"...****Cümle (---) aded mahalle mesâcidleridir. Cümleden kadîm ma'bedgâh-ı azîm Bağdâd kapusu dibinde Hazret-i Ömer (radıyallahu anh) mescidi kârgîr kubbe-i cibisdır.(---) (---) (---) (---).''*[238]

Bölgede mescidler çok fazla olduğundan Evliya bunların isimlerini unutmuş olabilir ama o döneme ait olan mescidlerin isimleri elimizdeki Osmanlı arşiv belgelerine göre şunlardır: Ebu'l Ula Mescidi, Cemaleddin Vazir Mescidi, Haci Şahkulu Mescidi, Ma'şuk Mescidi, Şeyh Ebubekir Şami Mescidi, Hâcî Yunus Mescidi, Kadir Bey Mescidi, vb.[239]

Kala-i İmâdiyye Ulu Camii: İmâdiyye bölgenin önemli bir şehri olduğundan dolayı Evliya, şehirde eski ve önemli camilerinin bulunduğunu belirtmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu caminin tarihi İmaduddin zengi zamanına (H.537/ M.1142) kadar dayanmaktadır.[240] Ulu Cami'ye önemli bir yer ayıran Evliya, camiye dair şu bilgileri verir:

> Cümle (---) aded mihrâbdır. Cümleden mükellef ve mükemmel câmi'-i selef-i selâtîn kal'a içinde Hân Sarâyı kurbünde Ulucâmi'[241], sene (---) târîhinde (---) (---) binâsıdır. Bundan ulu câmi' yokdur. Cümle amûdlar üzre kârgîr kemerler ile toloz binâlı câmi'-i kadîmdir. Lâkin kurşum örtülü değildir. Serâpâ Horasânî kireç binâ ile mestûr mezgitgâh-ı ma'mûrdur.[242]

---

[236] Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde"*, s. 115.

[237] Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde"*, s. 116.

[238] Evliya, IV, s. 350.

[239] BOA. TT-d., no. 998, s. 87-88؛ BOA. TT-d., no. 308, s. 185-192؛ BOA. TT-d., no. 195, s. 140,145, ؛ BOA. TT-d., no.660, s. 262-269.

[240] ʿİmad ʿAbdulselam Re'uf, **el-Muʿcem el-Tarihi Li'emaret Behdinan**, Erbil: el-Ḥâc Haşim Matbeʿesi, 2011, s. 107.

[241] Ulu Cami'nin minaresi için bkz. Ek. 15.

[242] Evliya, IV, s. 313.

Burada caminin süslü olmadığını belirtmiş, çünkü tüm süsleme ve nakışları eski tarzdadır. Özelikle caminin süsleme ve nakışları Sultan Hüseyin Hân zamanı dayanır.[243] Evliya, cami cemaatinin kalabalık olduğunu Şafii mezhebinde olanların Cuma namazını burada kıldığını kaydetmektedir. Bölgede mezhepsel olarak camilere giden cemaatinde değiştiğini Evliya'nın verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. İslâm kaidelerinin farklı yorumlarından oluşan mezhepler bu nedenle cemaat olarak namazlarını farklı camilerde kılma kararı almış olması yüksek ihtimal dahilindedir. Şehrin Ulu Camisi deprem sonucu hasar görmüş ve minaresi yarısından yıkılmıştır. Bunun yanında Evliya camilerin tarihine ve yapısına dair verdiği bilgiler özellikle sanat tarihi açısından önemliydi:

> Bu Ulucâmi'e muttasıl Kubad Beğ nâm bir mîr-i hümâm bir câmi' binâ etmeğe mübâşeret edüp nâ-tamâm kalup ancak minâre-i bâng-ı[244] Muhammedîsi tamâm olmağile evkât-ı hamsede ezân-ı Muhammedî bu minârede okunup Ulucâmi'in münhedim minâresinde ezân okunmaz, dâ'imâ mu'attaldır. Hudâ imâr ide... Bu câmi'lerden mâ'adâ mesâcidlerdir... Ulucâmi' kuyusu, mâh-ı Temmuz'da yah-pâre-misâl bir âb-ı tahûrdur. Bu bi'r-i azîm dahi vâcibü's-seyr bir çâh-ı ibret-nümâdır...[245]

Bildiğimiz kadarıyla bu cami eski olmasına rağmen namaz kılmak için cemaati ve mescidi varmış ve şehirdeki Müslümanlar camiye gitmiştir. Bununla beraber Bâng-ı Muhammedî derken İslâm Ezanı kastetmektedir. 17. yy'de İslâm dini için Muhammedî kullanılmıştır.[246] Bu kelime Kürtçedir ve Kürtler tarafından hala ezan için kullanılmaktadır.

Bi-Tenur Kale Camii: Evliya Çelebi bu kalede Camin olduğunu söylememiştir. Lakin bir eserin haritasına göre kalenin kuzey doğusunda 17.yüzyıldan kalma bir cami bulunmaktadır.[247]

Maalesef o zamana ait bilgileri diğer kaynaklarda bulamadık. Çünkü bölgedeki 17.yy'a ait dini bilgilere dair kaynaklar çok azdır. Bu topraklarda daha çok siyasi problemler olduğu için, günümüze ulaşan bilgiler o döneme ait dini inaç geleneği hakkında fazla bilgi nakletmemektedir. Belki mezhepsel, siyasi ve ekonomik problemler hakkında daha geniş bir şekilde bilgi verilmesinin nedeni de budur.

---

[243] Re'uf, *el-Muʿcem l- Tariḫi..,* s. 107

[244] Bang, ezan demektir.

[245] Evliya, IV, s. 350.

[246] Per redrezi, s. 35.

[247] Cami'in Coğrafi yeri için bkz. Ek. 16.

3.1.1.3. Tekke ve Zaviyeler:

Osmanlı devletinde Tekke ve Zaviyeleri vardı. Ama Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'de iki türü Tekkeleri vardı. Bunlardan:

1- Kadıri Tekkesi: Bu Eski bir tarikattır. Bu tarikat daha çok İmâdiyye'de gelişmiş. Bunların en önemli tekkesi Brifkan[248] köyündedir.[249]
2- Nakşıbendi Tekkesi: Bu tekke İmâdiyye'de bulunup Mevlana Ḫâlid-i Nakşıbendi tarafından kurulmuştur, Mevlana Ḫâlid, Seyid Ṭaha-i Geylan-i'nin halifesidir. Seyid Ṭaha-i Geylan-i de Şeyh ʿAbdulḳâdir-i Geylani'ni torunudur.[250]

16.yy ve 17.yy'nda Osmanlı Devletinde Tekkelerin içinde şunlar varmış:

1- Mescit.
2- Tevhidhane: büyük zaviyelerin âyin için kullanılan kısım.
3- Türbe ve Mezarlık: Zaviyelerde çoğunlukla, ilk kurucusu olan şeyhin türbesi bulunmaktadır.
4- Derviş ve Misafir odaları.
5- Kütüphane.
6- Mutfak ve Arzak ambarları.
7- Hamam.
8- Ahırlar.[251]

İmâm Şemseddin Cemmâs b.İmâm Muhammed Zaviyesi örnek olarak gösterebilir Mescidin yılık teveliyet, İmâmet, Müezin, Nezaret, Meşihat, Tabah cihetleri ile ruğ, hasır, güşt (et), ruğ-i sade (taze nan), nân (ekmek), hınta (Buğday) ve nemek (tuz) masraflarına harcanıyordu.[252]

Evliya Çelebi kendisine bazen "Çelebi" ve "Efendi" diye hitap ederken, bazen de kendisine *"mucerred"* (bekar), *"derviş",* dervişin eşanlamlısı olan *"fakir"* ve en sevdiği kelime olan "*bî-rıya"* (riyakar olmayan) sıfatlarıyla nitelendirir. Bazen kendisine "ışık" diye de hitap ettiği ve Melek Ahmet Paşa'da ondan *"abdal"* diye söz eder; her terim de derviş anlamına gelmektedir. Bir olayda muhatabı onu şöyle nitelendirin Evliya Çelebi

[248] Brifkan köyün Tekkesi bugüne kadar varmış.

[249] ʿAbbas el-ʿAzzavyi, **el-ʿİmâdiyye fi Muḫtelıf el-ʿUşur,** Taḥḳiḳ: Ḥamdi ʿAbdulmecid Selefi, ʿAbdulkerim Fendi, Erbil: Aydınlar Bakanlığın Matbeʿesi, 1998, s. 95.

[250] el-ʿAzavyi, *ʿİmâdiyye fi Muḫtelif el-ʿUşur***,** s. 95.

[251] Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde"*, s. 131.

[252] BOA. TT-d., no. 998, s.88؛ BOA. TT-d., no. 195, s.147؛ BOA. TT-d., no. 308, s. 176.

gezgin bir derviş *{garibu'd- diyar)* ve bir dünya seyyahıdır.[253] Evliya bir Gülşeni dervişiydi, muhtemelen bu tarikatta ona müzik hocası Ömer Gülşeni el vermişti. Böylelikle bütün derviş çevrelerinde rahat ediyor ve kabul görüyordu.[254]

İmâdiyye şehrini anlatırken tekke ile ilgili çok az bahsetmektedir. Evliya *"...**Der-beyân-ı tekye-i dervîşân-ı zîşân:** Cümle (---) mihmânhâne-i bî-minnet dervîşândır. Evvelâ (---)."*[255] Diye kayıd etmiştir. Bununla birlikte 16.yy'den beri Brifkan Tekkesi hala varlığını sürdürmektedir. Bu tekke 1585-1629 yılları arasında Sultan Seyid Hân b.Kubad Beg tarafından kurulmuştur. Ayrıca bu yer hem tekke hemde okul işlevi görüyordu. Evliya zamanında Şeyh Şemsedin Ḳuṭb b.Seyid Abdulkerim b.Musâ el-Brifkani (Ö.H.1085/ M.1674) tarafından İdare ediliyordu.[256]

Ayrıca Musul'un Tekkelerini anlatırken sadece *"...**Tekye-i dervîşân-ı zîşân:** Dükeli (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---)"*[257] diye kayıd etmiştir. 16.yy'nden sonra 17.yy'ne kadar birkaç Tekke ve Zâviler vardı, bunlardan: İmâm Şemseddin Cemmâs b.İmâm Muhammed Zaviyesi, İmâm Abdullah b.Hz. Ömer Zaviyesi, İmâm Musa Kâzım ve İmam İsmail Zaviyesi, İmâm Ömer ve İmam b.Hasan Zaviyesi, İsa Dede Zaviyesi, İmâm Yahya b. Ebul-Kasım Zaviyesi ve Zeyad b.Ali Zaviyesi.[258]

Evliya bu tekkelere gitmemiş ya da diğer bilgileri kayıt ederken tekkeler hakkındaki bilgileri unutmuş olabilir veya sadece şehirde tekke olduğunu duymuştur. Bu yüzden detaylı bilgilere yer vermemiştir. Bununla birlikte Tikrit şehrindeki tekkeler hakkında da az bilgi nakletmiştir. Sadece orada Tekke olduğunu söyler *"... **Ziyâret-i kubbe-i İmâm Mehdî ibn:** (---) (---) Hazretleri medfûndur. Bu kıbâbların aslâ evkâfları kalmamışdır ammâ yine muhibb-i Hânedân'dan fukarâ-yı Bektaşiyân'dan tekye-nişîn-i zîşân fukarâları vardır."*[259]

---

[253] Alpaslan, "Kürtler", s. 141.

[254] Alpaslan, "Kürtler", s. 143.

[255] Evliya, IV, s. 306.

[256] Re'uf, *el-Muʿcemul-Tariḫi L'emaret Behdinan,* s. 77.

[257] Evliya, IV, s. 342.

[258] BOA. TT-d., no. 998, s.85-88؛ BOA. TT-d., no. 195, s.144-147؛ BOA. TT-d., no. 308, s.177-179,192؛ BOA. TT-d., no. 660, s. 255-269.

[259] Evliya, IV, s. 350.

3.1.1.4. Türbeler (Ziyaretgâh)

Osmanlı devletinde bugüne kadar birçok ziyaretgâh vardı. Genel olarak Evliya Çelebi, İmâdiyye, Şehrizor ve Musul'a ait türbe ve ziyaretgâhları anlatmamıştır, ama Erbil'de Sultan Muzeferedin Kogböri türbesi gibi yerlerin bulunduğunu biliyoruz. Günümüzde hala insanlar dua etmek için oraya gitmektedirler. Bu türbe Erbil Kalesi'nin yanında bulunmaktadır. Bu yüzden insanlar bu yeri Sultan Muzeferedin Kogböri'nin türbesi olduğunu sanmaktadırlar ve türbenin yanında küçük bir mescit bulunmaktadır. Ama çoğu kaynaklara göre Sultan Muzeferedin Kogböri'nin mezarı küfe'dedir.[260] Bununla birlikte Evliya Çelebi Musul şehrinde bulunan türbelerin çoğunu anlatmamıştır. Ama elimizdeki kaynaklara göre 16.yy ve 17.yy'de var olan İmâm Avuneddin b.Hassan, Şeyh Fatih el-Musl-i, İmâm Yahya Abu'l-Kasım... vb. gibi türbeler bulunmaktadır.[261] Tüm mezarları yazmamasının sebebi muhtemelen bu mezarlara gitmemiş olması ya da mezarlar fazla olduğu için onlar hakkındaki bilgilerin kayıt edilmesinin zor olmasından dolayı kaydetmemiştir.

Bunula birlikte İmâdiyye şehrinde Zibarı Kapısı ve Musul Kapısının arasında bir taş vardır. Eskiden Evliya zamanına kadar ziyaretgahmış. Onu çok saygılı göstermiş. Evliya bunun ile ilgili diyorki*"...Bu iki kat kapu mâbeyninde bir seng-i hârâ vardır. Hîn-i fetihde Hazret-i Alî radıyallahu anh düşmana karşu ol taşı Zülfikâr ile iki pâre etmişdir. Bi-emri Hudâ gûyâ mânend-i hıyar dilmişdir. Hâlâ makâm-ı Alî nâmıyla ziyaretgâh-ı ünâsdır."*[262] Böyle bir hikaye asla doğru değildir, çünkü *Hazret-i Alî* hiç bir şekilde bu şehire gitmemiştir. Ayrıca aynı hikaye bugüne kadar Erbil ve Koysancak kasabasının arasında (Berdebâz ilçesinde) iki parçaya bölünmüş bir taş var. Çoğu inanca göre bu taş Hz. Ali'nin kılıcıyla kesilmiştir. Ama aslında hiç bir zaman Hz. Ali bu topraklara gelmemiştir.[263] Bu yüzden Evliya bahsetmiş olduğu şey doğru değildir. Ayrıca başka yerde diyorki: *"...**Ziyaretgâh-ı İmâm Muhammed Bâkır** radıyallâhu*

---

[260] Sultan Muzeferedin Kogbör Erbil'de H.630/ M.1233 yılında ölmüş ve kısa bir süre mezarı Erbil kalesi'nde gömülmüş ama kendi vasiyetinde belirtiği üzeri mezarının Arafat Dağı'nda bulunmasını istemiştir. Bir yıl sonra Hac zamanında cenazesi Mekke'ye taşınırken yolda hava çok sıcak olduğu ve taşınması zor olduğundan, cenazesi Küfe şerhrinde defn edildi. Muḥsin Miḥammed Husain, **Erbil fi ʿEhid el-Atabegi**, Bağdad: Asʿed Matbeʿesi, 1976, s. 207.

[261] BOA. TT-d., no. 998, s. 86-88؛ BOA. TT-d., no. 195, s. 143-147؛ BOA. TT-d., no. 308, s. 183-184؛ BOA. TT-d., no. 660, s. 260.

[262] Evliya, IV, s. 305.

[263] el-Bılaẕeri, s. 463-475.

anh: Cümle ulemâ-yı İmâdiyye "Muhammed Bâkır ibn İmâm Zeynelâbidîn hazretleri bunda medfûndur." derler. Ammâ niçe kimesneler Muhammed Bâkır nâmında bir kimesnedir, İmâm Muhammed Bâkır değildir, derler. El-uhiddet ale'r-râvî, ammâ ulu ziyaretgâhdır."[264]

Bildiğimiz gibi Evliya kendi kendine cevap verir, çünkü bu Zeynelâbidîn, Hz.Ali'nin torunu olan Zeynelâbidîn değildir. Bununla birlikte Prof. Dr.ʿİmad. ʿAbdulselam Re'uf, *el- muʿcem l- Tariḫi L'emaret Behdinan* kitabında şöyle yazmış: O hem bir şeyh hem de âlim biriydi olarak çok takvalıydı. Zivukan köyünde doğmuş olan Zeynelâbidîn'in şeceresi İmâdiyye hakimlerine dayanır.[265]

Evliya, Tikrit kalesine yakın olan Kala-i Ma'şûku anlatırken, bize bir ziyaretgâh gösterir. Lakin diğer kaynaklarda bu Ziyaretgâh hakkında ki bilgileri bulamadık. Çelebi bununle ilgili şöyle yazmış***"…Ziyaretgâh-ı Kala-i Ma'şûk:*** *Bu harâbistânın hâricinde bir kubbe-i âlî içre merkad-i Hazret-i Hasan el-Asker ibn (---) (---) hazretleri medfûndur. Bu kubbe-i âlînin külâhı evc-i âsumâna ser çekmiş zümürrüd-misâl yeşil kâşî ile mebnî bir kubbe-i münevver-i nûrun alâ nûr'dur, ammâ bânîsi ma'lûmum değildir."*[266]

3.1.2. Hristiyan

Hristiyanlık dini de eskiden beri birkaç mezhebi bunmaktadır: Nesturî,[267] Yakubiye, [268]Katolik,[269] Ortodoks,[270] Protestan[271].vb. Bu din ile ilgili bazı kaynaklar Hristiyanların

[264] Evliya, IV, s. 310.

[265] *el- muʿcem l- Tariḫi L'emaret Behdinan,* s. 329.

[266] Evliya, IV, s. 350.

[267]Nesturî: Bu grup Nestüriyus Batrik tarafından kurulmuştur. Fırset Merʿi, **Dirasat fi Tariḫ el-Yahudiye ve el-Mesiḥiye fi Kürdistan**, Erbil: Ârâs Matbaʿesi, 2008, s. 51.

[268]Yakubiye: Bu grup M. 431 yılında kurulmuştur. Merʿi, *Dirasat fi Tariḫ el-Yahudiye ve el-Mesiḥiye fi Kürdistan,* s. 53.

[269]Katolik: Yunanca olan kelime, Katholikos kâlimesinden türemiştir. Mükemmel gruplar anlamına gelmektedir. Papa Petrus'u takipçisi olan bu grup bölgeni en kalabalık Hristiyan gruplarından biridir. Merʿi, *Dirasat fi Tariḫ el-Yahudiye ve el-Mesiḥiye fi Kürdistan,* s. 55.

birinci yüzyılın sonunda ve ikinci yüzyılın başında Mezopotamya topraklarına geldiğini belirtir.[272] Hz. İsa gökyüz'ne yükseldikten sonra havarileri bazıları bölgeye gelmiş ve bu yeni dini yayma çalışmalarına başlamıştır. Hz. İsa'nın ölümünün ardından Pintikas gününde[273] (Ölümünden 49 gün sonra) Mezopotamya'daki âlim ve halk Beyt-ül Mekkdis'te toplanmışlar. Orada Hz. İsa'nın öğrencilerine Hristiyanlık inancını anlatmıştır. Ondan sonra Hz. İsa'nın on iki öğrencisinden biri olan Toma, M.35 yılında Hindistan'a giderken Medya ve Mezopotamya topraklarına gelmiştir. Ayrıca Mari Doğu Kilisesi'nin Patiryaki M.35-45 yılların arasında Hristiyan dini Erbil'e getirmiştir.[274] Patiryaki'den sonra bölgeye Mar Adi Eskuf M.104 tarihinde Erbil'e gelmiş ve M.104-312 Mar birkaç Eşḳuf (Rahip) Erbil'e göndermiştir. Erbil'de 104-312 tarihleri arsında çalışan Eskuf'ların bazıları aşağındaki tabloda göstermiş olan şunlardır[275]:

Nu	Eskuf'un adı	Eskuf'un çalıştığı zamanı
1	Bekida	10 yıl (M. 104-114)
2	Şemşun	3 yıl (M. 120-123)
3	İshak	13 yıl (M. 123-136)
4	İbraham	15 yıl (M. 150-165)
5	Nûh	16 yıl (M. 165-181)
6	Habil	7 yıl (M. 184-191)
7	Abidmeşiha	25 yıl (M. 191-216)
8	Heyran	33 yıl (M. 216- 249)
9	Şehluba	15 yıl (M. 249-254)
10	İhadabuy	18 yıl (M. 254-272)

[270]Ortodoks: Yunanca kökenli bir kelimedir. Gerçek/hak anlamında olan Orthos ve grup anlamına gelen Doxa'nın birleşiminden oluşmuştur. Doğu kilisesi ya da Yunan kilisesi ismi ile bilinir. Merʿi, *Dirasat fi Tariḫ el-Yahudiye ve el-Mesiḥiye fi Kürdistan,* s. 58.

[271]Protestan: Martin Luther King'in tarafından kurulmuş bir mezheptir. İngilizce Protesto kelimesinden türemiştir. Merʿi, *Dirasat fi Tariḫ el-Yahudiye ve el- Mesiḥiye fi Kürdistan,* s. 59.

[272]Merʿi, *Dirasat fi Tariḫ el-Yahudiye ve el- Mesiḥiye fi Kürdistan,* s. 61.

[273]Pintikas günü: Yahüdilerin bir bayramıdır. O günde çoğu insan ve özellikle âlimler Urşelim ve Beyt-ül Mekdis şehrinde toplanırdı. Ḥesen Meḥmud Ḥeme Kerim, **Âyini Kürd le Tofân-i Nuḥeve tâ Seretay İslâm, H.11/ M.622**, 1997, s. 23.

[274]Ḥeme Kerim, *Âyini Kürd le tofân-I Nuḥeve tâ seretay İslâm,* s. 23.

[275]Merʿi, s. 62.

Evliya seyahatine başlamadan önce de Musul ve İmâdiyye'de Hıristiyanlar'ın yaşadığı bilinmektedir. Bunula ilgili az çok bilgi vardır. Hıristiyanlar, İmâdiyye'de pek çok köyde yaşıyorlardı, bunlardan en önemlileri olan: Kani-Masi, Eruve ve Yati bunlar Bervari Bâlâ'dadır. Ayrıca Kuvani, Bibadi, İnişki, Aradan, Teni, el-Davudiye ve Dehi bunlar İmâdiyye'dedir.[276] Ama İmâdiyye'deki Hristiyanları anlatırken onları Ya'kûbî ve Celüvî Ermenîleri olarak adılandırmıştır. Bunlarla ilgili şöyle nakleder:

> **Kenîse-i râhibân-ı Mıkdısiyân:** Cümle (---) aded deyr-i bıtrîk u kıssîs u derdergân-ı ruhbânândır. Ammâ Fireng ve Urum ve Kıbtî (---) kenîseleri yokdur. Lâkin kendileri ticâret ile gelüp giderler, sâkin olamazlar. Zîrâ bu diyârda Fireng'i ve kelbi ve Urum'u berâber dutup aslâ sevmezler ve kelb olan yere ve millet-i Nasârâ olan yere bu kavm-i İmâdiyye girmezler. Ve küffâr ile ve Kızılbaş ile asla bey' [ü] şirâ etmezler. Cümle re'âyâları Ya'kûbî ve Celüvî Ermenîlerdir. Harâc-güzâr olduklarından şehirlerde kadîm a'sârlardan berü deyrleri vardır...[277]

Bununla birlikte, Hristiyanların kasabası ile ilgili (Derebun hakında) diyorki: *"**Evsâf-ı kabasa-i Derebun:** Lûgat-i sahîhi Deyrebun'dur. Lisân-ı Ekrâd'da deyr millet-i Mesîhiyyenin kilisesine {derler}. Bunan nâm bir bıtrîkın bu şehirde kenîsesi olmağile Deyr-i Bun'dan galat Dereybun derler..."*[278]

Görüdüğümüz gibi her iki belgeye göre Hristiyanlar, Müslümanlar ile birlikte yaşamamıştır. Ayrıca onların sayıları az olduğu için, Evliya'nın fazla önem verememiştir. Hatta Musul'da Evliya'nın zamanına kadar Hristiyan mahalleleri ve kiliseleri bulunuyordu, ama Evliya bunlar hakkında hiç bilgi nakletmemiştir.[279] Bununla birlikte Musul şehrinin tarihini anlatırken Süryanice bir şiiri bize aktarır, burada demek ki Hristiyanların Musul'da olduklarını biliyordu. Lakin kendi kitabında Musul da Hristiyanlara çok önem vermemiştir.

---

[276] el-'Azavyi, *'İmâdiyye fi Muḫtelif el-'Uṣur*, s. 83.

[277] Evliya Çelebi, IV, s. 315.

[278] Evliya, IV, s. 319.

[279] BOA. TT-d., no. 998, s. 72-88; BOA. TT-d., no. 195, s. 29-34; BOA. TT-d., no. 308, s. 32-37; BOA. TT-d., no. 660, s. 43-52.

"...Lev şilî ballem bî lânikî.

Tercüme-i mısra': Bu dünyâda sebât yokdur.

Şum bize bir nâlûmı berkî.

Tercümesi: Nahsdır gam-i şâdî geçer

Ahbû tırminânî çarkî.

Tercümesi: Ne denlü meyl edersen kaçar.

Kitülle buhtarsem hırkî.

Tercümesi: Ehlî isen aldanma bakar."[280]

Bununla beraber Yakut Hamevi, Evliya Çelebi zamanından önce, Musul'daki Hristiyan Deyrleri'nden şöyler bahseder: Deyr Bâ'arbâ[281]: *"...Musul ile Hadîse arasında Dicle'nin kıyısında Hristiyanlar tarafından kutsal olarak kabul edilen ve çok sayıda rahip ve çiftçinin yaşadığı bir manastırdır. Manastırın birçok mezrası ve bir de misafirhanesi vardır."* Ayrıca Deyr Bâğûs hakında*"... Musul ile Cezîretü İbn Ömer arasında, Dicle kıyısında çok sayıda rahibin yaşadığı büyük bir manastırdır."* Bununla beraber Deyru'l-A'la[282] ile ilgili *"...Musul'un yükseklerinde Dicle'ye nazır bir yerde olup bu rada bulunan ikonlardan ve İncillerden dolayı Hristiyanlar için çok önemli bir manastırdır. Bu manastırın bir benzerinin daha olamadığına inanılır."* diye kayıt etmiştir.[283] Ayrıca Erbil ve Musul'un arasında Deyr el-Cubb varmış. Deyr Mânehâyâl hakkında Musul'un yukarılarında bulunan Banhayal manastırıdır. Dicle'ye nazır bir konumdadır. Üzüm bağları ve güzel mesire alanları vardır. Diğer bir ismi de Mihail manastırıdır. Ayrıca Deyr Mansûr ile ilgili Musul'un doğusunda Habur nehrine nazır

[280] Evliya, IV, s. 337.

[281] Deyr Bâ'arbâ; Musul ile el-Hadîse arasında Dicle kıyısında bir manastırdır. el-Hadîse, Musul ile Tikrit arasında bir yerdir. Hristiyanlar burasını ciddi olarak kutsarlar. Yaklaşık olarak yüz zira' yüksekliğinde göğe doğru yükselen bir duvarı vardır. Manastırda çok sayıda rahip ve çiftçi vardır. Mezraları olan manastırın bir de misafirhanesi vardır. Buradan geçenler bu misafirhanede ağırlanırlar. Seyfettin Çetin,"Yâkût el-Hamevi'nin Mu'cemü'l-Büldân adlı Eserinde Kürtler", Yüksek Lisans Tezi- Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2013, s. 91.

[282] Deyr el-A'la; Musul'un en yüksek yerinde Dicle'ye nazır bir dağın üstünde bir manastırdır. Havasının yumuşaklığından ve terasının güzelliğinden dolay darb-ı mesel hükmünde bir yerdir. Bu manastırda bulunan ikonlardan ve İncillerden dolayı Hristiyanlar için bu manastırın bir benzerinin daha olamadığı söyleniyor. Musul ahalisi 301/913–914 senesinde manastırın altından çıkan bazı kükürtlü madenlerin uyuz, kaşıntı, sivilce, oturak ve bazı müzmin hastalıklara faydalı olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca manastır sahabeden Amr b. el-Hamekî el-Huzaî'nin şehit olduğu yerdir. Çetin, s. 90.

[283] Çetin, s. 113.

büyük ve günümüzde de meskûn bir manastır. Deyr Mar Curcîs: Beled'in (Eski Musul) üstünde, Cezîretü İbn Ömer'le arası üç fersahtır. Buna ilaveten oraya gitmeyi arzu edenler Beled'den o yüksek dağın üzerinde bulunan manastırı fersahlarca öteden görebiliyorlar Bunlar tam Hristiyanların yerleridir.[284]

Bunun yanıda Karstın Nipor'da Musul'daki Hristiyanları ve Kiliseleri hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Musul'da on kilise olduğunu kaydetmiştir.[285] Bu kiliselerden bir tanesinin şehrin merkezinde yer aldığını belirtmiştir.[286] Musul ve Şehrizor'daki gayrimüslimler Osmanlı zimmetinde olup güvenlikleri devlet tarafından sağlanırdı. Evliya zamanından sonra Şehrizor'da Koysancak kazasında ve Şeklava köylerinde Hoşnav aşiretinden bir Müslüman bir Hristiyan'ın evi ve kızını ele geçirmişti.[287] Bunun üzerine Osmanlı yetkilileri şikayet[288] üzerine harekete geçer, kız ve ev sahibine teslim edilmiştir.[289] Bunun üzerine Hristiyan din adamları Osmanlı padişahına bir teşekkür mektubu yazmıştır.[290]

Hristiyanlara ait, 17.yy'ndan önce hiçbir dini adamların türbeleri görmedik. Ama 17.yy'ndan sonra dini adamların türbeleri olmuştur. Örnek: Şekalve köyünde Hristiyanların bir dini adamı varmış. Onun türbesi yüksek bir dağın mağarasında şaklava'da bulunuyor ve şimdiye kadar Hristiyanlar o türbeyi ziyaret etmektedirler.

3.1.3. Yahudi

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde yahudiler hakkında bilgi vermesine rağmen yahudiliğin bölgede nasıl yayıldığı hakkında görüş bildirmemiştir. Mezopotamya'da İmâdiyye, Musul ve Şehrizor'da dahil Yahudi yerleşimleri milattan önceye dayanmaktadır. Bölgedeki Yahudi yerleşimler özellikle sürgün olgusu ile oluştuğu bilinmektedir. İlk olarak Seb ya da Seb-i Babili mühründe yazıldığı üzere Kral Davud (Davud Peygamber)'un kurduğu Yahudi Devleti'nin Aşuriler (Asurlar) tarafından

---

[284] Çetin, s. 92-93.

[285] *Reḥle Nipor ilâ el-ʿIraḳ el-Kamıle,* s.356.

[286] el-Meḳdisi, **Kitab Aḥsen el-Teḳasim fi Meʿrifet el-Aḳâlim**, Lidın el-Meḥruse: Bıril Matbaʿesi,1909, s. 140.

[287] BOA. A.}MKT.UM. 367. 81. 1. 1

[288] BOA. A.}MKT.UM. 367. 81. 1. 3

[289] BOA. A.}MKT.UM. 367. 81. 1. 2

[290] BOA. A.}MKT.UM. 367. 81. 1. 3; Mektubun nüshası için bkz. Ek. 17.

yıkılması[291] üzerine M.Ö. 732 tarihinde Asuri Kralı III. Ticilat Bilaser (M.Ö 745-727) Yahudilerin bir kısmını Musul ve Şehrizorun dahil olduğu Mezopotamya şehirlerine yerleştirmiştir.[292] Aşur kralı Şilma Nesir (M.Ö. 727-722) döneminde Yahudi Kralı Huşaa b.İlah (M.Ö. 732-723) Aşuriler'e vergi vermeyi ret etmesi üzerine Şilma Nesir Yahudi Krallığını istila etmiştir. Daha sonra Asurilerin lideri II. Sercon (Sargon) (M.Ö. 722-705) Yahudi merkezi Samira'ya istila ederek yıkmış ve buradaki Yahudileri Aşuri topraklarına göç ettirmiştir. Özellikle Asurilerin başkenti Nynava (Ninova: bugünkü Musul) ve Habur nehri civarına göçe zorlamıştır. Asurların yıkılmasında sonra ise M.Ö. 586 tarihinde Babil kralı Nabukatnezar (Nabu Huznasir) Kudüs'ü almış ve Yahudileri göçe zorlamıştır. Nabukatnezar'ın yaptığı son göç uygulaması önemli oranda Yahudi'nin bölgeye yerleşmesinde önemli bir yere sahiptir.[293]

Müslümanların Mezopotamya bölgesini fethetmelerinden sonra önemli bir Yahudi nüfusu da İslâm boyunduruğuna girmiştir. Müslüman egemenliğinde Yahudiler *cizye* vergisini vermek şartı ile yaşamlarına devam etmişlerdir. Bölgeyi ziyaret eden pek çok seyahın anlatımlarından bölgede önemli bir Yahudi nüfusunun olduğu anlaşılmaktadır. M. 1170 tarihinde bölgeye gelen Yahudi seyyah Bünyamin b.Buna el-Telituli el-Endelusi, İmâdiyye'de Yahudilerin cizye vergisini vermek şartı ile İslam hakimiyetinde yaşadıklarını ve 25 bine yakın bir nüfusa sahip olduğunu kaydetmiştir. M.1230 tarihinde Musul'a gelen İspanyalı Yahudi Şair Harizi bölgede Yahudi kültürü ve dini konusunda önemli bilgiler aktarmıştır.16.Yüzyılda Yemenli Yahudi seyyah Zakariya Zahiri, Erbil, Musul, Kerkük'e gitmiş, bölgedeki Yahudi kültür ve dini hakkında önemli bilgiler vermekle birlikte önemli bir nüfusa, İmâdiyye'de yaklaşık 25 bin Yahudiler sahip olduklarını da aktarmıştır.[294]

---

[291] Riçârd S. Voltız, **Âyinekân-i Rêgay Avrişm**, (Çev.) Kazive, Erbil: Rojhelat Matbeʿesi, 2011, s. 50.

[292] Merʿi, s. 11.

[293] Merʿi, s. 14-18.

[294] Orâ Şorts Bêrî, **Civekan-i Kürdistan û Jiyân-i Rojane (Dav û Nerit, Hûner û Pişe)**, (Çev.) Goran Sabah, Hevlêr: Ârâs Matbaʿesi, 2012, s. 27; Burada Yahudilerin sayası o dönemde bu kadar değildir. Genel olarak bakıldığında İmâdiyye hükümetinde (Behdinan Emareti) Yahudilerin yaşadığı bilinmektedir. Ama hiç bir tarihçi bu sayı gibi vermez, çünkü İmâdiyye küçük bir şehirdir. Ayrıca şehrin en kalabalık nüfusuna sahip olan Müslümanları 25 bine ulaşmamaktadır. Ayrıca 17. yy'a bakarsak Şehrizor'un halıkları yaklaşık altı bin kişiymiş ve Yahudilerin sayısı sadece %4tür. Bkz. Re'uf, *el-Muʿcemul-Tariḫi L'emaret Behdinan*; Taşkın, s. 302. Hatta 19.yy'nde Tüm kuzay İrak'ın Yahudileri 4,286 kişiymiş. Marufoğlu, *Osmanlı döneminde Kuzay Irak 1831-1914,* s. 51.

3.1.3.1. Yahudilerin yaşadığı yerler

Yahudilerin bölgede nüfusunun önemli şehir ve köyleri şöyle sayılabilir: Pencivin, Beytnur, Nirve, Barzan, Brâş, Celli (Cekuce), Kuheriz, Şenduha, Şûhû, Şırânış, Mizze, Şuşi, Herli, Tasiya, Rulke, Rubâr, Refla, Geregû, Kıdış, Kanî Blaf,[295] Erbil, Süleymaniye, İmâdiyye, Kerkük, Zaho, Duhuk, Başkale, Köysencak, Helbce, Akre, Şeklave, Revanduz...[296] Bununla beraber Yahudilerin özel okulları vardı, Erbil, Kerkük, İmâdiyye, Zaho ve Nirve'de medreseleri vardı.[297] Bunların çoğunda ibadet yerleri (Sinegoglar) vardı, örneğin: Evliya Çelebi'den sonra İmâdiyye'de Sinagoglar vardı, çünkü Sinagogların kalıntılarını görebiliriz. [298]

3.1.3.2. Yahudi Türbeleri

Bölgede ki nüfusu önemli bir sayıda olan Yahudiler bölgede kendi kültürlerine dair önemli izler bırakmışlardır. Özellikle Yahudilere ait peygamber mezarları, dini damlarının mezarları vb. pek çok kutsal mekâna şahitlik yapmıştır: Örneğin: Cercis Peygamber, Hazan Deyvid ve Hazan Yusuf İmâdiyye'de[299] İliya Mağarası Beytinur köyünde, Bervari Bala'da, Daniyal Peygamber ve dostları Kerkük'te, Nasail Halifi Barzani'n mezarı Barzan köyünde, Şem'il b. Nasail Halifi Barzani'n mezari Musul'da (Şêredin adıyla meşhurdur)'dır.[300] Hatta Kerkük'te Daniyal peygamber, Miha'il peygamber, Hananiya peygamber ve el-Yeʿarız (el-ʿEzariya) peygamberin mezarı vardır.[301]

Evliya'da bölgede Yahudiler için kutsal olan mekânları şu şekilde aktarmış: Çoğu peygamberin mezarı bu eyaletlerde var, Evliya Çelebi bunu hakkında diyor ki:"... *Her birinin atabe-i ulyâsı üzre makâm-ı Hızır ve makâm-ı Yûnus ve makâm-ı Circîs ve makâm-ı Zülkifl ve makâm-ı İlyâs ve makâm-ı Nûh Necî ve makâm-i esîr Danyal deyü*

[295]Merʿi, s. 20.

[296]Mer'I, s. 18,21; 18.yy'den kalan Yahudî şerii eserleri içi bkz. Ek. 18.

[297]Merʿi, s. 22.

[298]Yehudi Sinegog'u için bkz, Ek. 19.

[299]İmâdiyye'deki Yahudi dini adamın mezarı için bkz. Ek. 20.

[300]Merʿi, s. 19

[301]Nipor, s. 309.

her gâr üzre bu esmâ-i peygamberânı bir gûne hatt ile seng-i hârâlar üzre tahrîr etmişler."[302]

Bildiğimiz kadarıyla Evliya'nın seyahatnamesinde verdiği bu bilgi el-Meḳdisi Yahudi kutsal yerleri ve peygamber kabirleri ile verdiği bilgiler birbirini desteklemektedir[303]. Bu bilgiler bölgede önemli bir Yahudi kültürünün oluştuğu ve bu kültürün önemli bir süre varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde bölgede önemli Yahudi simalarından (tarihi) bahsetmiştir. Bunlardan Circis hazretleri olarak tanınan kişi başta gelmektedir. Musul ahalisini doğru dine davet için birkaç kere şehre gelen Circis, şehir ahalisi kafasını kesmiş ve yakmışlardır. Bu nedenle mezarı Musul'dadır.[304] Evliya Çelebi bu mezar hakkında *" **Ziyaretgâh-ı Hazret-i Circîs** aleyhi's-selâm: Musul şehri içinde (---) (---) mahalde câmi'-i Kebîrinin minberi sağında medfûndur kim ziyaretgâh-ı hâs u âmdır... Ve dahi yine bu şehr-i Musul içre Câmi'u'n-Nûr'un haremi ferşi altında yetmiş aded mürsel peygamber medfûndur kim tevâtürle meşhûrdur. Ammâ niçe müverrihler cemî'i peygamberânın kabr-i şerîfleriyçün ihtilâfât-ı kesîre etmişlerdir."*[305] İfadelerini kullanır. Yahudi ve Müslümanlar için önemli bir merkez olan bu mezar bölgede karmaşık bir kültür oluşumunun olduğunun göstergesidir. Ayrıca *yetmiş aded mürsel peygamber* olduğu zaman biliriz ki peygamberler Yahudilerin Peygamberidir. Bunula birlikte diğer kaynakta Yahudilerin Peygamberleri bu sayı da görmedik.

Evliya, sadece Circis ile sınırlı kalmayarak pek çok peygamberin mezarının burada olduğunu belirtir ve onlar hakkında bilgi vermiştir. Bunlar; Hz. Şemuyil, Şem'ûn, Melik Rac'im ibn-i Süleyman Nebî ve Hz. Hızırı gibi pek çok peygamberden bahsetmiştir. Evliya Tikrit şehri yakınında bulunan bir kasabada Hz. Hızır'ın yaşadığını iddia etmiş:

> Hatta du'â-yı hayr [u] berekât-ı Hızır Nebî ile bu şehir eyle imâr imiş kim Cenâb-ı Kibriyâ rûy-ı arzda ahcârât [u] eşcârât [u] müsmirrâtdan ve sâ'ir hûş-ı elhân [u] hûş-ı tuyûrdan gayret-nemâ sun'-ı Hudâ'dan her ne var ise bu Hızır Nebî şehrinde mevcût idi. Hatta kavm-i Amalâk "Bu şehir bizim kıblemizdir." deyü ziyâretine beher sene mesâfe-i ba'îde diyârlardan gelirler imiş ve cemî'i kavm-i milel dahi gelüp seyr ederlermiş. İllâ kavm-i Yahûd gelmeyüp Sıfet şehrine giderlermiş. Hâlâ bilâ-teşbîh tâ'ife-i Yahûd'un ka'beleri Sıfet şehridir kim sehel imâr kalmışdır. Ammâ bu şehr-i Hızır Sıfet şehrinden ziyâde ma'mûr u İremezât misilli ziyaretgâh imiş...[306]

---

[302] Evliya, IV, s. 360.

[303] *Kitab Aḥsen el-Teḳasim fi me'rifet,* s. 136.

[304] Evliya, IV, s. 353.

[305] Evliya, IV, s. 353.

[306] Evliya, IV, s. 358.

Hz. Yahya da Hz. Hızır'ın yaşadığı şehrin sorunsuz ve sakin olması nedeniyle orayı ziyaret etmiş ve bir süre orada kalmıştır. Hz. Yahya'nın buraya gelmesi üzerine Yahudiler bu şehre toplanmışlarıdır. Hz. Yahya'nın öldürülmesi üzerine Buhtunnasr bölgeyi işgal etmiş ve Yahudilerden Hz. Yahya'nın kanını istemiş ve şehri yakıp yıkmıştır. Kurtulan Yahudiler İsfahân şehrine kaçmış ve buraya yerleşmişlerdir.[307] Seyyah Karstın Nipor, Musul'da Yahudilerin 1500 ev olduğunu söyleyerek şehirde önemli bir nüfusun yaşadığına işaret etmiştir. Bunun yanında bölgede Yahudi hayatının zor olduğunu belirtmiştir.[308]Ayrıca Tikrit şehrinden geçen İshak nehri Yahudilerden dolayı bu ismi almıştır.[309]

3.1.4. Zerdüşt

Zerdüştlük bölgede en kadim dinlerden bir tanesidir. Zerdüşt inancı bölgeye Sitama b. Pûrşasb (Zerdüşt) tarafından getirilmiştir.[310] Bu nedenle dinin adı kurucusu ve bölgede yayan Zerdüşt'ün ismi ile meşhur olmuştur. Fakat bölge halkı bir süre sonra Zerdüşt'e karşı durmaları üzerine Zerdüşt Bahtır bölgesine gitmek zorunda kalmıştır. Bahtır hakimi (Balh) Guştasib Zerdüşt inanışını benimsemesi üzerine bölgede Zerdüştlüğün yayılması hızlanmıştır.[311] Bahtır'da güç kazanan Zerdüştlük diğer pek çok devlet tarafından resmi din olarak kabul edilmiştir. Med[312] ve Sasani İmparatorlukları Zerdüştlüğün resmi din olduğu devletlerdir. Musul ve Şehrizor'un Sasani hakimiyetinde olması nedeniyle bölgede İslâm hakimiyetine girmeden önce Zerdüştlük inanışı

[307]Evliya, IV, s. 358.

[308] Nipor, s. 360.

[309]Evliya, IV, s. 356.

[310] Zerdüşt: Aslıl adı Sitama b. Pûrşasb, M.Ö 660 yılında Hazar denizinin yanındaki Rez'de doğmuştur. Zerdüşt 20 yaşındayken Sblan dağında çıkmış ve yalnız yaşamaya başlamıştır. On yıl bu dağda kalan Zerdüşt daha sonra ismini taşıyan inancını yaymaya başlamıştır. M.Ö585 tarihinde ölmüştür. Keyvan Âzad Enver, **Mejuy Âyinekan,** s. 78,79.

[311]Enver, s. 77-79.

[312]Othman ʿAli, **Ḫuvêndneveyeki Dûr le Romansiyet Bo Zerdeştiyet**, Bzavi nuê Yayınları, 2016, s. 16.

yaygındı. Bu nedenle bu şehirler İslam hakimiyetine girmeden önce önemli Zerdüşt mabetlerinin bulunduğu bilinmektedir.[313]

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Zerdüştlükten *ateşperest/ateşgede*ler olarak çok az bahsetmektedir. Çünkü Evliya zamanında Zerdüştler az kalmış ya da yokmuş. Bu yüzden onlara önem vermediğini yüksek ihtimalidir. Hatta Evliya Hz. Peygamber doğduğu vakit Musul şehrinde Tak-i Kisra isimli bir ateşperestin varlığından bahsetmekte ve bu şehrin Hz. Peygamber doğduğunda Kisra ve şehrin bir uçtan bir uça harap olduğuna dair bir rivayet aktarmıştır.[314] Evliya aynı zamanda Hz. Muhammed'in doğumu üzerinde Musul'da ateşperest Erdeşêr isimli birinin yandığını ve yandığı yerde halen sönmeyen bir ateşin yanmaya başladığını iddia etmektedir:

> Şehr-i Musul'un cenûbunda bir merhale ba'îd Alî Hammâmı kurbünde âteşgede-i Erdeşîr var idi. Hazret'in mevlûdüne gelince âteş-i Nemrûd gibi yanardı. Leyle-i mevlûd-ı Nebî'de söndü ammâ hâlâ niçe kerre tılsımâtın te'sîriyle yanmışdır. Kimesne ol nâr-ı rûşeni işgâl ve efrûhte etmez ve çerâğân oldukda niçe kerre yüz bin şererleri nücûm-ı eflâk gibi zemîne zıyâ verir... Hatta sene 1059 târîhinde Melek Ahmet Paşa efendimizle Bağdâd'dan ma'zûl olup Alî Hammâmı mahallinden güzer ederken ol gice bu âteşgede çerâğânına râst gelüp sekiz sâ'atde şu'le-i enver içre ubûr etdik. Niçe kimesne ma'den-i kibrîtdir ve niçeler ma'den-i neftdir dediler. Aslı âteşgede-i Erdeşîr'dir kim tılsımât-ı garîbdir…[315]

Evliya aktardığı bilgi ile batıl üzerine İslâm'ın hakimiyetini yükseltmeye ve hoş görülmeyen bir inanışın İslâm karşısındaki zayıflığına vurgu yapmak istemiştir. Rivayet doğru ya da yanlış olsa da, bu yalan Evliya bir nevi bölge halkının inanışlarını seyahatnamesine yansıtmıştır. Böylelikle Müslüman bir toplumda diğer İnanışları özellikle kitap ehli olmayan inançlara karşı algı ve tutumu anlamamızı sağlamıştır.

4.1.5. Yezidi

Yezidilik inanışı hakkında iki görüş bulunmaktadır: ilk görüş, Yezidiliğin milattan önceye dayandığını iddia etmektedir. İkinci görüş ise bu inanışın Şeyh Adi[316] tarafından

---

[313] Kerim, *Ayini Kürd le tofân-I Nuḥeve tâ seretay İslâm, H.11/ M.622,* s. 11-12; Voltız, s. 46. Ayrıntılı bilgi için bkz. ʿAbdullah Mubelğ-i, **Mejuy Âyin-i Zerdeşt**, (Çev.) Vuriya Ḳaniʿ, Erbil: Rojhelat Matbeʿesi, 2002.

[314] Evliya, IV, s. 348.

[315] Evliya, IV, s. 352.

[316] Şeyh ʿAdi b. Musafr-I Umevi tasavvuf bir âlimdir. Laliş dağların'a gitmiş. Bir laç soyda Mervan b. Hakem'in torunudur. Onun fikri bu kadar temiz ki onun dervşleri'ne hiç kimseye kufur vermeyin, hatta

kurulduğunu ileri sürmektedir. Şeyh Adi'den sonra oğlu Şeyh Hasan ve torunu tarafından geliştirildiği söylenir. Genel kaynaklara göre bu dinin eskiden beri olduğu ve Zerdüştlük ile ortak pek noktalarının olduğunu, fakat bölgeye İslâm hakimiyetinin gelmesi üzerine Yezidilik kisvesi altında varlığını devam ettirdiği belirtilir. Yani kısacası Zerdüştlüğün daha sonra Yezidilik ismini aldığıdır.[317] Dinin ismi Emevi soyundan olan Yezid'den gelmektedir. Yezidin taraftarlarının kurduğu tarikatın dervişleri onu dervişlerin peygamberi ilan etmeleri üzerine bu inanış oluşmaya başlamıştır. Yezidilik inancının Cilive ve Meshefa Reş[318] ismi ile iki kutsal kitabında bulunmaktadır. Merkezi bugün Kuzey Irak'ta bulunan Sincar (Şengal)'dır. Yezidilik bugün sadece Irak ve Türkiye sınırları içerisinde bulunmakta ve sayıları diğer dinlerle kıyaslandığında epey azdır. Emeviler döneminde bir sorun olmayan Yezidiler, Abbasi hakimiyeti ile birlikte İslâm dini ve inananları ile büyük sorunlar yaşamıştır. Osmanlı hakimiyetinde ise birçok kez devlet ile sorun yaşayan Yezidiler üzerine Osmanlı Devleti'nde bazen seferler düzenlenmiştir.[319]

H.941/ M.1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman Yezidiler'in lideri Hüseyin Bey Dasniye'yi Erbil sancağı ile Sorân livası beyliğini atamıştı.[320] Fakat Osmanlı hükümeti Yezidiler'i hiçbir zaman tam olarak kontrol altına alamamıştı. Yezidiler'in yaşadıkları bölge olan Sincar Dağı çöl ortasında yükselmiş ve uzanmış pek sarp bir yer olduğundan, burada bulunan Yezidiler, etrafında bulunan komşu halka karşı saldırgan bir tutum izleyerek yollarını kesiyor ve vergilerini ödemek istemiyorlardı. Komşu halklar sürekli Diyarbakır'a gidip Yezidiler'inden şikayet ederdi. Sehrizor, Bağdat ve Musul valileri en acımasız düşmanlıkları Yezidiler'den görüyorlardı. Yezidiler Musul alt bölgesinin önemli bölümlerini denetim altında tutuyorlardı ve en verimli toprakların bulunduğu yerlerde Yezidi köylerinden bazıları vardı.1584 yılında Dasni ve Yezidi kabileleri daha çok saldırganlaşarak komşu köy ve kasabaları basılarak halklarını öldürüp, mal ve

---

Yezid b. Me'viye'ye vermeyin diyor. Şeyh adi H.555 yılında öldü. Onun mezarı Şeyhan'dadır. Şakir Fetaḥ, **Yezidiyekan ve Âyini Yezidi**, Süleyman: Kameran Matbaʿesi, 1969, s. 6-8.

[317] Serbest Ḥuseyin, **Yezidiyekan le Mêjuy Netevekeyân da**, Süleymani: Mekteb-İ Bir û Hoşiyarı UNK Yayınları, 2002, s. 41-45.

[318] Kitabin alfabesi için bkz. Ek. 21.

[319] Enstanıs Marî Kemerli, **Ktêb-i Yezidiyekan (Cilive ve Mesḥefâ Reş) ve Bibilografiya-i Yezidiyat-i**, (Çev.) Necat-i ʿAbdullah, Süleymani: Şivan Matbaʿesi, 2006, s. 11-16.

[320] Emin Ferḥân Çiço, **el-Ḳevmiye el-Yezidiye (Cizurha- Mḳûmatiha- Mʿânatıha)**, Bağdat: 2010, s. 238.

eşyalarını talan ettiler. Ayrıca eski Musul Bey'i ile Yezidiler'in 166 neferi Musul şehrine girmiş, bu yüzden Musul'daki dükkanlar yaklaşık 10 gün boyunca açılamamıştı.[321] 17.yy'ın başlarında Yezidiler Sultan I. Ahmet zamanında vezir Nasuh Paşa'nın ordusunu bozguna uğratmış ve yedi bin askerini şehit etmişlerdir.[322]

Dördüncü Murat döneminde, Evliya Çelebi zamanında Diyarbakır valisi olan Melik Ahmet Paşa'ya da meydan okumuşlardı. Fakat Melik Ahmet Paşa çok tedbirli davrandığından Sincar dağına yaptığı seferde başarılı olmuş ve onlara vergilerini verdirtmişti. Melik Ahmet Paşa 1640 tarihinde, Cebel Sincar'da yaşayan, gelip geçen tüccar ve hac kervanlarını yağmalayan Mardin'in aşağısında yer alan ovalardaki köylere saldırılar düzenleyen Saçlı Yezidileri'ne karşı oldukça öfkelenmişti. Sadrazam olduğunda ise bu isyancı Yezidiler'i cezalandırmak istemiştir. Osmanlı ordusu Sincar dağını kuşatmış ve Yezidi mevkilerine saldırmıştı. Her iki tarafta da verilen ağır kayıplardan sonra Osmanlı ordusu çalınan malları geri almayı başarmıştır.[323]

Evliya Çelebi seyahatnamesinde bahsettiği Yezidiler hoş görülmeyen bir topluluk olarak bahsetmiş ve büyük çoğunluğu şehir ve kentlerden uzak dağlarda yaşadığını kaydetmiş*"...Ve yaylak dağlarında Yezidi ve Haltî ve Çekvânî ve Papirî*[324] *kavmi Kürdleri vardır. Anlar köpeğe meyl-i muhabbet edüp kelb-perest olduklarıyçün İmâdiyye kavmi ol Yezidileri şehirde görseler katl ederler..."*[325]. Bölge büyük olmasa da kendi yönetimlerine sahip olan Yezidiler Dasni Bey'in hükümdarlığında silahlı güçlerinin bulunduğu seyyahımızın kayıtlarında bulunmaktadır. Evliya Çelebi Yezidiler'i hak mezhep olarak görmemekte ve mensuplarını *„dinsiz"* ve *„mezhepsiz"* olarak nitelediği Yezidiler'i bir anlamda yok saymaktadır: *"Hikmet-i Hudâ bu Sincar Dağı kutsal toprak iken bu yolda böyle dinsiz ve mezhepsizler vardır. Ama Şam da kutsal belde iken onun da Dürzi Dağları'nda Aklı ve Kızıllı, Yezidi, Mervanî, Teymânî*

---

321 ʿAdnan Ziyan Ferḥân, **el- Kürd el-Yezîdûn fi İḳlim Kürdistan**, Süleymaniye: 2004, Merkez Kürdistan lil-Drasat el-Staticiye, s. 34-36.

322 Yurdaer ABCA, "Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler", Yükse Lisans Tezi, Eskişehir Osmanl Gazi Üniversitesi, 2006, s. 55.

323 Evliya, IV, s. 49-51.

324Çekvânî , Papirî, saçlı, Hallidi, denadi: bunlar hepsini Yezidilerin ayrı ayrı adılardır. Ama asılda aynı din ve kültüre sahiptirler. Pol Pîr Rêdzi, **Derbarey Kürde Yezidiyekan**, Çev. Helkevut Ḥekim, Hevlêr: Şehab Matbaʿesi, 2013, s. 72-75.

325 Evliya, IV, s. 316.

ve Nusayrî kavmi gibi mezhepsizleri vardır ki bu da acayip bir hikmettir".[326] Evliya Yezidileri dinsiz olarak gösterdiği ve diğer Yezidi gruplarından bahsettiği zaman, onun Yezidiler hakkında çok fazla bilgiye sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca onların Osmanlı Devleti ile problemli olduğu ve İslâm'a karşı oldukları için Yezidilere karşı güzel ifadeleri bulunmaz. Bu gerçek daha iyi idrak edebilmek için 17. yy da Pîr Rêdzi tarafından yazılan kitabında Yezidiler'in Müslümanları sevmediğini anlayabiliriz.[327]

Yezidilerin, semavi bir inanca bağlı olmamalarının yanı sıra, Nuh Tufanı'ndan sonra şeytanın bu bölgede karaya çıktığına dair aktardığı rivayetin de bu tanımlamalarda etkin olduğu görülür. *"...Daha sonra İblis yeryüzüne bu Sincar Dağı"nda ayak bastığı için bütün Kürtleri, Şeytan hilelerinden İblis'ten daha şiddetlidir."* diyen *Evliya Çelebi,* kendisinin de eserinde yer verdiği bu rivayetin etkisinde kalmış gibidir.[328]

Yezidilerin önemli merkezi olan Sincar dağı Evliya'nın seyahatnamesinde kendisine önemli bir yer bulmuştur. Seyyahımızın bölgeyi ziyaret edip bölge halkı ve bekli de kendisinin direk gözlemleri Yezidiler'in giyim kuşamı, kültürleri, görünüşleri hakkında önemli bilgiler aktarır. Öncelikle Müslüman olmamaları nedeniyle kötü ifadeler ile nitelendirdiği Yezidilerin dağ insanı ve bunların Kürt olduklarını aktarır.[329] Bununla birlikte savaşçılarının çok ve savaş konusunda maharetli ve katil olduklarını vurgulanır:

> O cebel-i bî-amânların içinde kırk dörd ve kırk beş bin Yezidi ve Bapırî kelb-perest kefere ve fecereden eşed bir alây dağî ve bâğî ve zâğî gûl-ı beyâbân-sıfât tüğlü bî-dîn Yezidi Ekrâdları vardır.[330] Yezidilerin kiyafeti cümle alaca sofdan şal u şapiktir ve kuşakları harîr-i elvân-ı çâriyedir, Destârları alaca serbend-i harîrdir. Pâylarında püçekli ve pansadı ve sıdısî ve hezârî kepkepli ve kuyruklu pabuç giyerler. Çünkü gâyet sengistân yerdir. Silâhları kılıc u Hançer ve tüfeng ü câbdır. Kurşum atmada ol kadar hünerverlerdir kim pireyi kurşum ile ururlar, eğer tüfenglerini görsen bir nukre ile almazsın, kaliteli ve pahalı değil, lakin yahşı nişân urur.[331]

---

[326] Alpaslan, "Kürtler", s.141.

[327] *Derbarey Kürda Yezidiyekan*, s.56-57.

[328] Alpaslan, "Kürtler", s. 39.

[329] Ama bugünde bazı Yezidilerin dini adamları ve bazı yazarlar Yezidilerin kürt olmadığını söyler. Makwan Kerim, **Nasandni Çend Lêrewarêk**, Süleymani: Kemal Matbe'esi, 2014, s.91-94.

[330] Evliya, IV, s. 47.

[331] Evliya, IV, s. 48.

Evliya Çelebi, Yezidilerin fiziksel özellikleri hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: *"Genellikle kısa boylu, başı lahâna-baş ve boynu hemen başı sanki omzundan bitmiştir. Ama omuzları geniş, kin dolu göğüsleri enli, belleri kalın, pazuları ve baldırları geniş ayakları enli, gerçi dev elli ve ayaklılardır ama at binici değillerdir."* Burada geçen "kin dolu görüşlerin ifadesi Evliya Çelebi'nin Yezidilere karşı bakış açısını yansıtan bir tanımlamadır. Bu durumda semavi bir inanıca bağlı olmayan, yönetimle olan geçimsizlikleri ve çetin bir savaşa ve ağır kayıplara sebep olmalarının etkisi vardır. Evliya'nın Yezidiler ile ilgili betimlemeleri şöyle devam etmektedir. *"Gözleri siyah ve yuvarlaktır ve kaşları gayet gürdür. Bütün vücutları kara koyun pöstekisi gibidir. Ağızlarına pabuç sığar, at dişli adamlardır. Gerçekten de garip görünüşlü, çirkin, heybetli ve dev çehreli heriflerdir."* Evliya Çelebi *"garip görünüşlü"* tabirini ortaya koymuştur. Muhtemelen daha önce benzer bir toplulukla karşılaşmamıştır. *"Gayet katil"* olarak betimlediği çocuk ve kadınlarıyla ilgili tasvirleri şu şekildedir: *"Çocukları on yaşına ulaşıncaya kadar yetmemiş körpedir, ama on yaşını geçince yirmi yaşını geçmiş gibi tüylü Yezid-çehre olurlar. Ve gayet katillerdir, kadınları da öyledir. Ama yerlere kadar uzanıp topuklarına ermiş siyah saçlarına aşk olsun."*Uzun saçlı olmalarından dolayı, Sincar Dağı'nın Yezidiler'in yaşadığı tarafına *„Saçlı Dağı"* da demiştir. *"Saçlı Kürt"* olarak tavsif ettiği Sincar Yezidileri için şunları yazmış "*...Sincar Dağı"nın bir tarafına Saçlı Dağı derler, o amansız dağların içinde 44-45 bin Yezidi ve Bapirî kelp-perest (köpeğe tapar) kefere ve fecereden daha kötü bir alay vahşi, yabani, isyankâr, gulyabanî suratlı, tüylü, dinsiz Yezidi Kürtleri vardır."* Burada anladığımız gibi Evliya, Yezidileri imansız ve en kötü şekilde tasnif etmektedir. Bir açıdan Osmanlı ordusuyla Sincar'a gitmiş. Bu yüzden onları çok kötü ifadelerle anlatmıştır.

Seyyah, saldırgan veya barbar olarak tanımlayabileceği halde *"gayet cesur yürekli ve ciğerli"* şeklinde ifadeler, kullanmıştır. Diğer Yezidilerin arasında *„sekiz bıyıklı"* olarak bilinen Sincar Yezidileri'nin bu durumunu şöyle açıklar "*Bunlara diğer Kürtler sekiz bıyıklı derler. Zira iki bıyığı, iki kaşı, iki burun deliğinden ve iki kulağı deliklerinden hep bıyık gibi kıllar bittiğinden Kürtler arasında bu kavme sekiz bıyıklı derler."*[332]

[332] Alpaslan, "Kürtler", s. 40-42.

Evliya'dan 35-40 yıl sonra (17. yy'in 80'lerde) Sincar bölgesine gelen Fransız bilim adamı Cozêf Bêson el yazısında Pol Pêr Redrizi (Pir Drezi)[333]1870-1938 tarafından çalışan el yazısında Evliya'nın verdiği bilgilerin büyük çoğunluğunu doğrulamaktadır. Müslümanlar tarafından hoş karşılanmayan Yezidilerin, ihtiyaçlarının Hristiyanlar tarafından sağlandığını söylemiştir.[334]

Evliya ayrıca Yezidiler hakında duyduğu veya gördüğü ilginç gelenek ve inanışları aktarmaktan geri durmamıştır. Yezidilerin köpeği çok sevdiğini ve yeni doğan çoçuklara köpek sütü verdiklerini, köpeğe eziyet edenleri öldürüldüğünü aktarır. Çoban kültürene sahip bir topluluğun özelliklerini aktaran Evliya, bazı abartmalar ile hikayesini zenginleştirmeye çalışmıştır.[335] Evliya'nın özellikle Yezidiler'in soğan kullanımlarına dair verdiği bilgiler, Yezidilik ve Kürtler arasında soğan kullanımının biraz abartılı halidir:

> Soğanı ve cacıhlı peyniri bu kavm dâ'imâ koynunda gezdirirler. Bir âdem bu kavmin önünde bir baş soğanı yumruk ile ezse ol âdemin başın ezüp katl ederler. Bir daha acib özelliği var, eğer bir imandar adamı ölse, bu adamı soğan suyuyla yıkıyor, maşadına niçe kelle soğan korlar. Niçe kerre esîrlerinden su'âl etdim, sıhhati üzre haber vermeyüp "Pıvaz hoşest" derlerdi. Ya'nî "Soğan iyidir", derler. Hakîkatü'l-hâl meşhûr meseldir kim bir Kürde su'âl etmişler. "Sen pâdişâh olsan ne yerdin", demişler. "Soğan cücüğü yerdim", demiş. Hakkâ ki Kürdler soğanı sevip "Pıvaz hûb hûb" derler...[336]

4.1.5.1. Yezidilerin Türbe ve Kutsal yerleri

Yezidilerin din bilginleri, türbeleri ve kutsal yerleri diğer dinlere göre azdır. Yezidilerin en önemli türbesi Şeyh Adı türbesidir. Şeyh Adı'nın mezarı Şengal'da bulunduğu için Yezidiler'in çoğu kutsal olarak kabul ettikleri bu mezara gidiyorlar. Ayrıca Yezidiler'in bütün dini ibadet yerleri Şêyhan'da Şeyh Adı türbesi'nin bulunduğu Laliş[337] ve çevresindedir.[338] Bununla birlikte Evliya Çelebi hiç bir şekilde Şeyh Adi'nin mezarı ve Yezidilerin kutsal yerlerini hakkında bilgi aktarmamıştır. Muhtemelen bu mezar ve

---

[333] Pol Pîr Drêzi (1870-1938) : Fransalı bilim adamıdır. Özellikle sanat ve eski Hristiyanlık tarihi üzerine araştırmalar yapmıştır. Pîr Drêzi, s. 24.

[334] Pîr Drêzi, s. 56-57.

[335] Evliya, IV, s. 48.

[336] Evliya, IV, s. 52.

[337] Çiço, *el-Ḳevmiye el-Yezidiye* , s. 25-55.

[338] Yezidilerin kutsal yeri (Laliş)'n fotoğrafı için bkz. Ek. 22.

diğer kutsal yerler Evliya'nın dikkatini çekmemiştir. Bu türbe ve Şêyhan'da ki kutsal yerler hâlâ varlığını sürdürmektedir. Yezidiler'in bayramları ve dini festivalleri her yıl düzenli olarak orada yapılmaktadır.

Gördüğümüz gibi Evliya Çelebi bölgede bulunan dinler hakkında bilgileri Seyahatnamesinde anlatmıştır. Genellikle onun bilgileri diğer kaynaklarda bulunmamaktadır. Bu yüzden 17.yy'de Evliya tarafından aktarılan bu bilgiler bölgedeki din tarihi anlamak için arz etmektedir.

3.2. Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'de İlim Hayatı

İslâm tarihine bakıldığında daha ilk günden itibaren ilim ve âlime önem verildiği ve onların rahat çalışmaları için çeşitli kurumların kurulduğu bilinmektedir. Medrese anlamında en önemli atılım Büyük Selçuklu sultanı Melik Şah'ın veziri olan Nizâmülmülk'ün M.10 yüzyılda kurduğu *Nizâmiye* medreseleri ile birlikte olmuştur.[339] Ama bazı tarihçiler ilk medresenin M.9.yy'de Abu Kasım Cafer b.Ahmad'ın Musul'da yaptığını iddia etmektedir. Medreselerin kurulması sonucunda İslâm bilimi büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. Osmanlı döneminde de gelişimini sürdüren medreseler pek çok büyük âlim yetiştirmiştir. Osmanlı döneminde ülkenin her yanında olduğu gibi Musul, Şehrizor ve İmâdiyye medreselerin kurulduğu, âlimlerin yetiştiği ve çeşitli ilimlerin öğretildiği görülmektedir.

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde gittiği her yerde eğer varsa medreselerinden geniş olarak bahsetmektedir. Bölgeyi ziyareti sırasında Evliya, âlim ve medreselerden bahsetmektedir. Fakat verdiği bilgiler detaya inmemektedir. Fakat bazı yerler hakkında verdiği bilgiler yeni ve önemlidir. Evliya'nın verdiği bilgiler seyahatnamenin bölge için önemini daha mühim kılmaktadır. Çünkü verdiği bilgiler diğer hiçbir kaynakta geçmemektedir.

Evliya zamanından önce özelikle Yâkût-i Hamevi eserinde Kürtlerin yaşadığı coğrafyadaki önemli ilim merkezlerini ve burada yetişen ilim adamlarının isimleriyle ilgili maddelerde verir. Örnek Şehrizor'u anlatırken bu bölgeden insanın saymaktan aciz

[339] Necât Kevser Oğlu, **el-Taʿlîm fi el-Kerkük Ḳadimen ve Ḥadisen(1534-2010)**, Londra: Dar el-Ḥîkme, Cilt I, 2016, s. 45

kaldığı büyük şahsiyetler, imamlar, âlimler, en iyi kadılar ve fakihler çıkmıştır. Derecelerinin yüceliği, hanelerinin büyüklüğü ve davranışlarındaki ihtişamla Beni Şehrizori kadılarını görmek yeterli olacaktır. Medreseler onlarla doludur. Helal ile haramı birbirinden ayıranların ileri gelenleri onlardandır. Şafii fukahası arasında onların dışında daha birçok kişi vardır. Medreseler onlarla doludur. Eş-Şeyh Ebu Muhammed Abdülaziz b.el-Ahdar şunu yazmıştır: "Ebu Bekir el-Mübarek b. el-Hasan eş-Şehrizori el-Mukrî'den: Ben Ebi Muhammed Ca'fer b.Ahmed es-Serrac'a ders okuyordum ve ondan ders dinliyordum" ifadelerini kullanır. Yâkût ayrıca her sanat dalından âlimlerin Âmid'e nispet edildiğini el-Bendeniceyn'den yazar, fakih, şair ve hadisçilerden oluşan bir grup âlimin çıktığını da kaydetmiştir.[340] Genelde Ulum-i İslâm-i ve fikri ilimler varmış.[341]

17.yy'na Osmanlı Devletinde ve Musul, Şehrizor ve İmâdiyye Eğitim Sisteminde birkaç şekilli varmış. Çocuklar ilk eğitimlerini, Ebced okulları'nda[342] alıyorlardı. Bugünkü anlamda yükseköğrenim ise medreselerde yapılıyordu. Genel eğitim-öğretimin tahsis edildiği medreselerin dışında belli alanlarda eğitim yapan medreseler de vardı. Bunlar Kur'an-ı Kerim eğitimi veren *"dâr'ül-kurrâ"*, hadis ilimleri veren *"dâr'ül-hâdis"*lerdi. İhtisas medreseleri niteliğinde olan bu eğitim kurumları, Osmanlı Devleti'nden daha önce de İslâm dünyasında yer alıyorlardı. Lakin bu kurumlar camilerin bünyesinde eğitim veriyorlardı.[343]

Osmanlı Devleti'nde birkaç farklı türde eğitim merkezleri bulunuyordu. Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'de diğer Osmanlı eyaletlerindeki okulları şöyle sıralayabiliriz: Mektebi sıbıyan, Dar'ül-Hadis, Dar'ül-Kura, Külliye ve Medrese. Ayrıca bazı yerlerde farklı eğitimleri çeşitleri bulunuyordu. Örneğin: Tekke ve Zaviyelerinde eğitim veriliyordu. Bununla birlikte bazı hastanelerde tıp eğitimi veriliyordu. Bunların bir kısmı Selçuklu Devleti zamandan beri varlığını sürdürmekteydiler.[344] Bu eğitim şekli

[340] Çetin, s. 116-117.

[341] Fa'ize Muhammed İzzet, el-Ḥayat el-İctimaʿiye lil-Kürd beyin el-Ḳırneyin (H.4-9/ M.10-15), Erbil: Hac el-Hashiim matbeʿesi, 2009, s. 42.

[342] Bu okulu hakında ileride daha detaylı anlatmaktadır.

[343] Alpaslan, "Kürtler", s. 104.

[344] Ḥeme Tahîr, *Şari Kerkük*, s. 106.

tüm Osmanlı devletinde vardı.[345] Evliya Çelebi Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'de bulunan birkaç okul çeşitini aktarmıştır.

3.2.1. Camiler ve ilim hayatı

Camiiler, Müslümanlar için sadece namaz kılınan bir yer olarak görülmemelidir. İbadet etmenin yanında eğitim, sohbet, münazara gibi faaliyetlerle camiler ihya edilirdi. Ayrıca cami cemaati ders dışında kalan zamanlarda ihtiyaç duydukları konuda fikir değiştirmeyi bulunurdu. Cami ve tekkelerden namaz vakitleri dışında da istifade edilmesi yazarın yaşadığı devirde günümüzdeki gibi okumak yeri kültürü olmadığını göstermektedir.[346]

Evliya esrinde 17.yy.'nda varolan ve halen varlığını koruyan İmâdiyye'deki Cami Kebir Medresesi (Ulu Cami Medresesi) ile ilgili bilgi vermemiştir. Fakat bu medrese İmâdiyye şehrinin içinde ve İmâdiyye Büyük Cami'nin yanındadır. İmâdiyye emirliği tarafından M.1142 tarihinde inşa edilmiştir. Hem cami hem de okuldur. M.16.yüzyılın ortalarında Sultan Hüseyin tarafından yeniden tamir edilmiş ve geliştirilmiştir.[347] Bu medrese ve camilerden Evliya asla bahsetmemiştir. Muhtemelen bunlar hakkındaki bilgileri unutmuştur. Ya da bu cami medreselerinden haberdar olmamıştır. Ama Evliya her yeri anlatırken oradaki cami, hamam ve medresesi birlikte var olduğunu göstermiştir. Çünkü eski İslâm medeniyet sisteminde camilerin yanında hamam ve medreseler bulunurdu. Hatta bugüne kadar bazı camilerin yanında medreseler ve dini okullar var olmaya devam etmişlerdir.

Evliya bazı köy, kale ve aşiretleri anlatırken ayrıntılı bilgilerden ziyade çoğunlukla genel bilgiler vermektedir. Çünkü Evliya sadece şehir, köy ve kalelerin içinde cami medreseleri oluğunu söylemekte, her kalenin içinde "*…câmi'leri ve hân u hammâm ve medrese vü mektebleri.vd"* var olduğunu belirtmiştir. Örnek olarak şunlar sıralanabilir: Havâra kalesi, [348] Nukûd kalesi,[349] Zibar Köyü[350] Zıbarı-yı Âlî köyü, [351] Hüzdâr

[345] Ünal, *Osmanlı Müesseseleri*, s. 117.

[346] Alpaslan, "Kürtler", s. 134-135.

[347] Âleyi, *el-'Amair el-İslâmiye*, s. 95.

[348] Evliya, IV, s. 301.

[349] Evliya, IV, s. 302.

Köyü[352], Bekufâr Köyü[353], Âzerzâd kalesi, [354] Sindi[355]ve Silivani[356] Aşireti, Zaho kalesi, [357] Derebun kalesi.[358] Fakat Evliya'nın medrese olarak isimlendirdiği kurum ile büyük bir ihtimal cami içerisinde hoca tarafından verilen eğitimi işaret etmektedir. Tam anlamı ile emin olabilmek için büyük şehir ve kentlerin haricinde kasaba ve köylerde medrese olarak isimlendirdiği yapının ne olabileceğinin ortaya konulması elzemdir. Bununla birlikte Şemîrân Kalesi'nde[359] Evliya'nın kayıtlarına göre diğer ilimlerin yanında Astronomi ilmi (İlim-i uncum) ile ilgilenildiğini kaydetmiştir.[360] Burada anladığımız kadarıyla bu şehir astronomi açısından önemlidir çünkü diğer ilimlerin yanında astronomi de bulunuyordu.

3.2.2. Zaviye ve Tekkelerde İlim

Genelde bazı tekke ve Zaviyelerde İlim merkezi olmuştur. İmâdiyye şehri anlatırken Tekke ile ilgili küçük bir işaret eder, ama detaylı bilgileri vermez*"...**Der-beyân-ı tekye-i dervîşân-ı zîşân:** Cümle (---) mihmânhâne-i bî-minnet dervîşândır. Evvelâ (---)."*[361] diye kayıd etmiştir. Bununla birlikte 16.yy itibaren Brifkan Tekkesi varlığını

---

[350]Zibar aşireti: Behdinan aşiretinin güçlü ailelerinde birisi olan Zibar, İmâdiyye emirinin boyunduruğundadır. Bölgedeki aşiretlerden biri olan Zibar, İmâdiyye'den Zab nehrine kadar uzanan bir coğrafyaya yayılmıştır. Ayrıca İmâdiyye şehrinin bir kapısına ismini verecek kadar bölgede gücü ve ünü bulunurdu. ʿİmad ʿAbdulselam Re'uf, *el-Muʿcem el-Tariḫi Li'emaret Behdinan*, s. 326.

[351] Evliya, IV, s. 306.

[352]Hüzdâr Köyü, Akre sancağın toprağındadır. Evliya, IV, s. 306.

[353] Bekufâr Köyü: Kürt köyüdür. Bekufâr köyü Kürtçe'de sıçan köyü demekdir. *Hakkâ ki faresi çokdur ve hirresi azdır*. Evliya, IV, s. 309.

[354] Evliya, IV, s. 310.

[355]Sindi aşireti: Sindi ya da Süleymani aşireti, bugünkü Zaho şehrin civarındadır. 16. yüzyılda Behdinan emirinin hüküm altına girmiştir. Aşiretin dönem itibari ile önemli bir askeri güçü olduğu kaydedilmektedir. Bkz. Re'uf, **el-Muʿcem el-Tariḫi L'emaret Behdinan,** el-Ḥâc Haşim Matbeʿesi, Erbil, s. 191-192.

[356] Silivani aşireti: Silivani ya da Süleymani, büyük bir aşirettir. Re'uf, *el-Muʿcem el-Tariḫi L'emaret Behdinan,* s. 190.

[357] BOA. DH. TMIK. M. 235. 19. 2.

[358] Evliya, IV, s. 319.

[359] Şemîrân Kalesi: Bu kale Şehrizor eyaletindedir. H. 259 yılında Me'mûn Halîfe'nin üstâdı binâ etmişdir. Evliya, IV, s. 302.

[360] Evliya, IV, s. 302.

[361] Evliya, IV, s. 306.

sürdürüyor. Bu tekke Sultan Seyid Hân b.Kubad Beg(1585-1629) tarafından kurulmuştur. Aynı zamanda bu tekkede okulmuş olan Şeyh Şemsedin Ḳuṭb b.Seyid Abdulkerim b.Musâ el-Brifkani (Ö.H.1085/ M.1674) tarafından idare edilmiştir.[362] Hatta 18.yüzyılda Erbil'de hem Nakşibendi tekkesi hem de medrese olarak kullanılan haneka Medresesi önemli bir eğitim kurumudur.[363]

Ayrıca Musul'un Tekkelerini anlatırken sadece *"...**Tekye-i dervîşân-ı zîşân:** Dükeli (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---)"*[364] diye kayıd etmiştir. Ama 16.yy'nden sonra 17.yy'ne kadar birkaç tekke ve zaviler vardı, bunlardan: İmâm Şemseddin Cemmâs b. İmâm Muhammed Zaviyesi, İmâm Abdullah b.Hz. Ömer Zaviyesi, İmâm Musa Kâzım ve İmam İsmail Zaviyesi, İmâm Ömer ve İmam b.Hasan Zaviyesi, İsa Dede Zaviyesi, İmâm Yahya b. Ebul-Kasım Zaviyesi ve Zeyad b.Ali Zaviyesi.[365]

Bununla beraber Evliya, Tikrit'e ayrıntıya girmeden sadece burada medreselerin ve âlimlerinin varlığına işaret etmektedir, *Bunlardan mâ'adâ Zaviyelerdir. Ve medrese ve mekteb-i sıbyânları vardır."*[366] ifadelerini kullanır. İlim yerlerinden biri *zaviyeler*dir, çünkü bazı *zaviyeler* de kütüphane varmış.[367] Buna ek olarak Evliya tekke ve zaviyelerin ilim merkezi olduğunu zikretmemiştir çünkü 17.yy'de her şehrin özelliklerini ve içindeki varlıkları anlatması zor olmuştur.

3.2.3.Hastane ve Tıp Medresesi

Bölgede Osmanlı Devletin okulları gibi Hastane ve Tıp medresesi varmış. Özellikle İmâdiyye'de bir *medrese-i darüşşifa* işlevi görmekteydi. Müderrisler bir taraftan hastaları tedavi eder ve ilaçlar hazırlar iken diğer taraftan tıp öğrencilerine ders verirdi.[368] Ayrıca Evliya Musul'daki hastane ve okullar hakkında çok az

---

[362] Re'uf, *el-Muʿcemul-Tariḫi L'emaret Behdinan,* s. 77.

[363] Zubêr Bilâl İsmaʿil, *ʿUlama' ve Medaris fi Erbil,* s. 21.

[364] Evliya, IV, s. 342.

[365] BOA. TT-d., no. 998, s. 85,87, 88؛ BOA. TT-d., no. 308, s. 176,177,179؛ BOA. TT-d., no. 195, s. 144,146, 147, ؛ BOA. TT-d., no.660, s. 255-257,269,

[366] Evliya, IV, s. 347.

[367] Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde"*, s. 131.

[368] Re'uf, *el-Muʿcem el-Tariḫi Li- emaret Behdinan,* s. 339.

bahsetmektedir, bu yüzden detaylı bilgilere yer vermemiştir. "*...Der-zikr-i mu'allimân-ı cerrâh-ı fâsıdân.*"[369]diye kayıt etmiştir.

Gördüğümüz ki bu alanlarda bilim adamları olmasına rağmen, Evliya bu alanlar hakkında detaylı bilgi vermemiştir.

3.2.4. Ebced Mektebleri ya da Mekteb-i Sıbyan

Çocukların eğitim gördüğü ilkokullara "sıbyan mektebi" ya da "ebced okunan mekteb" deniliyordu. Sıbyan mektepleri Osmanlı Devleti'ndeki varlıklarını Türkiye Cumhuriyet'i kurulana kadar değişmeden varlıklarını korumuşlardı. Bu mektebler müstakil olduğu gibi, camilerin bünyesinde de kurulabiliyordu.[370] Evliya Çelebi İmâdiyye şehrinde Bugün ilkokula denk gelen bu okul sadece çocukların eğitimi için kurulmuştur. Okuma, yazma ve temel dini bilgilerin öğretildiği eğitim kurumudur.[371] *"**Sitâyiş-i mekteb-i dârü't-ta'lîm-i sıbyân-ı ebcedhân:** Cümle (---) aded ta'lîmhâne-i tıflân-ı püserândır. Evvelâ (---)"*[372] Bununla birlikte Kale-i Tikrit anlatırken çocukların okulda olduklarını göstermiştir. Ama detaylı bilgi vermemiştir. Sadece *"Bunlardan mâ'adâ Zaviyelerdir. Ve medrese ve mekteb-i sıbyânları vardır."*[373] İfadelerini kullanmıştır. Ayrıca Menzil-i kasaba-i Düceyle-i cedîd ya'nî şehr-i kadîm Sümeyke: bahısederken *"... Medrese ve hân u hammâm ve birkaç aded dükkân ve bir mekteb-i sıbyân inşâ edüp yedi yüz mikdârı hâneler ile günden güne imâr olmadadır."*[374] diye kayıt etmiştir. Ayrıca Menzil-i (---) (---) Cırbeli anlatırken, Sıbiyan mektebi olduğunu bize gösterir ***"...**Bu dahi cezîre-i Şatt-ı Furât'da ma'mûr kasaba-i kebîrdir. Sebeb-i tesmiyyesi (---) (---) (---) Bu rabta-i zîbâyı dahi Murtezâ Paşa imâr edüp bir câmi' ve bir hammâm ve iki aded hân ve bir aded mekteb-i sıbyân ve elli aded dükkânlar inşâ eyledi. (---) (---) (---) (---) (---) (---)"*[375] Evliya'nın verdiği bilgiler hiç bir kaynakta ve şehirlerin ilim hayat'ında bulamadık. Bunun için dönemi yansıtan yeni ve önemli bilgiler olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca 17. yy'nda çocuklara has okulu varlığına dair

[369] Evliya, IV, s. 350.

[370] Alpaslan, "Kürtler", s. 104.

[371] Evliya, IV, s. 314.

[372] Evliya, IV, s. 314.

[373] Evliya, IV, s. 347.

[374] Evliya, IV, s. 350.

[375] Evliya, IV, s. 350.

bilgileri diğer kaynaklarda göremiyoruz. Çünkü ilim hayatına az çok önem vermiştir. Hatta İmâdiyye şehrine dair temel kaynakların hiç birinde bu okula dair bilgi bulunmamaktadır (İmâdiyye Ansklopidiyes , ʿİmad. ʿAbdulselam Re'uf, *el- muʿcem l-Tariḫi L'emaret Behdinan* ve Adullah Ḫurşid Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye fi ʿİmâdiyye ve nevaḥiha hatâ nihaye ḳırın el-Sani ʿaşır el-Hijri/ el- Sanmın ʿaşır el-Miladî*). Okula dair tek bilgi Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde verdikleridir. Bunun için Evliya şehre gitmiş ve herhalde öyle bir okulu görmüştür.

3.2.5. Dârülkurrâ ve Dârülhadisler'de İlim

Kur'an-ı Kerim öğretiminin yapıldığı yerlere "Dârülkurrâ" ve hadis ilminin öğretildiği yerlere "Dârülhadis" deniliyormuş. Bu dersler için müstakil okullar yapıldığı gibi camiler de kullanılabilmekteymiş. Kur'an-ı Kerim, Hadis ve hafizlık (hıfz ilmi) eğitimi camilerde yapılıyormuş. Ayrıca Dârülhadis ve Dârülkurrâ olmayan İmâdiyye'de Kur'an ve hadis ilimleri medreselerde tahsil ediliyormuş. Hıfz ilimiyle ilgili bu kanaatin yaygın olduğunu söyleyebiliriz. İmâdiyye'de *"...bu Kala-i İmâdiyye'de mahsûs dârü'l-hadîs ve medrese-i dârü'l-kurrâ yokdur. Ammâ cümle medreselerde ilm-i hadîs ve ilm-i tecvîd görülür. Lâkin ilm-i hıfz-ı Kur'ân-ı Azîm'e ol kadar mukayyed değillerdir. Zîrâ hâfız-ı Kelâmullah olan âlim olmaz derler"*[376] Burda gördüğümüz gibi İmâdiyye'de *mahsûs dârü'l-hadîs ve dârü'l-kurrâ* olmasına rağmen ama ulum-i İslâmi'ye önem verilmiştir. Bundan dolayı Kur'an hafizlığına çok önem vermemişlerdir. Ama genelde Şehrizor eyaletinde Ulum-i İslâm-i'ye çok önem verilmiştir. Çünkü diğer Osmanlı devletinde hem dârü'l-hadîs ve medrese-i dârü'l-kurrâ hem de İslâm ilimlere çok önem verilmiştir. Hatta Şehrizor'da medresenin kalesi açılmış. Bununla birlikte Sera Okulu 1637 tarihinde açılmış ve Şah Ğazi 1656 tarihinde açılmıştır. Genelde bu okullarda Fıkıh, Mantık, tarih, tefsir... vd. Dersleri verilmiştir.[377]

3.2.6. Külliye ve Medreseler

Külliye ve Medreseler, ilim tahsilinin yapıldığı eğitim kurumlarıydı.[378] İmâdiyye'deki Kobahan Medresesi'ne[379] hayran kalan Evliya Çelebi bu durumu şöyle anlatmaktadır:

[376] Evliya, IV, s. 306.

[377] Ḥeme Tahîr, *Şari Kerkük,* s. 105-106.

[378] Alpaslan, "Kürtler", s. 106.

"...Hulâsa-i kelâm bu diyâr-ı Kürdistân'da on bir sene seyâhat edüp bu medrese-i Kophan gibi bî-misâl medrese görmedim. Kala-i Mardin'de medrese-i Kâsım Paşa ve Kala-i Van'da medrese-i Horhor ve medrese-i Hüsrev Paşa dahi meşhûrlardır ammâ bu İmâdiyye'nin medrese-i Kophan'ı anlardan ma'mûr u müzeyyendir."[380]

Bunula birlikte Musul hakkında Osmanlı Arşivlere göre iki külliye var olduğunu biliriz. Onlar da 16. ve 17.yy'nda varmış. Bu külliyeler Nebi Yunus Külliyesi[381] ve Nebi Cercis Külliyesiydi[382] Onlar için Osmanlı Devleti tarafından birkaç köyün gelirleri vakıf edilmişti.[383] Lakin Evliya onların hakkında hiç bir bilgi beyan etmiyor. Muhtemelen Evliya bu külliyeleri de cami olarak saymış ya da Evliya Musul'da ki her şeyden bahsetmesi mümkün olmamıştır. Bu yüzden her okul ve her medrese hakkında bilgi vermemiştir. Çünkü Evliya zamanından sonra 18.yy'na kadar bu külliyeler varlıklarını sürdürmüştürler.[384]

Ayrıca Musul'da medrese ve âlimlerin varlığına işaret etmekle birlikte detay vermeden sadece isimleri ile yetinmiştir; *Der-beyân-ı medâris-i âlimân: Cümle... Der-ayân-ı dârü'l-kurrâ-i huffâzân "... Cümle... Dârü'l-hadîs-i peygamberân: Hemûsu... Mekteb-i tıflân-ı ebcedhân: Kamusu... Tekye-i dervîşân-ı zîşân: Dükeli... Der-medh-i ulemâ-yı hâzıkân:... Der-zikr-i mu'allimân-ı cerrâh-ı fâsıdân..."*[385] Seyahımız kısaca bilgi vermekle yetinse de, 17. Ve 18.yy'nda Musul medreselerin bulunduğunu biliyoruz. Said Efendi b.Mahmud Medresesi,[386] Nur Cami Medresesi.[387] Şeyh Huzam Medresesi[388] Yunus ve Şid Peygamber Cami Medreseleri Musul mesreselerine örnek olarak verilebilir. Ayrıca bu medreselerde yemek verilmemekte ve kalmak için yer bulunmazmış.[389] Fakat Musul'daki Şeyh Uday Medresesi[390], Mizûri nahiyesindeki Şeyh

---

[379] İleride Kobahan Medresesi ile ilgili daha detaylı bilgi veririz.

[380] Evliya, IV, s. 306.

[381] Nebi Yunus Küliyesi'nin haritası için bkz. Ek. 23.

[382] Nebi Cercis Küliyesi'nin haritası için bkz. Ek. 24.

[383] BOA. TT-d., no. 998, s. 85-87؛ BOA. TT-d., no. 195, s. 145-146؛ BOA. TT-d., no. 308, s. 179؛ BOA. TT-d., no. 660, s. 237-245.

[384] BOA. AE. SMST. II.13.1298.1

[385] Evliya, IV, s. 350.

[386] BOA. AE. SMST. III. 4. 229. 1.

[387] BOA. 36. 2685. 2.

[388] BOA.36. 2685. 3.

[389] BOA. İ.HUS. 67. 52. 1.

Adi Medresesi[391] Şeyh Ali Efendi mahallesindeki Vakii Tuğay Medresesi (Medresenin tüm masrafları Osmanlı Devleti'ne ait[392] ve tüm öğrencilere yemek verilirdi.)[393] Yahya Paşa Medresesi, Molla Zekeriya Medresesi, Maryam Hatun Medresesi gibi eğitim kurumları öğrenciler için yemek imkanı bulunurdu.[394] Hatta bazı kurumların öğrenciler için tabiri caiz ise yurt imkanı sunduğu görülmektedir.[395] Musul'da sadece Müslümanlara ait eğitim kurumları bulunmamaktaydı. Şeyh Ubeydin Medresesi[396] ve Ka'in Medresesi Yezidilere ait eğitim kurumlarıdır. Medrese Osmanlı Devleti'ne bağlı olmasına rağmen Yezidilerin burada eğitim işlerini yürütmelerine müsaade edilmiştir.[397] Bunula birlikte 1750 yılında Fransız misyonerler Musul'da Hristiyanlara ait bir eğitim kurumu açmışlardır. Fransızların kurduğu el-Eba Domenikan isimli okul pek çok Hristiyan âlim yetiştirmiştir.[398]

Bölgede Hristiyanların yanında Yahudilerin de kendilerine ait pek çok okulunun olduğu bilinmektedir. 19.yüzyılda Bağdat'a Talmud ve Tevrad öğreten kurumların ve el-Aliyans okulları Yahudilerin eğitim kurumlarının başında gelmekdedir.[399] Bunun dışında Evliya, "*...Be-kavl-i sâhib-i usturlâb Monlâ Bahşî kavli üzre tâli'-i imâreti burc-ı kavsda ve beyt-i nârîde bulunduğiyçün âteşdir"*[400] ifadeleri ile Musul'daki ilmi hayata vurgu yapar fakat ayrıntı vermemiştir. İfadelerinden özellikle astronomi ilminin Musul'da yapıldığına dair bir çıkarım yapabiliyoruz.

Evliya'nın ziyaret ettiği Tikrit'te de medreselerin mevcuttu. Bu medreselerin varlığı arşive belgelerinde kaydedilmiştir.[401]Hatta bu medreselerin bütün masrafları ve malzemeleri Osmanlı Devleti tarafından karşılandığı arşiv kayıtlarından

---

[390] BOA. 2655.199070. 1.

[391] BOA. MF. MKT. 199. 11. 3.

[392] BOA. A-E- III- Ahmed. 6921.

[393] BOA. 2357.176765. 1.

[394] BOA. İ.HUS. 67. 52. 1.

[395] BOA. DH. MKT. 1227. 83. 1

[396] BOA. MF. MKT. 1138. 54. 3.

[397] BOA. MF. MKT. 1138. 54. 4.

[398] Re'uf, *el-Musul fi ʿehıd el-ʿOsmani Fetre el-Hüküm el Meḥeli H.1139-1249/ M.1726-1824*, s. 424.

[399] Faḍıl el-Berak, **Medaris el-Yahudiye vel-İraniye fi el-ʿIraḳ,** Bağdat: 1984, s. 27-28.

[400] Evliya, IV, s. 352.

[401] BOA. 12. 892. 1.

anlaşılmaktadır.[402] Daha sonra ise Bağdat eyaletine yakınlığı nedeniyle masraf ve malzemeler buradan alınmaya başlanmıştır.[403]

17. yüzyılda İmâdiyye şehri önemli bir ilim merkeziydi. Pek çok ilmin okutulduğu ve önemli âlimlerin yetiştiği bir şehirdi. Evliya, İmâdiyye âlimleri hakında *Ve bir fırkası ulemâ ve sulehâ-yı müfessirîn ü muhaddisînden kimesnelerdir kim Monlâ Şervî takrîri üzre "Diyâr-ı İmâdiyye'de kırk üç bin aded ulemâ-yı fuzalâ vardır kim tekâlîf-i örfiyyeden berîlerdir." deyü nakl etdi ammâ yine cümlesi pür-silâh hançeri belinde hîn-ı cengde kağan gibi destârı elinde cengâver şecî' ve bahâdır ulemâlardır. Bunlardan mâ'adâ re'âyâ şekilli âdemlerdir."*[404] ifadelerini kullanmaktadır.

17.yüzyıl İmâdiyye'nin önemli bir kitap kültürüne sahip olduğu ve pek çok kitap ve kütüphanenin varlığını yapılan araştırmalar ortaya koymuştur.[405] Ayrıca İmâdiyye'de ki eğitim kurumlarının hem öğrenci hem de misafirlere ücretsiz yemek verdiğini (Huşak pilav ve çorbası) Evliya'dan öğrenmekteyiz*"...Ve dahi (---) aded medreselerde cemî'i talebelere ve ba'zı müsâfirîne her bâreyn hûşek pilavı ve çobrası ve birer nân-pâresi dâyimdir. Dâ'im bâkî Allah ni'metlerin dâyim eyleye, âmîn yâ Mu'în. ..."*[406] Buradan anlıyoruz ki İmâdiyye'deki medreseler Osmanlı Devleti'ndeki diğer medreseler gibi öğrencilere ve müsafirlere yemek vermekteydi.

Evliya İmadiyye bölgesinde övgüyle bahsettiği medreseler şunlardır;

Medrese-i Kadı: Büyük bir kurum olarak anlattığı bu medrese hakkında Evliya*"...kârgîr binâ-yı azîmdir. Bunda bir kerre Bismillah diyen mahrûm olmayup elbette müfessir ü muhaddis olmuşdur. Hareminde bir servi dırahtı vardır kim bu felek-i atlas-ı ahdarda eyle bir serâmed mevzûn bir serv-i sebz-gûn görülmemişdir. Berk-i pîçâ-pîçinin râyiha-i tayyibesi dershânların dimâğların mu'attar eder. Ve bu medrese kurbünde bir âb-ı zülâl kuyusu vardır, umku elli kulaçdır"*[407] ifadelerini kullanmaktadır. Ayrıca Evliya'nın verdiği bilgi kurumle ilgili tek olması hasebiyle ayrı bir önem taşımaktadır. *İmâdiyye Ansiklopedisi,* ʿİmad ʿAbdulselam Re'uf'un el-*Muʿcem l- Tariḫi L'emaret Behdinan* ve Adullah Ḫurşid Âleyi'nin el-*ʿAmair el-İslâmiye fi ʿİmâdiyye ve nevaḥiha hatâ nihaye ḳırın el- ṯani ʿaşır el- Hijri/ el-Sanmın ʿaşır el-*

[402] BOA. 12. 892. 2; BOA. 12. 892. 3.

[403] BOA. 12. 892.004; BOA. 12. 892. 5.

[404] Evliya, IV, s. 315.

[405] Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye*, s. 29-30.

[406] Evliya, IV, s. 309.

[407] Evliya, IV, s. 313.

Miladî gibi İmâdiyye şehri hakkında temel kaynaklar olan eserlerde medrese hakkında herHangi bir bilgi yoktur. Bu durum Evliya'nın hem medrese için hem de bölge açısından verdiği bilgilerin değerini arttırmaktadır.

Medrese-i Emîrhâc: Evliya Emirhâc'da vakıfa ait bir kütüphanenin bulunduğunu kaydetmiştir. Kütüphanenin büyüklüğüne dair her Hangi bir bilgi vermemiştir.[408]

Medrese-i Zibarı: İmâdiyye şehrinin büyük kapısının yanında yer alırdı. Evliya'nın verdiği bilgilere göre medreseye ismini veren Zibarı aşiretinden öğrencilerin okuduğu bir kurumdur.[409] Bu aşiretin kendi mrdresesi varmış. Çünkü zibar aşireti bu bölgede sayısı çok fazlaymış.

Medrese-i Murâd Hâniyye: Medrese, İmâdiyye şehrinin Zibar kapısının yanındadır.[410] Medrese İmâdiyye emirlerinden Emir I. Murad Hân b.Yusuf Hân (H. 1049/ M. 1639 halen emir) tarafından kurulmuştur. Medrese'nin 1939 yılına kadar eğitim hayatına devam etmiştir.[411] Evliya, *"... âsitâne-i kübrâdır. Her suhteye hücre-bahâ lahmiyye ve şem'ıyyesi, vazîfe-i mu'ayyenesi cânib-i vakıfdan mâh u sâl bi'l-guduvvi ve'l-âsâl vâsıldır"*[412] ifadeleri ile medrese hakkında bilgi vermiştir.

Medrese-i Memkân: Uzun bir süre eğitim kurumu olarak işlev gören bu medrese Emir Baha'el-Din tarafından H.659/ M.1262 yılında yaptırıldı.[413] Evliya medreseye dair sadece *"...ya'nî Memi Hân, bu dahi ma'mûr ve telâmîzleri mesrûr medrese-i dârü's-sürûrdur"*[414] bu kısa bilgiyi vermiştir.

Medrese-i Melik İzdin ya'nî Melik İzzeddîn[415]**:** İmâdiyye şehir surlarının içinde yer alan medrese, Zibar kapısının yanındadır. Evliya, medresede öğrencilere günde iki öğün yemek verildiğini kaydetmiştir; *"...rûz-merre merreteyn çobrası mebzûldur."*[416] Bu medreselerde yemek de verilmekteydi.

---

[408] Evliya, IV, s. 313.

[409] Evliya, IV, s. 313.

[410] Zibar kapısı bugün ve eski hali için bkz. Ek. 25.

[411] Âleyi, *el-'Amair el-İslâmiye*, s. 94.

[412] Evliya, IV, s. 314.

[413] Re'uf, *el-Mu'cem el-Tariḫi L'emaret Behdinan,* s. 324.

[414] Evliya, IV, s. 314.

[415] Medreseye ait küçük bir eseri için bkz. Ek. 26.

[416] Evliya, IV, s. 314.

Medrese-i Seyid Hân: Medrese H. 8/M. 14. yüzyılda Şehzade Zahide[417]tarafından yapılmış ve asıl ismi *Medrese-i Zahidiyye*'dir. İmâdiyye şehri surlarının içinde olan medrese şehrin kuzey tarafında kurulmuştur. İmâdiyye'nin pek çok âlimini barındıran medresenin, büyük bir kütüphaneye sahip olduğu bilinmektedir. Fakat kütüphane yandıktan sonra sadece 35 kitap kurtarılmıştır.[418] Zahidiyye medresesi Behdinan emiri Seyid Hân (H. 992-1029/ M. 1584-1619)[419]tarafından 1615 tarihinde tamir edilmiştir.[420] Evliya medreseye dair: *"buna medrese-i Nev derler, ya'nî yeni medresedir. Sene (---) karîbü'l-ahd binâ olunmağile binâsı ve evkâf akârâtı ma'mûrdur. Bu medrese kurbünde bir yalçın kaya vardır kim aşağısı çâh-ı sa'îrdir"*[421] bilgileri vermiştir. Evliya'nın medreseye yeni medrese dedikleri ifadesi yapılan araştırmalarla da doğrulanmaktadır. 17. yüzyılda medrese ayrıca *medrese-i cedid* ismi ile de bilinirdi. Medrese daha sonraki tarihlerde *Medrese-i Molla Yahiya* ismi ile anılmaya başlamıştır.[422]

Medrese-i Kobahan[423]**:** Bazı kaynaklar medresenin H.4.yy'de kurulduğunu iddia etmektedir. Fakat medrese, ilme ve âlime büyük saygı duyduğu bilinen I. Emir Kubad Hân b.Sultan Hüseyin Veli (H. 940-981/ M. 1534-1573) tarafından kurulmuştur. Medrese, İmâdiyye şehrinin kuzey batısındadır.[424] Evliya medreseye büyük bir yer ayırmış ve şu ifadeler ile medreseye dair bilgi vermiştir;

> Andan sonra Kala-i İmâdiyye'nin aşağı deresinde Hân bâğ-ı İremi kurbünde bâğlar kenârında medrese-i Sultân Hüseyn-i âdil, bundan gayrı binâ-yı azîmli ve evkâf-ı metînli medrese-i kebîr yokdur. Gûyâ bir kal'adır. Altmış aded kârgîr binâ kıbâblar ile mebnî hücreleri ve dârü't-tedrîsi ve hareminde havz-ı azîmi ve selsebîl ü fevvâreleri ve hareminde hıyâbân [u] gül-i gülistânı ve hücreleri etrâfında bostânı vardır. Derûn-ı medrese sayf u şitâda üç yüz dörd yüz talebe ile memlûdur kim cemî'i fünûn bu âsitânede kırâ'at olunur ders-i Aristo ve Hâkim Sînâtabî'at

[417]Şahzade Zahide: Emir Abi Nasır'ın kızı, Mustaasambillah'ın torunudur. H.678/ M. 1279 bağdat'ta doğmuş, H.965/ M.1295 yılında kuzeniyle evlenmiş ve daha sonra Kuzey Irak'a gitmiştir. H.703/ M.1328 ölmüş. Bkz. Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye*, s. 92.

[418] Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye*, s. 92-93.

[419] Seyid Hân: Emir Kubad b. Sultan Hüseyin'in oğludur. H.970/ M. 1562 yılında doğdu, H. 993/ M. 1585 yılırı arasında hükm etmiştir. Yaklaşık 45 yıl hükümdarlığı yapmıştır. Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye*, s. 93.

[420] Muḥamed ʿAli Karadağı, **Bujanevey Mejûy Zanayani Kürd le Rêgay Dastẖatakaniyanave,** C I, Bağdat: Vemiz Matbaʿesi, 1998, s. 99.

[421] Evliya, IV, s. 314.

[422] Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye*, s. 93.

[423] Medresenin resmi için bkz. Ek. 27.

[424] ʿAbbas el-ʿAzzavyi, *el-ʿİmâdiyye fi Muẖtelıf el-ʿUşur,* s. 92.

kimesneler vardır. Ve sâhibü'l-hayrât gâyetü'l-gâye muhibb-i ulemâ olmağile bu medreseye elli aded ma'mûr kurâlar.[425]

Gördüğmüz gibi bu medresenin yurdu yeri varmış. Diğer ilimler ile Feslsefe dersi da varmış. Biliriz ki bu medresede sadece Ulum-i İslâmî yokmuş. Belki bazı Osmanlı medreseler gibi ayrı bilimleri varmış.

Medrese epey büyük ve adeta kale görünümündedir. Medresede öğrencilere günde iki öğün yemek verilirdi. Kürdistan olarak adlandırılan bölgede Kubehan medresesi gibi büyük eğitim kurumuna rastlanılmazdı. Van ve Mardin'de önemli medreseler bulunmakla birlikte Kubehan'ın büyüklüğüne ulaşamazlardı.[426] Bu medresede, Abu Sʿud el-ʿAmaddi (Ö.H. 982/ M. 1574) yetişmiştir. Abu Sʿud el-Amaddi gibi büyük âlimler de bu medresede yetiştirilmiştir. Ayrıca medresenin önemli bir kütüphanesinin bulunmaktaydı. Kütüphanedeki kitapların büyük kısmı fıkıh ve dinî konularla alakalıdır.[427]

3.2.7. Medreselerde Okutulan Dersler

17. yy Osmanlı Devleti'nde neredeyse bütün şehirlerinde medrese bulunurdu. Osmanlı devletinin ilim merkezi olan medreseleri devleti boydan boya çevrelemiştir. Bu medreselerde tıp, felsefe, tarih, coğrafya, matematik ve İslâm ilimlerinden hadis, tefsir, fıkıh gibi dersler verilirmiş. Fakat Evliya Çelebi, Osmanlı döneminde 17.yy'a kadar bölgede yaşamış olan bazı alimleri ve bilim adımlarını eserde anlatmamış, muhtemelen bölgenin çok âlimlerini takip etmemiş ya da bölgenin ilmi tarihini takip etmemiştir. Biz diğer kaynaklara göre onları anlatmaktayız. Bununla birlikte İmâdiyye şehri ve onu çevreleyen bölgede önemli medreselerin olduğu ve canlı bir ilim hayatına sahip olduğu bilinmektedir.

17. yüzyıl İmâdiyye şehrini ziyaret eden Evliya Çelebi, seyahatnamesinde bölgedeki medreseler ve ilim hayatı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Evliya İmâdiyye'de birkaç medrese olduğuna işaret etmekle birlikte *Sultan Hüseyin Adil Medresesi*'ne ayrı bir önem vermektedir. Evliya, Hüseyin Adil medresesine dair şu bilgileri vermektedir *"Derun-ı medrese sayf u şitâda üç yüz dörd yüz talebe ile memlûdur kim cemîʿi fünûn bu âsitânede kırâ'at olunur ders-i Aristo ve Hâkim Sînâtabîʿat kimesneler vardır."*[428]

[425] Evliya, IV, s. 314.

[426] Evliya, IV, s. 314.

[427] Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye*, s. 96.

[428] Evliya, IV, s. 313.

Ayrıca diğer yerde İmâdiyye Medreseler ile ilgili diyorki: *"...Ve bu Kala-i İmâdiyye'de mahsûs dârü'l-hadîs ve medrese-i dârü'l-kurrâ yokdur. Ammâ cümle medreselerde ilm-i hadîs ve ilm-i tecvîd görülür. Lâkin ilm-i hıfz-ı Kur'ân-ı Azîm'e ol kadar mukayyed değillerdir. Zîrâ hâfız-ı Kelâmullah olan âlim olmaz derler."*[429] gördüğümüz gibi 17.yy'nda bölgede dini bilimler ile ayrı bilimleri varmış. Evliya'nın büyük övgü ile bahsettiği Hüseyin Adil medresesi haricinde İmâdiyye çevresinde bulunan çeşitli medrese ve bu medreselerde çalışan âlimler hakkında da bilgi vermektedir. Bazı medrese ve âlimler hakkında çok kısa bilgi aktarmasından dolayı Evliya'nın verdiği bilgilerin yanında, bölgenin ilmî hayatının ortaya konulması için diğer kaynaklara da başvurma zorunluluğu bulunmaktadır.

Tefsir İlimi (İlim-i Tefsir) Kur'an-ı Kerim'in anlam ve hükümlerini açıklayan ilim dalına verilen isimdir. Sözlük olarak *açıklamak, keşfetmek, açmak, aydınlatmak* manasına gelen "Tefsir" kelimesi, özellikle Kur'an'da geçen bilgilerin gerçek manasını anlamaya yönelik bir uğraştır. Tefsir ilmi hakkında en yetki kişi Hz. Peygamber'dir. Kuran'ın çeşitli tefsir türleri bulunmaktadır. Örneğin; Rivayet tefsiri, Lügavî tefsirler, Fıkhî tefsirler, tarihi tefsirler, Konulu tefsirler, Tasavvufî tefsirler, İlmî tefsirler ve Sosyal tefsirler şeklinde ayrılmaktadır.[430]

Osmanlı döneminde tefsir ilim ile ilgili, bölgenin en meşhur müfessiri Abu Sʿud el-Amaddi (Ö.H. 982/ M. 1574)'dir. el-Amaddi iki ciltlik bir tefsir kitabı (İrşad el-Ekil el-Selim ilâ mezaya el- Kur'an el-Kerim) kaleme almış ve Kanuni Sultan Süleyman'a sunmuştur.[431]Ayrıca Sanaʿallahb. Caʿfer (Ö.H. 1030/ M. 1621) (tefsir alanında bir eser kaleme almıştır), Abdul Muhsin el-Gorani(Ö.H. 1040/ M. 1631) (Camiʿ el-Esrar fî el-Tefsir adında tefsir kitabı yazmıştır) ,[432] Abdulrahman b. Muhammed b. Muhammed el-Amaddi (Ö.H.1051/ M. 1641), Ahmet b. I. Hayder (Ö.H. 1069/ M. 1658) (Tefsir el-Hayderi isimli kitabı yazmıştır), Molla Muhammed Şerif b. Yusuf el-Gorani el Şafi (Ö.H. 1078/ M. 1668) (Tefsir ile ilgili bir kitap yazmıştır), İbrahim b.Huseyin. Şehab el-din el-Şehranîel-Şehrizorî el- Goranî, (Ö.H. 1101/ M. 1689), bölgede tefsir alanında

[429] Evliya, IV, s. 314.

[430] Nazdar Celil Mustafa, **Devur ʿUlema' el-Kürd fi el-Devle ʿUthmaniye el-Ḳırnan el-Sadis ʿAşir vel-Sabiʿ ʿAşir,** Erbil: el-Ḥâc Haşim Matbeʿesi, 2013, s. 89.

[431] Ṣıdiḳ b. Ḥuseyin el-Ḳınuci, **el-Tac el-Mukemmel Min Cevahir Maşır el-Ṭıraz el-Âḫır vel-Evvel**, Beyrut, Dar İḳar' Matbeʿesi, 1983, s. 375.

[432] Karl Broklmân, **Ta'riḫ el-Edeb el-ʿErebi**, (Çev.) ʿUmar Şabır, Star matbeʿesi, 2008, s. 366.

meşhur olan âlimlerdi.[433] Bununla beraber Evliya yalnız bir Tefsir Âliminden bahsetmiştir. *Kala-i Gevâşî*'yi anlatırken *Evsâf-ı şehr-i ulemâ-yı Kâşî ya'nî Kala-i Gevâşî* başlığını kullanmış ve şöyle demiştir: *"... Hâlâ ulemâsı dahi hadden efzûndur. Hatta Tefsîr-i Gevâşî bir mu'teber tefsîr-i şerîfdir. Bu şehirde te'lîf olunduğundan Tefsîr-i Gevâşî derler ve mü'ellifi dahi bu medfûndur."*[434] Bu şehire Cizre'ye giderken kendi yoluna düştüğü için bu bilgiyi bize aktarmıştır. Bugünde bu tefsire hiçbir kaynakta işaret edilmemiştir.

Hadis İlimi (İlim-i Hadis) Hz. Peygamber'e isnat edilen ve kendisinin değişik olaylar ve sorunlar karşısında Kur'an'ın ayetlerini açıklamak için söyledikleri sözler için hadis ifadesi kullanılır. Hz. Peygamber'in bu konuda söylediklerinin ne kadarının kendisine ait olduğunu araştıran ilime de hadis ilmi denilmektedir. Osmanlı Devleti'nde neredeyse her medresede önemle üzerinde durulan bir ilim dalı olarak önemini korumuştur. Osmanlı dönemi Musul, Şehrizor ve İmâdiyye şehirlerinde de önemli bir ilim olan hadis üzerine pek çok âlimin çalıştığı görülmektedir. Bölge şehirlerinde hadis ilmi üzerine çalışan âlimler şunlardır; hadis üzerine birkaç risale yazan (el-Levami' el-Lali fi el-Erbe'in el-'Evali, İ'mal el-Fikir ve el-Rivayat fi Şerh hadis inema E'mal balniyat) İbrahim b. Huseyin b.Şehab el-Din el-Şehranîel-Şehrizorî el-Goranî (Ö.H. 1101/ M. 1689),[435] üç ciltlik hadis eseri kaleme alan Hediya el- Sebih fi şerh mişkat el-Mesabih 'Ela Ekuval Rsül) İlyas b.İbrahim b.Davud el-Gorani (Ö.H. 1138/ M. 1725).[436] gibi pek çok hadis âlimi bulunmaktaydı.

Fıkıh ve Usul İlimi (İlim-i Fıkıh ve Usul) İslâm hukuku şeklinde nitelendirilebilecek olan Fıkıh ve Usul ilmi, Kur'an ve sünnet'in bizden beklediği hayat tarzını yaşamak öncelikli olarak bu iki kaynağın anlaşılmasına bağlıdır. İslâm uleması Müslüman hayatı için önemli bir yer kaplayan bu ilmin kriter ve ilkelerini ortaya koymak için büyük bir çaba sarf etmiştir.[437]

---

[433] Muḥammed Emin Zeki, **Meşahir el-Kurd ve Kırdıstan**, C. II, Dimeşiḳ: Dar el-Zeman, 2006, s. 286.

[434] Evliya, IV, s. 311.

[435] Gorani: bu aşiret Şehrizor ve Musul şehirlerinde bugün de varlığını devam ettirmektedir.

[436] Nazdar Celil Mustafa, *Devur 'Ulema*, s. 93-96.

[437] Mustafa, *Devur 'Ulema,* s. 97.

Günlük hayatı düzenleyen bu ilke ve kriterler ulemanın verdiği fetvalar yoluyla şekillenir. Fıkıh ilminde Muhammed b.Muhammed b.Mustefâ b.İmad el-Esklibi Abu Sʿud el-ʿAmaddi en meşhurlarındandır. Abu Sʿud el-ʿAmaddi fetva ile ilgili bir kaç eser yazmıştır. Yazdığı eserlerinden *Fetve Abu Sʿud el-ʿAmaddi* en bilinenidir.[438] Ayrıca *Camiʿ el-Muteferukat min feva'id el-Vuekat, Li- İmam el-Heremeyin* ismi ile bir fıkıh eseri kaleme alan İbrahim b. Ahmed b. Mulla el-Haskefi (Ö.H. 1030/ M. 1621),[439] Kitap fi el-Mevaʿiz isminde bir fıkıh eseri yazan ʿAbdulkerim b. Abubekir b. Hedayeallah el-Huseyni el-Gorani el-Şafiʿi(Ö. H. 1050/ M. 1640) dönemin önemli fıkıh âlimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.[440]

Kelam İlimi (İlim-i Kelam) Kelâm ilmi, Allah'ın zât ve sıfatlarından, Peygamberlikle ilgili meselelerden, kâinatın yaratılışı ile ilgili konularda İslâmî hükümler çerçevesinde bahseden bir ilimdir. Kelam ilmini Felsefe ilmi ile karıştırmamak gerekir.[441]
İsmi geçen şehirlerde ise *el-Muhakemat* eserinin yazarı Ahmet b. I. Hayder (Ö. H. 1069/ M. 1658), kelam ilmi ile ilgili bir eser kaleme alan Mulla Muhammed Şerif el-Gorani el-Şafiʿi (Ö.H. 1078/ M. 1668), *Bulğe el-Mesir ilâ Tevhid el- ʿAli el- Kebir* ve *el- Kevul el- Mubin fi Mes'ale el- Tekvin* eserlerinin kaleme alan İbrahim b. Hassan el- Şahrani el-şehrizori el- Gorani (Ö.H. 1101/ M. 1689), *Mhmat el- Meʿarif el-Vecibe ʿelâ el-ʿİbâd fi Ehval el- mebde' vel- meʿad* eserinin yazarı Muhammed Ekmel el-Din el- Zehri el-Şirvani, (Ö.H. 1118/ M. 1707) kelam ilminde bölgede öne çıkan âlimlerdendir.[442]

el-Redûd İlimi (İlm-i el-Redûd): Redud ilmi isminden de anlaşılacağı gibi İslâmî konularda yapılan yanlışlar veya diğer dillere karşı yazılan reddiyelerdir. Ayrı fikir ve düşüncelerin öne sürüldüğü bu ilim sayesinde âlimler arasında önemli bir tartışma ortamı oluşurdu. Adı geçen şehirlerde *el- Red ʿelâ el- Rafiże* eserini yazan Ahmed b. I.Hayder (Ö.H. 1069/ M. 1658), bir reddiye yazan ʿEbdul rehim b. Ahmed el-Şirvani el-

---

[438] Aḥmed Ṣıdḳi Ali Şeḳirat, **Ta'riḫ Mu'esses Şiyuḫ el-İslâm fi ʿAhıd el-ʿUthmani (H. 828-1341/ M. 1425-1922)**, el-Uurdun: Kenʿan Matbeʿesi, 2002, s. 399.

[439] Velid b. Aḥmed el-Ḥuseyin el-Zıbeyri ve Diğerler, **el-Mevsuʿe el-Meysere fi el-Teracim E'imet el-Tefsir vel- Luğa**, Medine: c.I, Silsle İşdarat el-Ḥikme, 2003,s. 17.

[440] İbrâhim b. Ḥassan b. Şehabeldi el-Gorani el-Şehrezuri, **el'Umem li'İḳaḍ el-Humem**, Hindistan: Da'ire Meʿarif el-Nizamiyye, 1910, s. 129.

[441] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 102.

[442] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 103.

Hanefi (Ö.H. 11634/ M. 1721) Redûd ilmi ile uğraşan önemli âlimler arasında sayılabilir.[443]

Tasavvuf İlimi (İlim-i Tasavvuf) Tasavvuf, kalbi saf, kötü huylardan temizlemek ve iyi huylarla doldurmak, insan ruhunun temizlenmesi için yapılması ve sakınılması gerekenler konusunda yol gösteren ilimdir. Bu ilim ayrıca *ahlak* ilmi olarak da bilinmektedir[444]. Dönem itibari ile *el- Meslik el- Celi fi hukum şetih el-Veli* eserinin sahibi olan İbrahim b. Hassan el- Şahrani el- Şehrizori el- Gorani (Ö.H. 1101/ M. 1689) bölgede öne çıkan âlimlerin başında gelmektedir.[445]

Ahlak İlmi Arapça bir kelime olan ahlâk, *hulk* kelimesinin çoğuludur. Hulk, insanın yaratılıştan sahip olduğu huy anlamına geldiği gibi, din, tabiat, seciye ve karakter anlamlarına da gelir. Bu söz Kur'an-ı Kerim'de çoğu ayette 'hulk' olarak, hadislerde ise hem hulk ve hem de ahlâk olarak geçmektedir. Ahlâki olayları incelemesinden dolayı 'ahlâk ilmi' olarak isimlendirilmektedir. Bu ilim genellikle kısaca ahlâk' olarak ifade edilir.[446] Ahlâk ilminde *Şerh el- Tarika el- Muhammediye fi el- Mevʿizet* eserin yazarı Muhamed b. Abu- bekir b. Muhamed b. Süleyman el- Kürdi el- Şahrani el- Hanefi (Ö.H. 1066/ M. 1655) Musul, Şehrizor ve İmâdiyye bölgesini kapsayan çevrede öne çıkan âlimdir.[447]

Tarih Bölge üzerine yapılan çalışmalar sonucunda bölge halkının Tarih ilmine büyük bir önem verdiği görülmektedir. Bu nedenle bölgede Tarih ilmi ile uğraşan ve çeşitli tarihler yazan pek çok müverrih yetişmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat fethinden kendi dönemine kadar ki olayları kapsayan ve Sünni ve Şii mücadelesi çerçevesinde olayları anlatan *Tarih-i Bağdat* isimli eseri kaleme alan Emir Me'mun Beg b.Beg (Ö. H. 997/ M. 1588), *el- Revż el- Reya Fimen Dufn Bdarya* isimli tarih kitabını

---

[443] Ḥac el-Ḫelife, **Keşıf el-Dunun ʿan asmi el-Kütüp vel-Fünün**, Bağdat: c.I, el-Muṯenâ Kütüphanesinin Yayınları, s. 39-40.

[444] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 105.

[445] Muḥammed Emin Zeki, **Meşahir el-Kurd ve Kırdıstan**, c. I, Dimeşiḳ: Dar el-Zeman, 2006, s. 16.

[446] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 108.

[447] ʿAbdulkerim Muḥammed el-Muderis, **ʿUlema'una fi Ḫıdme el-ʿİlim vel-Din**, ʿAni Bineşrih Muḥammed ʿAli el-Ḳaradağı, Bağdat: Dar el-Ḥüriyye, 1983, s. 493.

yazan Abdulrahman b. Muhammed b. Muhammed el-Amaddi (Ö.H. 1051/ M. 1641)[448] bugün İngiltere müzesinde olan *Tarih Kürdistan* eserini yazan Muhammed Efendi el-Şehrizori (Ö.H. 1073/ M. 1662)[449], *el-Umem le'ikaż el-Humem* isimli eseri kaleme alan İbrahim b.Huseyin b. Şehab el-Din el-Şehranî el- Şehrizorî el-Goranî, (Ö.H. 1101/ M. 1689)[450], *Hulase el-Tevarih* isimli tarih kitabının yazarı Muhammed Ekmel el-Din el-Zehri el-Şirvani, (Ö.H. 1118/ M. 1707).[451] Bölgenin yetiştirdiği önemli tarihçilerdendir.

Felsefe İlmi: Ele alınan bölgede Felsefe ile ilgilenen ve Filozof olarak nitelendirebileceğimiz *Tefahıt Felasife* isimli eseri kaleme alan Molla Muhammed Şerif b. Yusuf el-Gorani el-Şafi'i (Ö.H. 1078/ M. 1668) sayabiliriz.[452] Evliya bu bilim ile ilgili Kobahan medresesinde olduğunu söylemiştir. Lakin *ders-i Aristo*'yu adlandırmıştır. *"...kim cemî'i fünûn bu âsitânede kırâ'at olunur ders-i Aristo ve Hâkim Sînâtabî'at kimesneler vardır."*[453] Anladığımız gibi bazı derslerin isminde mecaz ismleri söylemiştir. Bu gerçek sadece Evliya söylememiştir. Hatta İmâdiyye şehrinde *Monlâ-yı âlim-i Ramazân-ı Abbâsiyân* şiirinde Felsefe yerinde Dersi Aristo olarak adlandırmıştır.[454]

Mantık ilmi: Mantık ya da *Eseme* bilginin yapısını inceleyen doğru ile yanlış arasındaki akıl yürütmenin ayrımını yapan disiplindir. Mantık daha çok doğru düşüncenin aleti olarak anılır. Önce felsefeye bağlı olarak işlenen bir ilim iken daha sonra kendi başına bir ilim ihtisas alanı haline gelmiştir. Aristoteles ile başlayan Mantık ilmi daha Farabi tarafından iki kısım şeklinde kategorize (Düşün ve sonuç) edilmiştir. İbn-i Sina ise geçicilik ve içerme arasındaki ilişkiyi geliştirerek mantık ilmini bir tık daha üste taşımıştır. İncelenen bölgede ise mantık ilmi ile ayrı olarak ilgilenen ve doğru düşünmenin yollarını arayan bilim adamları yetişmiştir. *Risalet fi el- Mantık*

---

[448] Cırcî Zidan, **Ta'riḫ Âdab el-Luğa el-ʿArabiye**, Dar el-Hîlâl, el-Ḳahire, s. 317.

[449] Muḥammed Emin Zeki, **Ta'riḫ el-Süleymaniyah**, (Çev.) Cemil Aḥmed Rojbeyani, Bağdat: Şerike el-Neşir vel- ṭebaʿe el-ʿIraḳiye el-Meḥdude, 1951, s. 281.

[450] *el-Şehrezuri, el'Umem Li'İḳaḍ el-Humem,* s. 2-3.

[451] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 113,114.

[452] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 116.

[453] Evliya, IV, s. 314.

[454] Bununla ilgili daha fazla şiir kısmında bakabiliriz.

eserinin yazarı Molla Kemal el-Din el-Gorani (Ö.H. 1000/ M. 1592),[455] *Levamih el-Esrar Şerh Metali' el-Envar* isimli eserin sahibi Abdulrehim b.Muhammed b.Ahmed el-Şirvani (Ö.H. 1134/ M. 1721),[456] bölgede mantık ilmi üzerine çalışma yapan ve öne çıkan iki önemli âlimdir.

Şiir: Dünya tarihinde insanların kahramanlıkları anlatan, dini ve kültürü yansıtan, sevinç ve üzüntülerini anlatmak için kullandıkları önemli bir enstrümandır. Şiirin dünya halklarında olduğu gibi Ortadoğu halkları arasında önemli olduğu ve şiire büyük değer verildiği bilinmektedir. Nitekim geçmişe doğru bakıldığında Ömer Hayyam, Hafiz, Fuzuli vb. pek çok önemli Şair yetişmişlerdir. 16.yy'nde bölgedeki en ünlü şaiir'i Bunlar; dönemin en ünlü şairlerinden Kadı Muhidin el-Gorani (Ö.H.982/ M. 1574)[457]varmış. Şiir ayrı bilim olarak ele alınmasa da Musul, Şehrizor ve İmâdiyye bölgesini ziyeret eden Evliya, bölge halkının büyük bir şiir kültürüne sahip olduğunu gözlemlemiştir. Evliya, Nevruz günlerinde âlimlerin, sıradan halktan kimselerin şiirler ve kasideler okuduğunu kaydetmiştir. Bölgenin şiir kültürünü Evliya, "*bu gûne niçe penç-beyt ü müselles ü murabba' vü muhammes ü müseddes ve müsebba' vü müsemmen ebyât-ı eş'âr u kasîdeleri vardır. Ve bu şehir kavmi nevrûz-ı sultânî olunca sağîr ü kebîrleri ve cemî'i ulemâ ve şu'arâları mesîregâhlara gidüp hasmâne ebyât-ı eş'âr okurlar"*[458] ifadeleri ile dile getirmektedir. Bununla da kalmayarak Evliya bölgenin Şairlerinden Monlâ-yı Âlim-i Ramazan-ı Abbasiyân'ı de zikretmektedir. Ayrıca Evliya, seyahatnamesinde bölgeye ait şiirlerden *Güfte-i Monlâ-yı âlim-i Ramazân-ı Abbâsiyân*'dan bir şiir nakıl etmektedir:

Şiir

"...Re'yi'l-esef -i dikken, vâlih u hayrân-ı ışk
Ders-i Aresto diden, serhoş-ı sekrân-ı ışk

Akl-ı kül irbît -i nîf, mekteb-i aşkî dimek
Di bibitîn mudhıkî tıfıf-ı heves hân-ı ışk

Def'-i harâret diket, Maj dilî- i zemherîr
Lâyezâl-i ger miyâ, âteş-i sûzân-ı ışk

[455]Mustafa, *Devur 'Ulema,* s. 115.

[456]Mustafa, *Devur 'Ulema,* s. 116.

[457]Mustafa, *Devur 'Ulema,* s. 114.

[458]Evliya, IV, s. 316.

Di basîjet âlemî, âh-ı şerer-bâr-ı dil
Ger hebeten kâfigî, mâni'-i tûfân-ı ışk.[459]

Yukarıda da belirttiği gibi Evliya, Nevruz zamanında İmâdiyye şehrindeydi. Ayrıca Nevruz münasebetiyle şehirde şölenler olduğunu kayıt altına almıştır.

Tıp: Evliya Çelebi bölgenin tıp ilminde öne çıkan pek çok ferdinin olduğunu belirtmekle birlikte tıpla ilgileneler kısmında verdiği yer eksik kalmış "*Der-zikr-i mu'allimân-ı cerrâh-ı fâsıdân: (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---)".*[460] Evliya Çelebi Seyahatnamesinin geneline bakıldığında sadece bölgeyle ilgili eksik bilgi vermiyor, gittiği her yerde *cerrâh-ı fasadân* ve *tabîb-i hazık* ve *hekîmân-ı hâzık* şeklinde verdiği başlıkların büyük bir çoğunluğunda eksiklikler bulunmaktadır. Fakat bölge üzerine yapılan çalışmalar sonucunda tıp ilminin bölgede varlığına dair önemli emareler bulunmaktadır. İmâdiyye'de hastane ve hocaların tıp dersleri verdikleri darüşşifanın varlığından söz edilmektedir. Erbil şehri özellikle tıp konusunda öne çıkan bir şehir olmakla birlikte ʿAla'adin el-Erbili (D.H. 926/ M. 1519) gibi önemli bir tıp âliminde yetiştirmiştir. el-Erbili'nin, Erbil'den sonra Halep'e gitiği ve orada belli bir süre çalıştığı bilinmektedir.[461]

Matematik (Hesap): Bu ilim ile ilgili Hüseyin b. Muhammed b. İbrahim el-Kurdi- el-Shrani el-Şafiʿi (Ö.H. 1078/ M. 1668) yılında öldü, O *Şerhenʿela el-Beha'iye* isimli matematik ile ilgili bir kitabını Şam'da yazmıştır.[462]

Mühendislik: Önemli beşeri ilimlerden biri olan Mühendislik ile ilgili bölgede *Eşkâl el-Ta'sis* (hendese üzerine) isimli eseri kaleme alan II. Hayder b. Ahmed b. I. Hayder (Ö.H. 1129/ M. 1716)' sayabiliriz.[463]

Astronomi (İlim-i Felek): Evliya, Musul şehrinden bahsettiği bölümde bölgede Astronomi ilmi ile ilgilenildiğine dair ipucu vermiştir; Şemêrân'da Evliya'nın

[459] Evliya, IV, s. 316-317.

[460] Evliya, IV, s. 350.

[461] Zeki, *Meşahir el-Kurd ve Kırdıstan*, C II, s. 330

[462] Mustafa, *Devur ʿUlema*, s. 127.

[463] Mustafa, *Devur ʿUlema*, s. 127.

kayıtlarına göre diğer ilimlerin yanında Asronomi (ilm-i nücûm) ilmi ile ilgilenildiğini kaydetmiştir.[464] Ayrıca başka yerde *Be-kavl-i sâhib-i usturlâb Monlâ Bahşî kavli üzre tâli'-i imâreti burc-ı kavsda ve beyt-i nârîde bulunduğı içün âteşdir.".*[465] Burada "*sâhib-i usturlâb"* olarak anlattığı âlimlerin varlığına atıf yapmaktadır. Çünkü bölgedeki kültüründe bazı zamanda mecazi olarak konuşmuş. Yani bir anlam için başka kelimeyi kullanmıştır. Evliya de bölgenin biliminde mecaz olarak konuştuğunu yüksek ihtimalidir.

Astronomi ile ilgili Şehrizor'un ön plana çıktığı görülmektedir. Şehrizor'da bir Rasathâne (Mersed-hane) ve astronomi ile ilgilenen âlimlerin bulunduğu belirtilmektedir. Örneğin; Grâv köyünde.[466] Bir Rasathâne'nin olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca eskiden beri bölgede astronomi ile ilgilenen âlimlerin isimlerinin bilinmesi bölgede astronomi ilmiyle ilgilenildiğini kanıtlamaktadır. Hülagu döneminde olduğu bilinen[467] İbin el-Daʿi Erbili[468] astronomi ve zoka ilminde uzman olan Şeyh Şemsedin b. Abdul Gaffar (Ö.H. 985/ M. 1576), *Şerh el-Kutup Lil Şemsiye Lkare Davud* isimli bir yazma esere sahip Yusuf el-Sem (Ö.H. 1002/ M. 1593), astronomi, matematik, tıpta uzman olan II. Abdul Ğafar b. Şemsedin b. I. Abdul Ğafar (Ö.H. 1026/ M. 1617),[469] bölge astronomi ilmi ile uğraştığı bilinen âlimlerdendir.

3.2.8. Evliya Çelebi'nin Söz Etmediği Bilim Merkezleri ve Bilim Adamları

Evliya Çelebi bölgede bulunan ve ismi bilinmeyen pek çok medrese ve bilim adamlarından bizi haberdar etmesine rağmen, bazı bölgelerindeki ilim hayatına dair bilgi vermemiştir. Yolunun çeşitli yerlere düşmemiş olması nedeniyle seyahatnamesine bu bölgeleri dahil etmemiştir. Burada Evliya'nın gittiği ve gitmediği bölgelerin ilmi hayata dair bazı bilgiler sunarak bölgenin ilmi hayatına dair eksiklikleri olabildiğince

---

[464]Evliya, IV, s. 303.

[465] Evliya, IV, s. 352.

[466] Grâv köyü: Erbil ve Mesif kasabası'nın arasındadır. Yaklaşık 22 km Erbil'den uzaktır.

[467]ʿAbbas el-ʿAzavyi, **Ta'riḫ ʿİlim el-Felek fi- el-ʿİraḳ ve ʿİlaḳatih bil'ḳtar el-İslâmiye, vel-ʿArabiye, fi ʿUhud el-Taliye Li'eyam el-ʿAbbasin Min Sene H.656-1258/ M.1335-1917**, el-Mecmeʿ el-ʿİlmi el-ʿİraḳi Matbeʿesi, 1958, s. 31.

[468] Bu âlimin sadece ismi bilinmektedir. Hayatı hakkında kaynaklar sessizdir.

[469] Mustafa, *Devur ʿUlema*, s. 128.

giderilmeye çalışılmıştır. Biz bu bilgileri daha fazla Mustafa'nın yukarıdaki zikir olan kitabından faydalandık.

Sorân Emareti: Havdiyan köyünde Klos Bey tarafından kurulan emirlik daha sonra genişleyerek bir çok yeri emirliğine dahil etmiştir. Sorân Emirlerinin ilme verdiği değer sayesinde burada önemli bir ilmi hayat oluşmuştur. Süleyman Bey b.Kuli Süleyman Bey'in Erbil Cami, birkaç medrese ve büyük Harir Cami'indeki eğitim işlerine büyük bir önem vermiştir.[470] Sorân emirliği, tefsir ile ilgili birkaç kitap yazan Abdülrahman b. İbrahim e-Kürdi el-Suhri el-Şafii (Ö.H.1065/ M. 1656) edip olan ve bu konuda birkaç eser kaleme alan Myhamed b.Abubekir b.Muhamed el-Kürdi el-Suhri el-Hanefi (Ö.H.1066/ M. 1656), Tarihçi Ahmed b.Osman el-Kürdi el-Suhrani(Ö.H.1069/ M. 1658), fıkıh ilminde büyük bir ün sahibi olan Hassan b.Muhammed b.Husain el-Kürdi el-Suhrani el-Şafii (H.1104/ M. 1693) gibi âlimlerin yetiştiği bir merkez olmuştur.[471]

Harir'de İlim: Harir, ilim ve âlimler için çok önemli bir yerdir. Özellikle Hayderi ailesinin ilme ve âlime verdiği değer sayesinde Harir ilmi anlamda büyük bir ilime kazanmıştır. Hatta Hayderi ailesi ilim ve âlimlere has bir ev oluşturmuştur. Bet-i el-Hayderi olarak bilinen bu ev âlimlerin buluşma durağıdır. Büyük âlim I. Hayder b. Muhamed b. Beyreldin (Ö.H.985/ M. 1577), büyük sufi âlim Ahmed b. Ali el-Hariri el-Asali (Ö.H.1048/ M. 1639), Harir'in yetiştirdiği önemli âlimlerdendir.[472]

Maveran'da İlim: Erbil ve Şeklava arasında yer alan bir köydür. Öğrenci ve öğretmenleri, sahip olduğu kitaplarla önemli bir ilmi hayata sahiptir. Maveran köyü pek çok âlim yetiştirmiştir. Horasan ve Dağıstan'da eğitim alan II. Hayder b.Ahmed b.I.Hayder (Ö.H.1129/ M. 1716), bir pek çok ilme vakıf ve yazdığı kitaplar Kürdistan'da ve dışında öğrenciler tarafından uzun bir süre kaynak eser olarak okunmuştur.[473]

Erbil'de İlim: Erbil şehri eskiden beri ilim merkezi olarak önemini koruyan bir yerdir. Abbasi zamanından itibaren önemli bir ilim merkezi olmaya başlamıştır. Şehirde ilk medrese olan Medrese-i Kale, Hızır b. Nasr b. Ukail (Ö.H. 567/M.1172) tarafından H.

---

[470] Zubêr Bilâl İsmaʿil, **Erbil fi Edvarihâ el-Tariḫiye**, el-Necef: el-Nuʿman Matbeʿesi, 1971, s. 273.

[471] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 18-20.

[472] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 18-20.

[473] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 22-23.

533 kurulmuştur. Şehirde daha el-Mucahidiye Medresesi, el-Tin ya da el-Fekir Mdedresesi açılmıştır.[474] Sultan Muzafer Gökbori döneminde Erbil ilmi hayat bakımından önemli bir gelişme kaydetmiştir. Şehirde açılan Muzafferiye Medresesi bu gelişmede önemli bir paya sahiptir. Medreseden mezun olan İbn-i Helikan Erbili[475] pek çok ilme vakıftır. Daha sonraki süreçte Eyyubi Devleti'nin önemli tarihçilerinden bir olmuştur. *Vufyat-ul A'yan* isimi tarih kitabında Erbil'in pek çok âliminden bahsetmektedir. 17. yüzyıla gelene kadar Erbil, büyük tıp âlimi Elaedin b. Velidin el-Erbili (Ö.H.927/ M. 1520)[476] gibi pek çok âlimin yetiştiği bir yer olmuştur; Erbilin büyük müzisyenlerinden Muhamed b. Ali el-Erbili o (d. H.929/ M. 1523), fıkıh, hadis ile ilgili pek çok eser yazan Molla Ömer b. Abubekir el-Erbili (Ö. H.1138/ M. 1725, şehrin yetiştirdiği önemli âlimlerdendir.[477]

Barzince Köyü'nde İlim: Süleymaniye'den 60 km. uzaklıktaki bu köy, Surucuk sancağının topraklarında yer alırdı. Baba Resul b. el-Seyid İsa (Ö.H.1056/ M. 1654) köyün yetiştirdiği önemli bir âlimdir.[478]

Hevraman (Oraman)'da İlim: Hevraman Şehrizor'un küçük bir kasabasıdır. İslam medeniyeti ve dini ile ilgili eserler kaleme alan Şeyh İbrahim Oraman-i (Ö.H.1098/ M. 1686) gibi pek çok âlim yetiştirmiştir.[479]

İmâdiyye'de İlim: İmâdiyye şehrinde pek çok medrese bulunmaktaydı. Evliya şehri ziyaret etmiş ve pek çok medreseyi kaydetmiştir. Fakat İmâdiyye şehrinde Evliya'nın bahsetmediği pek çok medrese bulunmaktaydı. Bunlar;

---

[474] Zubêr Bilâl İsmaʿil, ʿ**Ulama' ve Medaris fi Erbil**, Musul: Zehra' el-Ḥedithe matbeʿesi, 1984, s. 17-18.

[475] Tam ismi Şems el-din Abul Abbas Ahmed b. Muhamed bn İbrahim b. Abubekir bn Helikan baik b. Abdullah b.Şakıl b.Husayin b. malik bn Jafer b. Yahya b. Kalid b. Bermek (el-Bermeki), Erbili, Dimeşikli, Şafiili. İbn Helikan doğumu hakında kendi kitabında bahsetiği şekilde " Perşembe günü ikindi namazından sonra, (11/ reb'ulsani/H.608- 23/september/m.1211) Muzeferiye medresesinde- Erbil şehrinde doğdum"diye demiştir. Ḥuseyin Şakir Şerif, **Kürd le Ktêbi (Vefiyât el-Eʿyan ve Ebna' el-Zeman)-i (İbn-i Helekan)(H.681/ M.1282) Lêkolineveyeke le Roli Siyasi û Şarstaniyeti Kürd)**, Hevlêr: 2015, s. 22.

[476] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 23.

[477] Mustafa, *Devur ʿUlema,* s. 23,24.

[478] Zubêr Bilâl İsmaʿil, *ʿUlama' ve Medaris fi Erbil,* s. 25-26.

[479] Zubêr Bilâl İsmaʿil, *ʿUlama' ve Medaris fi Erbil,* s. 26.

İmam Kasim Medresesi: Bu medrese Emir Ğiyas el-Din b.Kasim b.Beha el-Din el-Abbasi tarafindan M. 1382 yılında inşa edilmiştir. Medresenin geniş bir kütüphanesinin olduğu bilinmektedir.[480]

el-Meydan Medresesi: İmâdiyye şehrinin güneyinde yer alan medrese Meyden mahallesindedir. Medrese İmâdiyye emirliği tarafindan inşa edilmiştir.[481]

Maye Medresesi: Medrese, Bervari Bala'nın kuzeyinde yer alan Maye köyündedir. H. 9. yüzyılda Emir Kubad Bey b. Sultan Hüseyin tarafindan yaptırılmıştır. Büyük bir kütüphaneye sahip olan medrese önemli âlimler yetiştirmiştir.[482]

el-Beyza Medresesi: Medresenin taşlarında ismini alan bu eğitim kurumu H.776/ M. 1374 tarihinde inşa edilmiştir.[483]

Şeranış Medresesi: Pek çok âlim yetiştiren bu medrese Şereniş Köyünde H. 940/ M. 1543 yılında Emir Hassan b. Seyfeldin tarafindan yaptırılmıştır.[484]

Diğer Eğitim Kurumları: Burada ismi verilen eğitim kurumları hakkında bilgi bulunamamaktadır. Sadece isimlerine dair bazı bilgilere sahibiz. Bunlar; Medrse-i Ruveysi, Medrese-i Rubteki, Medrse-i Kiste, Medrese-i el-Mesmat[485] ve Medrse-i Espindardır.[486]

Dohok Kalesi'nde İlim: Evliya şehri ziyaret ettiği sıra buradaki Kadiriye tekkesi ve medresesi eğitim anlamında önemli bir işlev görmekteydi.[487] İlmi yaymayı amaçlayan bu kurumlar Osmanlı Devleti tarafindan maddi olarak desteklenirdi.[488]

Kerkük Kalesi'nde İlim: Kerkük'te yer alan eğitim kurumları Osmanlı merkezine bağlı ve bütün işleri Daire-i Mearifiye ya da Evkaf tarafindan yürütülürdü.[489]

---

[480] Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye*, s. 93.

[481] Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye*, s. 95.

[482] Re'uf, *el-Muʿcem el-Tariḫi Li- emaret Behdinan,* s. 326.

[483] Re'uf, *el-Muʿcem el-Tariḫi Li- emaret Behdinan,* s. 99.

[484] Re'uf, *el-Muʿcem el-Tariḫi Li- emaret Behdinan,* s. 207.

[485] Mustafa, *Devur ʿUlema* , s. 30-31.

[486] Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye*, s. 119.

[487]BOA. 370. 27717. 1; BOA. 386. 28885. 1.

[488]BOA. 386. 28885. 2.

[489] BOA. DH. ŞFR. 60. 259. 1.

Bunlardan: Saray Medresesi (H.1049/ M.1639 Tarihinda Yapılmış), Mehmet Paşa Kayış Medresesi ve Şah Ğazi Medresesi(H.1067/ M.1657 Tarihinde yapılmış).[490]

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi bölgedeki ilim açısından önemli olduğu bilinmektedir. Lakin Evliya Çelebi, her gittiği yerden ve her türlü ilimden eserinde bahsetmemektedir. Öyleki Evliya'nın Seyahatnamesinde verilen bilgiler başka kaynaklara başka kaynaklarda rastlanmamaktadır. Evliya'nın söz konusu eseri olmasaydı yeni bilim ve âlimleri hakkında bilgiler elde edemeyebilirdik.

[490] Oğlu, *el-Ta'lîm fi el-Kerkük*, s. 45.

BÖLÜM 4: SOSYAL VE KÜLTÜR HAYATI

Evliya Çelebi (Musul, Şehrizor ve İmâdiyye) bölgelerin kültürünü güzel bir şekilde anlatmıştır. Bilhassa kendisi bu şehirlerde bulunduğu için verdiği bilgileri bölgelere ait yeni bilgi sayılabilir. Bunları halkın dil, yemek, giyim, kuşam vd. bölgeye ait çok önemli bilgilerdir.

4.1. Dil

Genel olarak Osmanlı Devlet'in resmi dilinden başka her millet kendine ait dil ve şiveleriyle konuşurdular. Örneğin; Musul, Şehrizor ve İmâdiyye topraklarında değişik dil ve lehçeleri açıkça görebiliriz. Bunlardan en önemlisi Türkçe, Arapça, Kürtçe, Farısça[491], İbrice ve Süryanice gibi diller sayılabilir. Evliya Çelebi kendi kitabında bahsettiğimiz dilleri kayıt etmiştir. Musul'da yaşayan halkın dilleri şöyle ifade etmiş:

*"...**Lehce-i mahsûs-ı ahâlî ıstılâhât:** Bu şehr-i Musul halkı gâyet tîz-fehm ü pâk-tabî'at olduklarından ecdâdlarından berü cümlesi fesâhat üzre Kürd lisânının envâ'ın bilirler ve zarâfet üzre lisân-ı Fârisî tekellüm ederler ve belâğat üzre Mevâl Urbânı gibi Arabî kelimât ederler ve lisân-ı Ermenî'[y]i râhibân-ı Mıkdısî kadar bilirler ammâ kendülerinin lehceleri Kürd lisânına karîb olup, "Hey gözüm varmışıh. Bre cânım haradaydın?" deyü kelimât ederler"*[492]

Burada anladığımız gibi 17. yy'inde Musul, Şehrizor ve İmâdiyye gibi değişik milletlere sahip oldukları için farklı dillere sahiptiler. Buna rağmen bugün Musul'un ahalisi çoğunluğu Arap olduğu için diğer diller ortamda az rastlanır. Bölgede yaşayan Araplarda kendilerine has bir lehçeye sahiptiler ve ona Musul'lu lehçesi olarak ünlüdür.

Kürtler'in dağlık yerlerde yaşamaları aralarındaki ulaşım imkânlarını kısıtladığı gibi, iletişimi de zayıflatmıştır. Bundan dolayı birbirinden farklı lehçeler ortaya çıkmıştır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak dilde birlik sağlanamamıştır. Evliya Çelebi 12 tür Kürt dilini söylemiştir. Bu durumu şöyle ifade etmektedir: *"Kürtlerin yaşadığı yerler dağlık, taşlık ve uçsuz bucaksız ovalar olduğundan 12 tür Kürt dili vardır... Ve her ülke kavminin bir çeşit kelimeleri, ibareleri, sözleri vardır ki birbirlerinin lehçesini bitişiğinde olan kimseler anlar, yoksa bir ülkesi uzak olan kimseler iki ülke aşırı olan*

[491] Farısça diğer diler gibi Evliya'nın seyyahatından önce 16.yy'ında beri varmış. Hatta Âydın ve Edebiyatçıların kullanılan dili gibiymiş. İlaveten Mîr Şeref Hân kendi kitabı Farısçayla yazmıştır. Burada Çelebi Kürtçeyi anlatırken daha çok Farısça kelimeleri kulanmıştır. Filip Krinbrug- Kristen Âlison, **Kürltür û Nasnameyi Kürt**, (Çev) Wrya Rehmani, Duhok: Hani Matbesi, 2008, s. 34.

[492] Evliya, IV, s. 343.

kavmin sözlerini tercüman ile anlar." demektedir. Evliya Çelebi on iki tür Kürt dili demesine rağmen 16 lehçe ismi aktarmaktadır. Bunlar: Zazaca, Luluca, Hakkâri'nin Cilo dili, Avnikî, Mahmudî, Şirvanî, Cizrevî, Pisanî, Sincarî, Harirî, Erdelanî, Sorâni, Halitî, Çekvanî, Îmadî(Amedî) ve Rojikî lehçeleridir. Aktarılan bu lehçelerden Zazaca, Rojikî ve Erdelanî lehçelerinin anlaşılmaz olması muhtemeldir. Fasih konuştuklarını ifade ettiği Ardalân Kürtleri'nin *"âb bidih"* (Su ver) yerine *"av beh"* dediklerini aktarır. Evliya Çelebi, Behdinan ve Cizre'de zarif ve akıcı bir dil kullanıldığını ifade etmiştir. Cizrelî ve İmadî lehçeleri aynı ismi taşıyan Cizre ve İmâdiyye bölgelerinde konuşulan lehçelerdir. Harir bölgesi Revanduz'un güneyindeki Zap Suyu üzerinde yer almaktadır. Harirî lehçesi güney ve kuzey kürt lehçelerinin karışımı özelliğini taşımaktadır. Ancak Erdelanî lehçesi ile Sanandac ve çevresinde (Erdelan Emirliği) konuşulan dili mi, yoksa beyliğin ebedi dili olan Goranî mi kastettiği anlaşılmamaktadır. Sorânî olarak bildirilen lehçe Sorân Emirliği'nin konuştuğu güney lehçesinden ziyade Meyyâfârikin (Silvan) yakınlarında Batman boylarında yaşayan Sorân adlı topluluğun konuştuğu dili ifade etmektedir.[493] Bununla beraber Evliya Çelebi Kürtçe tarihi için Mıkdısî kitabından faydalanmış, Kürtçe ve şivelerini Hazret-i Nuh ümmetinden Melik Kürdim'den kaldığını şöyle anlatmaktadır:

> Mıkdısî tarihçi kendi yazlerine göre, Nûh'un tûfândan sonra, birinci yniden yaşayan yer Cûdî şehri'dir. Ama bu şehrin sahabi Melik-Kürdümdür. O altı yüz sene yaşamış ve Kürdistân diyârların geşt ü güzâr[494] ederek bu Mefârikîn'e gelüp âb u hevâsından hazz edüp[495] bu zemînde sâkin olup evlâd u ensâbı gâyet çok olup lisân-ı İbrî'den indiyyât[496] bir gayrı lisân-ı peydâ etdi[497] kim ne İbrî'dir, ne Arabî ve ne Pârisî ve ne lisân-ı Derî'dir ve lisân-ı Pehlevî'dir, ama hâlâ lisân-ı Kürdim derler. Bu diyâr-ı Mefârikîn'de peydâ olup hâlâ diyâr-ı Kürdistân'da isti'mâl olunan[498] lisân-ı Kürd Hazret-i Nûh ümmetinden Melik Kürdim'den kalmışdır. Bu dili geliş olduğu için çok şiveleri ve ayrıları var: Lisân-ı Zaza ve lisân-ı Lulu ve lisân-ı Celve-yi Hakkarî ve lisân-ı Avnikî ve lisân-ı Mahmûdî ve Şirvanî ve Cizrî ve Pisanî ve Sincârî ve Harîrî ve Ardalânî ve Sûrânî[499] ve Haltî ve Celvanî ve İmâdî ve lisân-ı Rujikî vardır, ammâ lisân-ı kadîm Arabî ve Fârisî ve Derî'dir."[500]

---

[493] Alpaslan, "Kürtler", s.160-161; Evliya, IV, s. 308.

[494] Kürdistân diyârların geşt ü güzâr: Kürdistan yerlerinin gezip seyahat etmiş demektir.

[495] âb u hevâsından hazz edüp: orasıdaki hava durumu beğenmiş demektir.

[496] İbrî'den indiyyât: İbriden var olan bir dil demektir.

[497] peydâ etdi: bulundu demektir.

[498] isti'mâl olunan: kulanan demektir.

[499] Sûrânî, bu kelimeyi yanlış yazmış, aslında "Sorânî"dir.

[500] Evliya, IV, s. 55.

Burada rastladığımıza göre Evliya Kürtler'in yaşadığı yerlerde kaldığı için onlar hakkında kayda değer bilgilere sahiptir. Üstelikle Evliya Çelebi her bölgenin şivesini ayrı bir dil olarak adlandırmış ama bunlar aslında bir dilin yöresel özellikleridir. Örneğin:

Lisân-ı Zaza ve lisân-ı Lulu ve lisân-ı Celve-yi Hakkarî ve lisân-ı Avnikî ve lisân-ı Mahmûdî ve Şirvanî ve Cizrî ve Pisanî ve Sincârî ve Harîrî ve Ardalânî ve Sûrânî ve Haltî ve Celvanî ve İmâdî ve lisân-ı Rujikî vardır. "[501]

Bununla beraber Evliya Kürtler'in yerleri ve dillerinden bahseder, burada ki Evliya Çelebi'nin bazı yanlışları da var, örneğin: bazı Kürtçe kelimeleri yazmış, diyor ki "*Bunlar Kürtlerin Sorâni lehçesidir*". Burda yanlış olduğunu düşünmekteyiz, çünkü benim ana dilim Kürtçe-Sorâni lehcesidir, ve bazı diğer Kürtler'in lehçelerini biliyorum, ama yazılan kelime ve cümlelerin kurmanci lehçesinde var olduğu ve bunların Behdinan gibi yerlerde kullanılıyor belki Sorânî lehçesi[502] değildir aynı zamanda Evliya Çelebi *Lisân-ı Ekrâd-ı Sûrân* bahsederken yanlış olarak kayıtta anlatmıştır. Burada genel bir şekilde en yayılan Sorân lehcesi Şehrizor eyaletindedir. Kasıt ettiğimiz şey burada; Evliya Kürtçe'nin *Sûrân-i lehçesini* (Sorânî Lehcesi) hem yanlış öğrenmiş ve dilin şivesini anlatırken bazı yanlışlarla birlikte bahsetmektedir. Rastladığımız yanlışları alttaki çizelgede yanlışlıkları düzenli bir şekilde anlatmaktayız:

Evvelâ lisân-ı Ekrâd-ı Sûrân numaraları[503]

Numaralar	**Kürtçe/ Sorâni**	**Osmanlıca Nüshasında**
Yek 1	یەك	یك
Du 2	دوو	دو
Se 3	سیَ	شة [504]

[501] Evliya, IV, s. 55.

[502] Sorânî lehcesi demektir.

[503] Tüm numaralar, hem Latin alfabesi hemde Arap alfabesinde numaralar Kürtçe olarak yazılmamış, belki Farsça olarak yazılmış.

[504] Buradaki osmanlıca nüshasında yanlış yazılmıştır, çünkü (سة) yerinde (شة) yazılmış. Ayrıca eğer (سة)olarak yazdıysa da, o farısça gibi yazmıştır. Kürtçe değildir.

Çâr 4	/ضوار[505]çuvar	جار
Penç 5	ثَيَنج	ثنج
Şeş 6	شةش	شش
Heft 7	حةوت	هفت
Heşt 8	هةشت	هشت
Nüh	نؤ / No	نة
Deh 10	دة /De	دة
Yânzde 11	يازدة/Yazde	ياكزدة[506]
Dâzde 12	دوازدة/Duvazde	دازدة

[505] Burada altındaki çözdüğümüz hatı bunları Sorânî leçesinin için düzenlendik.

[506] Bu numara Osmanlıca gibi yazmıştır.

Burada Evliya Çelebi'nin yazdığı Kürtçe cümle ibare ve kelimeler aşağıdaki tablolarda hem Arap hem de Latin alfabesi ile yazdık, her tabloda üç sütün bulunuyor. Birinci sütünde Evliya Çelebi'nin eserinde yazdığı Kürtçe cümle ibare ve kelimeleri yazdık, ikinci sütünda Kürtçe- Badini lehçesi/ Türkçe Düzenlemesini yazdık ve son sütünda Evliya Çelebi'nin yazdığı Kürtçe cümle ibare ve kelimeleri Sorânî lehçesinde yazdık. Evliya Sorâni lehçesini anlatırken hem anlam hem de imla olarak bazı yanlış bilgiler vermektedir, bunu belirtmek için kelime ve harflerin altın hat çizdik.[507] Bu yüzden biz her iki tabloda yer alan kelime yanlışlarını düzelterek karşılaştırıyoruz.[508]

Tablo I:

Evliya Çelebi'nin İfadeleri	**Yanlışların Doğru Yazması**	**Kürtçe- Sorânî Lehçesine Çevrilmesi**
- Lo[509] Kirmançi varra runiti. - Sen Kürd gel otur.	- to Kirmançi varra runi	- to Kirmançi varra danişa
- Selâmet hate Sağ geldin	Selâmet hatî	Selâmet hatî
- Halite çiye? - Hâlin Nedir?	- Halête çiye?	Hali to çona?
- Hoşî kılâvî - İyi hâlim	……	……
- Herre şuğli hu - Git kendi işine	- Herre şuğli xu	Bro işi xot
- Hasbî suvariye - Ata bin	- Hespî suvarbe	- svari aspbe
- Varra rune - Gel otur	- Vere rune	- wara danişe
- Varra hovar - Gel aşağı	Vere xwarê	Were xwarê

[507] Evliya Çelebi bu kelimeleri anlatırken yanılş anlatmaktadır ve türkçeye çevirirkende bazı kelimelerin anlamlarını yanlış çevrilmiş. Ayrıca Sorânice yazılırken sesler ve harekeler özel bir şekilde yazılır, ama bu kitapta arapça gibi (fethe, zemm, şedde...) kulanılmıştır. Aslında bunla Kürtçe'de yoktur.

[508] Evliya, IV, s.56.

[509] Her Kelime ve Harfin altındaki çizdiğimizde bunlar yanlış ve düzeltmesini göstermektedir.

- Herre jor - Git yukarı'ya	- Herre jur - yukarı'ya git	- Bro sereve - yukarı'ya git
- Herre bin - Git getir	- Herre bine	- Bro bine
- Heye nân - Ekmek var mı?	- Nan heye?	- Nân heye?
- heye - var?		
- Ce heye bin - Arpa varsa getir.	- Çî heye bine - ne varsa getir.	- Çi heye bine - ne varsa getir.
- Mirişk heye bine - Tavuk varsa getir		
-Nizânim mirişk[510] -Bilmem tavuğu		Nazânim mirişk
-Tu darav dike -Sen yalan söylersin	-To dırew dikey	-To droy dekey
- Heye çendeke - Vardır satarsın	- Heye çendekê? Var Satar mısın?	- Heye çendeke? -Vardır kadari ne
-Nizânim hirre bin -Bilmem git getir	-Nizânım herre bine	-Nazânim bro bine
-Rabım serite çâr tanikim beser-i Hânîte[511] -Kalkarım, başını dörd yerde yararım Hân başıyçün.	-Ez Rabım serite çâr ciha bışkinim beser-i xânîte -Kalkarım, başının dörd parçe yapayım Hân başıyçün.	Haldastm seri to la çwar ceda brindar dekem beseri xânî to.
-Verre rûnî Kirmânç be-ser-i mîrîte -Gel otur Kürd, Beğ başıyçün.	Verre rûnî Kirmânç bı-ser-i mîrîte	- Vere danişe krmanc beseri miri to -Gel otur Kürt, beğime yemin ediyorum
-Verre		

[510] Bazı kelimeleri söylerken tek anlamı var, ama bu kelimeler birlikte Kürtçede anlamı yok.

[511] Şöyle sözleri: bir tür yemin etmektir, mesela: beseri bavkm (babam başınıyle yemin ediyorum).

- gel		
-Herre - git		- Bro
- rabe kalk		- Helse
- Zânim - bilirim	- Dızânm/ Zânim	- Dezânm
- nizânim - bilmem	- Nızanım	- Nazanm
- nân - ekmek		
- av - su		- âw
- gûşt - et		- goşt
- hingivî - bal		- Hangvîn
- Dibiş	- Doşav	- Doşaw
bekmez-		
- tirî - üzüm	- tırî	- trê
- zebeş - karpuz		Şîftî
- hejir incir-		- hencir
-bazın kavun-	Gındor	Kalek/ Gndora
-bizen keçi-	Bîzın	-bzn
-Sîv -elma	- Sêv	- Sêw
- işkuk - armud	- Hêrmi	Hermi

-Sûz kuru üzüm-		
- gûz - ceviz		- guvêz
- Şapik heye - Şalın var mı?		
- heye - vardır		
- Fürûşî - Satar mısın?	Dıfroşi?	Defroşî?
- Fürûşîm - Satarım	Dfroşım	Defroşm
- Be çend fürûşek? - Neiçeye satarsın?	- Be çend defroşî? Ne kadar ile satarsın?	- Be çend defroşî?
- çârîk - kuşak		Çarek
- Gupâl - çevgân	- Gopâl	- Gopâl
- Legân - Karda yürüyecek papuç		……
- tahuk - kızak	…….	…….
-Hıyot - çadırlar	-Hivat/ çadir	-Xiwat/ çadir
- Çuma Cizîri - Cizre şehrine vardım	- Çume Cîzirê - Cizre şehrine gittim	- Çuma Cezîre - Cizre şehrine gittim
-Kelek berdânî -Gemileri koyvermişler		
-Bû çiye gelendu ta hore -Niçün böyle etdin bana.	Tû bu çiye wusa dikey	Leberçi wadekey?
-Îrû du rûje mekân-ı düre - Bugün iki gündür ki evinden uzakdır	-Îro dû roje jî mala xwe düre	-Amro dw roje le şvenî xoî dure - Bugün iki gündür ki

		mekânından uzakdır
- Î şev çe şeve şevege dârî - Bu gece ne gecedir ki böyle karanlıkdır.	- Î şev çê şeveki târî ye	- Amşev çi şeveki tarike - Bu gece ne gecedir ki böyle karanlıkdır.
-Bârândı bârî - yağmur yağar.	-baran barî	-baran barî -yağardı yağmur
-Şev ki hâciyân - Hacılar gecesinde.		-Şeveki hâciyân
-Bejnik zirâve hâl halite -İnce boynunda benleri.	-Bejnekî zirâve hâl halite	-Bejni dreje xâl xalito -uzun boyu dayı dayıyın
- Gevher dû gûhân - Kulağında iki küpe.		

Tablo II

Kürtçe- Sorânî Lehçesine Çevrilmesi	**Kürtçe- Badini Lehçesi/ Türkçe Düzenlemesi**	**Evliya Çelebi'nin yazdığı Kürtçe cümle ibaretleri ve kelimeleri**
- تو کرمانجی وه ره دانیشه	- تو کرمانجی وه ره رونی	- لو کرمانجی واره رونی - سن کورد کل اطور
- سه لامه ت هاتی	- سلامه ت هاتی	- سلامت هاته - صاغ کلدك
- حالي تؤ جیه	- حالیَ ته جیه	- حالته جیه - ندر حالك
.....	.....	- خوش قلاوی - ایی خوشم
- بجؤ ئیشی خؤت	- هه ره شوغلی خؤ	- هره شوغلی خو - کت کندك اشکه
- سواری ئه سب به	- هه سبی سواربه	- حسبي سواربه - اته بن
- وه ره دانیشه	- وه ره رونی	- وره رونی - کل اطور
- وه ره خواری	- وه ره خوار	- وره خوار

- كل اشغى		
- هره زور - كت يوقار	- هه ره زور	- بجؤ سه ره وه
- هر بين - كت كتر	- هه ره بينه	- برِؤ بينه
- هيه نان - اكمك وار مى	- نان هه يه	- نان هه يه
- هيه - فار	- هه يه	- هه يه
- جه هيه بين - اربا دارسه كتر	- ضى هه يه بينه	- ضى هه يه بينه
- مرشك هيه بن - طاوق وارسه كتر	- مريشك هه يه بينه	- مريشك هه يه بينه
- نزانم مرشك - بلم طاوغى	- نزانم مريشك	- نازانم مريشك
- تو درو دكه - سن يلان سويلرسن	- تو درؤ دكه ى	- تؤدرؤى ده كه ى
- هيه جندك - وار صتارسن	- هه يه جه نده	- هه يه ضه نده
- نضانم هره بن - بلمم كت كتر	- نزانم هه ره بينه	- نازانم برؤ بيهينه
- رادبم سريته جارتانكم بسر خانته - قالقارم باشنى دوردىردةيرار خان باشجون	- رادبه م سهرى ته جادكه م ب سةرىَ خانيَ تة	- هه لَده ستم سه رى تؤ لَه جوار جيَوه بريندار ده كه م به سه رى خانى تؤ
- وره رونى كرمانج بسه ر ميرته - كل اطور كورد بك باشيجون	- وه ره رونى كرمانج ب سه ر ميريته	- وه ره دانيشه كرمانج به سه رى ميرى تؤ.
- وره - كل	- وه ره	- وه ره
- هره - كت	- هه ره	- برؤ
- رابه	- رابه	- هه لَسه

- قالق		
- جانم - بيلرم	- دزانم	- ده زانم
- دزانم	- نزانم	- نازانم
- نان - اكمك	- نان	- نان
- او - صو	- ئاظ	- ئاو
- كوشت - ات	- كوشت	- كؤشت
- هنكوى - بال	- هه نكوين	- هه نكوين
- دبس	.....	.....
- بكهن		
- تره - اوزوم	- ترىَ	- ترىَ
- زبش - قاربوز	.....	.....
- هزير - انجير	- ئه نجير	- هه نجير
- بجن - قيون	- كاَله ك/ كندؤره	- كاَله ك/ كندؤره
- بزن - كجى		
- سيو - الما	- سيَف	- سيَو
- اشكوك - امروز		
- سوز - قورما و زور		
- كوز - جوز	- كوز	- كويَز
- شابك هيه	- شابك هه يه	

- شالك وار می		
- هیه - وار	- هه یه	- هه یه
- فروشی - صاترمسن	- دفروتی	- ده فرۆشی
- فروشم - صاترم	- دفروتم	- ده فرۆشم
- به جند فروشك - نه جیه صاترسن	- ب جه ند دفروشی	- به جه ند ده فروشی
- جاریك - قوشاق	.....	.....
- کوبال - جوکان	- کوبال	- کۆبال
- لکان		
- بابوج قارده یوردنه جك	.....	.....
- تاخوك - قیزاق	.....	.....
- خیوت - جادر	- خیوه ت	- خیوه ت
- جوما جیزیری - جزره شهرینه واردم	- جوما جزیریَ	- جومه جه زیره
- کلك بردانی - کملری کویورمشلر	- که له ك به ردان	- که له ك به ردان
- بوجی کلند وتاهوره - نجون بویله اندك باکه	.....	.....
- ایرو دو روزه مکان دوره - بوکون اکی کوندر اوندن اوزاقدر خان الولیدر	- ئیرو دو روزه ز مکانی خۆ دوره	- ئه مرو دو روزه له شویَنی خۆی دوره
- ای شوه جی شوه شوه کدار - بو کجة نة کجة درکة بویلة قرانلقدر	- ای شه ف ضی شه وه شه وه کی تاریکه	- ئه م شه و ج شه وه شه وه کی تاریکه باران باری
- باراند باری		باران باری

- وياغمور يغار		
- شوك حاجيان - حاجيرلركجه سنده	- شه وه كى حاجيان	- شه وه كى حاجيان
- بزنيك زراوه خال خالته - انجه بوينده بكلرى	- به زنك زرافه خال خالى ته	- به زن دريَزه خال خالى تؤ
- كوهر دو كوهان - قولاغندة ايكى كوثة	.....	.....

Şerefhân 16. yy'ın sonunda yaşamasına rağmen ve Evliya gibi tüm Kürdistan'ı da gezmemesine rağmen Kürtler'in lehçelerinin *"Kûrmancı, Sorâni, Gorani ve Lurri"* olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca İmâdiyye'de ki halkın dilin anlatmış, İmâdiyye ile civarında Arapça ve Kürtçe de bulunmuştur. Bunula beraber İmâdiyye'deki dilin Kürtçe ve Arapça'dan karışık olduğunu söyler.[512] İlaveten Wilyam Igilton 20. yy'ın Kürt Dili'nin uzmanı olup aynı bölgedeki Kürtler'in Lehçelerini olduğu gibi anlatmış; bunlardan: Sorâni, Kurmanci, Lur, Zazaki.[513] Ama gördüğümüz gibi her Kürt aşiretinin kullandığı kendi şivesiyle adlandırılmıştır. Bölge de Evliya, Musul şehrin tarihini anlatırken Süryanice bir şiir yazmış ve buyüzden biliriz ki diğer diller de varmış. Bilhassa Musul, Şehrizor ve İmâdiyye bölgeleri farklı din ve miletlere sahipmiş ve Evliya diyorki*"...Bir kavilde Hulâgû Hân Âl-i Abbâsiyân üzre Bağdâd'a gelirken Moğol kavmine harâb etdirüp Bağdâd üzre geldi, deyü tastîr etmiş. Hatta Musul'un harâb olmasiyçün lisân-ı Süryân'da böyle şi'ir demişler. Güfte-i Midâc, makâm-ı sabâ, usûleş sofyâne:*

Lev şilî ballem bî lânikî.
Tercüme-i mısra': Bu dünyâda sebât yokdur.
Şum bize bir nâlûmı berkî.
Tercümesi: Nahsdır gam-i şâdî geçer
Ahbû tırminânî çarkî.
Tercümesi: Ne denlü meyl edersen kaçar.
Kitülle buhtarsem hırkî.
Tercümesi: Ehlî isen aldanma bakar.[514]

[512] Şerefname, s. 295.

[513] **el-ʿEşa'ir el-Kürdiye**,(Çev.)Hüsain Ahmed el-Caf, Erbil: âras yayınları, 1.basın, 2007, s. 15-16.

[514] Evliya, IV, s. 337.

4.2. Yemek

Musul, Şehrizor ve İmâdiyye yemek kültürleri faklıdır ve eskiden 12. yy'ından beri çoğu yemekleri varmış. Bunlar daha çok hububatlardan yapılırdı ve örneğin:

Mısır, buğday ve arpa unlarından ekmek yapılırdı. Diğer yemekleri de bulgur pilavı, pirinç pilavı ve genmekuta (Kuru buğday pilavı)'da varmış. Yemeklere daha tat vermek için (Tavuk ve Koyun) eti kullanılırdı ve bunların en yayınları:

el-Therd (Teşrib) yemeği et, ekmek ve nohuttan yapılırdı. Bu yemekleri daha çok yoğurtla yiyordular. Bununla beraber kızartma et ve balık yemekleri de varmış. Bunun dışında da kahvaltı için birkaç tür reçel da varmış, bunlardan:

Elma, incir, armut, tahin ve hurma ezmesi de varmış. Ayrıca Lor ve Tereyağı varmış. Bunula beraber çoğu içecekler yoğurtan yapılıyordu, örneğin Mastav (Ayran) ve Doğ varmış. Diğer içecekler ise:

Nar suyu, portakal suyu, incir suyu varmış. Bahsettiğimiz yemek ve içecekler Zaho, Musul, Erbil, Duhok, Kerkük İmâdiyye, Akre vd bölgelerde varmış.[515] Bunlar genel olarak 17. yy'e kadar varlığını sürdürdü, hatta Osmanlı arşivlerinde yemeklerin malzemeleri kayıt edilmiştir. Daha çokta hububat ve bakliyatları kayıt edilmiştir;

Buğday, arpa, darı (Dıhın), susam (Küncid, Simsim), Mısır(Gavres), Mercimek, Çeltik vd. arşivlerde yer almışlar.[516]

17.yy'nda, özellikle Evliya Çelebi zamanında bu bölgenin bazı yemekler ile ilgili teferruatlı bilgiler verilmektedir. Örneğin: Yezidilerin koyunlarında soğan ve cacıklı peynir taşıdığını anlatan Evliya Çelebi, Sincarlı Yezidi bir esire bu durumu sormuştu. Ancak esirden somut bir cevap alamayan müellif, Yezidilerin soğanı ne kadar sevdiğine dair duyduğu bir hikâyeye yer vermiştir *"...Niçe kerre esîrlerinden su'âl etdim, sıhhati üzre haber vermeyüp "Pıvaz hoşest" derlerdi. Ya'nî "Soğan iyidir"*[517]*, derler. Hakîkatü'l-hâl meşhûr meseldir kim bir Kürde su'âl etmişler. "Sen pâdişâh olsan ne yerdin", demişler. "Soğan cücüğü yerdim", demiş. Hakkâ ki Kürdler soğanı sevip "Pıvaz hûb hûb" derler."*[518] Bununla beraber Evliya İmâdiyye'deki ***Dârü'z-ziyâfe-i imârât-ı et'ıme*** anlatırken Hûşek pilavı ve çorbası yediklerini anlatır:*"...dahi (---) aded medreselerde cemî'i talebelere ve ba'zı müsâfirîne her bâreyn hûşek pilavı ve çobrası*

[515] İzzet, *el-Ḥayat el-İctima'iye,* s. 105.

[516] Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde"*, s. 272-275.

[517] Evliya burada da birdaha yanlış yapmış, çünkü *Pıvaz hoşest* Farısçadır ve Türkçe çevirilmesinde *Soğan hoştur* ***demektir***. Lakin Evliya yanlış tercüme ettip *Soğan iyidir* demiştir.

[518] Evliya, IV, s. 52.

ve birer nân-pâresi dâyimdir. Dâ'im bâkî Allah ni'metlerin dâyim eyleye, âmîn yâ Mu'în."[519] Daha önce gösterdiğimiz çizelgedeki Evliya'nın Kürtçe terimleri anlatırken bölgedeki yemek isimler de yer vermişti. örneğin: *Nân (Ekmek), Mirişk (Tavuk), Guşt (Et), hingivî (Bal), Dibiş (Macun), gûz (Ceviz)* gibi söylemiştir. Meyvelere gelince: *Tirî (Uzum), zebeş (Karpuz), hejir (İncir), bazın (Kavun), Sîv (Elma), işkuk (Armut), Sûz(kuru üzüm)* [520] şekillerinde kayıt etmiştir. Ayrıca İmâdiyye şehrinde *nân-ı lavaş ve omaş* olduğunu söylemiş. Bunu hakında diyorki *"...âhir-ı kâr sene 1066 mâh-ı (---) günü İmâdiyye hânından Murtezâ Paşa kethudâsı refîkimiz beş kise harcırâh ve beş küheylân esb-i siyâh yeri aşkar sücâh ve bir katar-ı katır me'kûlât nân-ı lavaş ve omaş ve niçe gûne zî-kıymet tuhef ü âvânî harîr kumaş verdi"*[521]

Ayrıca Evliya döneminde diğer eyaletlerde böyle yemek ve meyveler de varmış. Hatta Bitlis şehrini anlatırken çeşitli çorba ve pilavları anlatmıştır. Yani Osmanlı devletin farklı yemeklerinin çoğu birbirine benzemiştir.[522]

4.3. Giyim ve Kuşam

Bölgede yaşayanların eskiden beri kendilerine ait özel giyim kıyafetleri varmış. Bunlardan en çok bilineni erkeklerin başında bir kumaş (Sarık) bağlanırdı. Diğer kaynaklarda ise (ʿAmâme) ve bazılarında bugüne kadar *Desmal, Hevri, Camane (Cemedani)* olarak adlandırmışlar. Bu kıyafetler iki tür biçimde kullanılmıştır. Bunlarda (Rank û Çoğel) ve (Şal û Şapık) giyimi bugüne kadar devamlığını sürmektedir. Kıyafetler iki parçadan üretilmiş ve bu iki parçanın arasında bir uzun kumaş bağı olarak kemerde varmış. Buna da *Kemerbend* ya da *Pştin* denilir. Giyimlerin çoğu kumaştan üretilmesine rağmen Rank û Çoğel, koyun yününden ya da softan yapılırdı. Ayrıca kadın kıyafetleri de erkek kıyafetleri gibi başlarında bir sarık bağı da kullanılmıştır.[523]

17. yy'inde ve Evliya Çelebi zamanında bu kıyafet varmış. Sincar'dan bahsederken Erkeklerin Kıyafetini(Şal û Şapık) anlatıyor. *"Saçlı Yezidilerinin giysûlarında niçe kerre yüz bin pire ve kevâhile âşiyân yapmışdır. Ve esbâbları cümle alaca sofdan şal u şapikdir ve kuşakları harîr-i elvân-ı çâriyedir. Destârları alaca serbend-i harîrdir.*

---

[519] Evliya, IV, s. 309.

[520] Evliya, IV, s. 56.

[521] Evliya, IV, s. 310.

[522] Osman Şentürk, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Folklorik Unsurları",Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, 1999, s. 299-319; Alpaslan, "Kürtler",s. 119-122.

[523] İzzet, *el-Ḥayat el-İctimaʿiye,* s. 121-125.

Pâylarında püçekli ve pansadı ve sıdısî ve hezârî kepkepli ve kuyruklu pabuç giyerler."[524] Ayrıca daha önce gösterdiğimiz tablolarda ki Evliya'nın Kürtçe konuşmasında bölgedeki giyimi şekline de bakabiliriz. Örneğin "*Şapik heye*-Şalın var mı?"[525] Ayrıca İmadiiye'deki *a'yân u eşrâfı ve ulemâları* hakında şöyle diyor *"El-azametullah diyâr-ı İmâdiyye'nin pâk ü pâkîze semmûr kürklü a'yân u eşrâfı ve ulemâ vü sulehâsı ve cümle hânın on bin mikdârı güzîde askeri şal ü şapik ve çarık ile mülebbes olmuş tüfeng-endâz ceyş-i mehîbi cem' olup"*[526] bununla birlikte ***kâr [u] kisb-i ahâlî-i İmâdiyye*** ticaret ve çalışanları hakında zümrelerini alaca şal u şapik ve çarık kuşak giymesini göstermiştir *"bir sınıfı kavm-i tüccârdır kim Bağdâd'a ve Şehrezûl ve Musul ve Hasankeyfâ ve Mardin ve Diyârbekir'e metâ' götürürler. Ve bir zümresi alaca şal u şapik ve çarık kuşak giyüp kuşanup el-kâsibü habîbullah deyüp çârsû-yı bâzâr dükkânlarında ehl-i hırefdir."*[527]

Evliya'nın çoğu ifadesine göre oradaki kıyafetler Şal û Şapik ve başında sarıkta takmışlardır. Bu kıyafatler17. yy'den önce varmış ve Evliya Çelebi'den sonra özellikle 18. ve 19. yy'de Cimis Riç bölgedeki kıyafetlerin şekillerini çizmiştir.[528] Bunlardan prens kıyafeti biraz değişikti. Çünkü onlar galiba üç parçadan yapılmıştı. Bu da bölgedeki liderlerin giyim kıyafetleri biraz Osmanlı görevlilerin kıyafetine benzemiştir.[529]

17. yy'inde bölgedeki kadın kıyafetleri genel olarak Şerval idi ve bu giyimin üstüne parça kumaş giyinirdi. Kadınlar başlarını renkli kumaşla bağlar ve bundan dolayı tüm baş ve saçlarını kapatırdı.[530]

Evliya bölgedeki Kadın giyimi hiç bir şekilde bahsetmemiş. Lakin diğer bölgelerde kadınların giyimi göstermiştir. Kadınların büyük bir kısmı çarçaf giyip yüz kısmını örtecek şekilde farklı bir kumaş da kullanıyorlardı. Büyük bir kısmı tesettüre uygun giyinen kadınlar muhtemelen ayaklarının görünmemesini sağlamasından dolayı ayaklarına çizme giyerlerdi. Evliya Çelebi Diyarbakır'ı anlatırken, çarçaf giyen kadınların çizme giymelerinin tabii olduğunu için şu şekilde ifade etmektedir: *"Hepsi*

[524] Evliya, IV, s. 50.

[525] Evliya, IV, s. 56.

[526] Evliya, IV, s. 302.

[527] Evliya, IV, s. 308.

[528] Bu kıyafetin şekili için. Bkz.ek. 28.

[529] Cimis Riç'in çizdiği Kıyafetleri için. Bkz. ek. 29

[530] Filip Krinbrug- Kristen Âlison, s. 211.

beyaz çarşafa bürünüp yüzlerinde kıl örtü, başlarına sivri altın ve gümüş takke giyip ayaklarına elbette çizme giyerler." Malatya, Van ve Kazvin'de de kadınlar çizme giyiyordu. Elbiseler ve başlara takılan takkeler üzerine işlenen altın ve gümüş işlemeler zengin kadınlar tarafından giyilebiliyordu: *"(Diyarbekir) Bikr diyarı olduğundan temiz bâkireleri de car (çarşaf) giyerler ve altın ve süse gömülmüşlerdir."*[531]

Evliya Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'de çok kalmadığı için kadın kıyafetleri anlatmaması büyük ihtimali olabilir. Ama Fa'ize Muhammed İzzat kitabında kadınların giyimini anlatırken Evliya'ya benzer şeyler bahsetmiştir.[532]

4.4. Hamam

Sosyal hayatta hamamların önemli bir yeri vardır. Hamamlar ev hamamı ve umumî hamamlar olarak iki çeşitti. Maddi durumu elverişli olanlar ev hamamı yaptırmaya özen gösteriyordu. Ancak bunlar dışında büyük umumî hamamlar da yapılmıştır. Bu hamamlarda daha çok erkekler yıkanıyordu. [533]

Osmanlı Devleti bölgeye hakim olduğu zaman diğer mimari inşaat işleri gibi hamamlara da önem vermiştir. Bunlara daha onarma, yenileme ve hatta süslemeye de önem vermiştir. Kadın ve erkeklere bile hamamı varmış, ama bölge de Osmanlı'nın yaptığı çoğu hamamlar 17. yy'den sonra yapılmış ve buna da örneğimiz:

Erbil kalesinin hamamı ve şehrin diğer hamamları. Tüm hamamlar Osmanlı mimarisinin katkısı olarak görülebilir. Bilhassa süsleme, boya ve hamamda çalışanlar bakımından.[534]

İslâm kültüründe de hamam önemliydi ve her şehrin cami, mescit, darül-Emare yanında hamam olması gerekirdi. Evliya Çelebi her şehri anlatırken cami, medrese, Hâne vd anlatırken hamamdan da bahsederdi.

"aded hâneli vü câmi' ve medrese vü hân u hammâmlı ve çârsû-yı bâzârlı ve bâğ u bâğçeli"[535] Alpaslan, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kürtler üzerine çalışan Yüksek Lisans tezinde ev hamamlarının çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ev hamamlarının sayısının fazla olmasında, kadınların umumi hamamlara gidip gelmesine ve dışarı

---

[531] Alpaslan, "Kürtler", s. 115-116.

[532] *el-Ḥayat el-İctimaʿiye lilKürd beyin el-Ḳırneyin (H.4-9/ M.10-15)*,s. 128-129.

[533] Alpaslan, "Kürtler", s. 117.

[534] Sakar ʿUthman Mustafa, "el-Ḥemamat fi Kürdistan el-ʿİraq fi el-ʿAşır el-ʿUthman-i", Yüksek Lisans Tezi, Salahadin Üniversitesi, Erbil, 2009, s. 9-25.

[535] Evliya, IV, s. 312.

çıkmasına sıcak bakılmaması etkilidir.[536] Çünkü kadınların sokakta gezmeleri hoş karşılanmıyordu, İmâdiyye Şehrinde buna bakabiliriz. *"**Binâ-yı hammâm-ı gâsilân:** Bu şehirde hammâm (---) ammâ sâ'ir diyârın hammâmları gibi rûşenâ hammâm-ı ra'nâ değildir. Kâr-ı kadîm binâ-yı azîmdir. Lâkin bu şehir halkı gâyet gayyûr olduklarından hâtûnlarıyçün hânelerinde birer hammâmları elbette mukarrerdir."*[537]

Hamamlar sadece beden temizliği için kullanılmamıştır. Musul Şehri'nde Şat nehrinin kenarında kurulmuş olan *"Ali Hamamı (Hama Ali)*[538]*"* konar-göçerler tarafından hastaların tedavisi için tercih edilmiştir. Bu hamamın bir özelliği de zemininde mermer döşenmeyip, ziftle kaplanmış olmasıdır. *"Her sene cânib-i etrâfında niçe bin kara çadırlı Kürd ve gûye-i Türkman u Urbân ve Acem-i uryân gelüp meks edüp her bir milel kırk gün meks edüp cümle marîzleri dâ-i devâ bulup giderler ammâ garâbet andadır kim bu germâbların havzları içre cümle zift döşenmişdir. Aslâ mermer ve ruhâm döşeli değildir. Zift ısıcak sudan eriyüp fenâ bulmak ihtimâli yokdur ve eyle suhûniyyet üzre sudur kim yumurta pişer ve koyun paçası ve kellesi ütülenir."*[539] Bununla birlikte Evliya, Musul'da sadece hamam olduğunu belirtmiş ama detaylı bilgiler vermemiştir. Hatta 17. yy önce de şehirde çok sayıda hamamın olduğu bilinmektedir. Bunlarde: Hamam-i Yunus, Hamam-i Kelik Muhammed Hân ve Kadı Darullah, Hamam-i Cedid ve Hamam-i Hacı Muhammed 'Ala hamamlarını sayabiliriz.[540]

4.5. Çarşı ve Pazar

Osmanlı Devleti'nde ekonomik yapıda birkaç şekilliydi. Genelde şehirlerde ziraat ve ticaret vardı. Ayrıca genel alışverişler için birkaç yer vardı. Her şehirde Bedesten[541],

---

[536] "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürtler", s. 117.

[537] Evliya, IV, s. 307.

[538] Zîrâ bizzât Hazret-i Alî'nin nazargâhı olduğundan ve bir kubbe-i havzını Hazret-i Alî binâ etdiğinden Alî Hammâmı derler.

[539] Evliya, IV, s. 345-346.

[540] BOA. TT-d., no. 998, s. 73؛ BOA. TT-d., no. 308, s. 48,190؛ BOA. TT-d., no. 195, s. 36, ؛ BOA. TT-d., no.660, s. 53,267.

[541] Bedesten'in kökeni "Beziistan" ve "Bazzazistan" terimlerinden gelmektedir. Arapça Bez veya Bezzaz (Bez satıcısı) kelimesinden olmuşur ve buralarda kumaş ve değerli malzemeler satılan yerlere denilir. Beziistan kelimesi daha sonra dillerde bedesten olarak geçmistir. Kentin asıl kapalı alışveriş merkezi ve tüccarların çalışma yeridir. Uluslararası pazar için üretim yapan sanat dallarının Bedestene çok yakın olması, üretenle pazarlayan arasındaki iletişimin sağlıklı gelişmesini ve kolaylığını da öngörmektedir. Burcu Küçükömürcü, "Geleneksel Türk Osmanlı Çarşı Yapıları ve Günümüzdeki Alışveri Merkezleri

Çarşı[542] ve Dükkanlar[543] vardı. Evliya Çelebi, İmâdiyye'nin tüccarlarıyla karşılaşmış ve şehirde ticaret çok yoğun olduğundan dolayı çalışmak çok önemliydi. Evliya, *kâr [u] kisb-i ahâlî-i İmâdiyye* hakkında şöyle diyor: *"Bir sınıfı kavm-i tüccârdır kim Bağdâd'a ve Şehrezûl ve Musul ve Hasankeyfâ ve Mardin ve Diyârbekir'e metâ' götürürler. Ve bir zümresi alaca şal u şapik ve çarık kuşak giyüp kuşanup el-kâsibü habîbullah deyüp çârsû-yı bâzâr dükkânlarında ehl-i hırefdir."*[544]

İmâdiyye'de çalışmak çok önemliydi, hatta *el-kâsibü habîbullah* cümlesini kulanmışlardır. Ayrıca İmâdiyye'deki Hristiyan azanıklarını anlatırken tekrar şehrin ticaret önemini göstermitir ***"Bî-medh-i kenîse-i râhibân-ı Mıkdısiyân:*** *Cümle (---) aded deyr-i bıtrîk u kıssîs u derdergân-ı ruhbânândır. Ammâ Fireng ve Urum ve Kıbtî (---) kenîseleri yokdur. Lâkin kendileri ticâret ile gelüp giderler, sâkin olamazlar."*[545]

Bunula birlikte Musul şehrinde ayrı iş ve ticaretlerin olduğunu göstermiştir. ***"Kâr [u] kisb-i râcilân:*** *Halkının çoğu avâmdır ve bir sınıfı tüccârdır ve ekseriyyâsı ehl-i hıref*

üzerinde bir İnceleme", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniveristesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s. 22.

[542] Çarsı: Aslında Farsça "cahar" (Dört) ve "su" (Taraf, sokak) sözcükleridir. Dört sokak anlamına gelir. Çarşının dükkanları bulunduğu alışveriş yeridir. Çarsı, alışveriş yeri ve kenttin merkezindedir. İki tarafı dükkanlarla çevrilmis, üstü örtülü veya açık olan sokaklarda vardır. Farsça'da üstü kapalı alın-satın yerlerine "Bazar" denildigi ve bu deyimin Batı dillerine geçtigi bilinmektedir. Daha sonra bu deyimin yerine "Çarsı"ya çevirmişler. Bazı büyük şehirlerde ayrı ayrı mahallelerde çarsılarda bulunurdu. Satılan eşyanın cinsine göre dükkanların bir arada bulunması, kavaflar, kuyumcular çarşıları gibi isimlerin doğmasına olmuştur. Çarsı, günde şehrin en hareketli merkezidir. Uzun bir ana cadde ve buna açılan sokaklardan oluşur. Alışveriş yapanların rahatı ve iş sahipleri için iş yerlerinin korunmasındaki kolaylık göz önüne alınmaktadır. Kentte üretilen her türlü mal ve hizmet erbabı burada yer alır. Küçükömürcü, s. 25-26.

[543] Dükkanların birkaç yüz akçeyi geçmeyen yıllık kirasıyla belirtilmiş olan vakfa ödenmektedir. Vakıf gelirinde artış olduğu takdirde çarsıya yeni dükkanlar yaptırılarak kira gelirinden vakıf yararlandırılırdı. Bu dükkanlar her zaman cami veya medrese ile birlikte yapılmıyor, önceden yapılmış olan veya daha sonra yapılanlar da vakfa bağıslanabiliyordu. Ömer Lütfi Barkan'a göre vakıf dükkanlarının kirası düşüktür, buna mukabil ilk giriş ücreti fevkalada yüksektir. Ödenen para dükkanın iş potansiyeline aittir. Ana yola açılan yan sokaklarda bulunan esnaf her kentte geçerli olan işlerle uğraştığı gibi bazen sadece o kente has işlerle de uğraşırdı, örneğin: Çanakçılar, Çerçiler, Demirciler, Eskiciler, Plikçiler, Kalaycılar, Keçeciler, Kaftancılar, Külahçılar, Saraçlar, Tenekeciler, Terziler, Yorgancılar kendi sokak ve çarşılarında faaliyet gösterirdiler. Küçükömürcü, s. 28-29.

[544] Evliya, IV, s. 308.

[545] Evliya, IV, s. 308.

sâhib-i kâr u erbâb-ı kanâ'atdir."[546] Anladığımıza göre Evliya gezdiği şehirlerde ticaret yönüne de önem vermiştir. Hatta öğrendiği bazı Kürtçe kelimeleri alışveriş ve ticaret için kullanmıştır, örneğin: *Fürûşî-Satar mısın?, Fürûşîm- Satarım, Beçend-fürûşek?- Neiçeye satarsın?*[547]

[546] Evliya, IV, s. 343.

[547] Evliya, IV, s. 56.

SONUÇ

Yapılan bu araştırmada ulaşılan sonuçlar aşağıda maddeler halinde verilmiştir. Evliya Çelebi seyahatnamesi öncelikle bölge tarihi için önemli bir kaynak olmakla birlikte bölgenin bilinmeyen pek çok özelliğini seyahatnamesine aktarmıştır. Fakat seyahımızın bazı bilgileri eksik ve bazı bilgileri ise abartarak aktardığını unutmamak gerekmektedir. Özellikle dini konuda Müslüman olmasından dolayı bazı anlatımlarının abartılı olduğu göze çarpmaktadır.

Musul, Şehrizor ve İmâdiyye'nin bölgenin önemli şehirleri seyahatnamede açıkça görülmektedir. Özellikle Osmanlı-İran sınırında yer alan bu şehirlerin Osmanlı sınır güvenliği ve ordu için önemi Evliya'nın anlatımlarına yansımıştır. Evliya'nın bölgede yaşayanlar için *Sünni* vurgusunu sürekli tekrarlaması İran ile olan mücadelede devletin bölgeye bakışını yansıtmaktadır. Bölgenin dağınık, aşiretlerden oluşması ve merkeze uzak olması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin bölgeyi yurtluk ve ocaklık sistemi ile kendi yönetimine dahil ettiği ve buraların iç işlerine gerekli olmadığında pek müdahale etmediği görülmektedir.

Bölgenin neredeyse tümünü gezen Evliya şehirler hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Özellikle şehirde yaşayan halklar, şehirde bulunan cami ve âlimler konusu sosyal ve ekonomik hayata dair canlı tasvirler sunmuştur. Evliya'nın anlatımları bölgenin medreseler ile çevrelendiği, pek çok âlimin yuvası olduğu ve ilmi hayatın 17. yy'de canlı ve hareketli olduğu görülmektedir. Özellikle medreselerinin işleyişi hakkında anlattıkları ile Evliya, bölgenin eğitime büyük bir önem gösterdiğine dair işaretler vermiştir. Ayrıca bölgenin yapıları hakkında aktardıkları bugün var olmayan yapıların ve var olan yapıların eski hallerine dair tasvirleri sanat tarihçileri için önemlidir.

Evliya dini çeşitliliğe vurgu yapmış ve muhtelif inanç ve dini zümrelere dair önemli bilgiler sunmuştur. Ehl-i kitaba karşı hoşgörülüyken Zerdüştlük ve Yezidilik gibi ehl-i kitap olmayanlara karşı sert bir dil kullanmıştır. Bu dine inanan insanların büyük çoğunluğunun topluluktan uzak dağlarda yaşamayı seçtiği veya seçmeye mecbur bırakıldıklarını söyleyebiliriz. Evliya'nın Yezidilik ve Zerdüştlükle ilgili sert ve abartılı ifadeleri ile dönemin Müslüman toplumunun bu dinlere karşı algısını çok iyi göstermektedir. Bununla birlikte İslâm dinindeki Sünni ve Şii rekabetinin bölgeye yansımalarında Evliya'dan takip edebilmekteyiz. Sünnileri büyük bir övgü ile anlatan

Evliya, Şiileri dinsiz gibi ifadeler ile anlatmakta ve ehl-i sünnet inancının hakim olduğu Osmanlı'nın bölge üzerindeki hakimiyetini meşrulaştırma ktadır.
Musul, Şehrizor ve İmadiyye'deki etnik çeşitliliği de eserine yansıtan Evliya, bölgede en önemli nüfuza sahip Kürtlerden bahsederken Kürt kelimesini tek başına kullanmamıştır. Kürtleri mansları, yaşadıkları yer ve bağlı bulundukları aşiretlerini vurgulayan sıfatlarla birlikte anmıştır. Zibari Kürtler, Yezidi Ekrad, Muzurî Kurd ve Mahmudi Ekrad gibi ibareler Kürt toplulukların sosyal yapıların dair önemli notlardır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi üzerinden Musul, Şehrizor ve İmâdiyye şehirleri ve çevresinde yönetim, ilim ve dini hayatını ele aldığımız bu çalışma 17.yy bölge yaşamına dair önemli bilgiler ortaya koymakla birlikte eksiktir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde verilen bilgiler daha ayrıntılı ve uzun bir mesai 'de ele alınması ve diğer kaynaklar ile desteklenerek bölge üzerine yapılacak geniş kapsamlı bir çalışmaya muhtaçtır.

KAYNAKÇA

A- Arşivler

BOA. 12. 892. 1.

BOA. 12. 892. 2

BOA. 12. 892. 3.

BOA. 12. 892. 5.

BOA. 2357.176765. 1.

BOA. 2655.199070. 1.

BOA. 36. 2685. 2.

BOA. 370. 27717. 1

BOA. 386. 28885. 1.

BOA. 386. 28885. 2.

BOA. A.}MKT. UM. 367. 81. 1. 1

BOA. A.}MKT. UM. 367. 81. 1. 2

BOA. A.}MKT. UM. 367. 81. 1. 3

BOA. A-E- III- Ahmed. 6921.

BOA. AE. SMST. II.13.1298.1

BOA. AE. SMST. III. 4. 229. 1.

BOA. Bab-i Asafi Ruus Kalemi, Defter no.1452, s.331-334.

BOA. Bab-i Asafi Ruus Kalemi, Defterr no.1551, s.59-60.

BOA. DH. MKT. 1227. 83. 1

BOA. DH. ŞFR. 60. 259. 1.

BOA. DH. TMIK. M. 235. 19. 2.

BOA. İ.HUS. 67. 52. 1.

BOA. İ.HUS. 67. 52. 1.

BOA. KK, Ruus Defter no 262, s. 247,248,265.

BOA. KK., Ruus Defteri, no209,s116,126.

BOA. MAD, no.536, s.171,172, 182,183.

BOA. MD (Muhimme Dfteri), no.7, s.801,852.

BOA. MF. MKT. 1138. 54. 3.

BOA. MF. MKT. 1138. 54. 4.

BOA. MF. MKT. 199. 11. 3.

BOA. MHM 6, h.12, 13

BOA. TT-d., no. 195, s. 29-34, 36 ,140, 145,146, 147.

BOA. TT-d., no. 308, s. 32,37,48, 147, 176,177,178,179, 185,190, 192

BOA. TT-d., no. 660, s. 43, 52, 53,237-245, 255, 262, 267,269

BOA. TT-d., no. 998, s.72, 73, 85,86, 87,88

BOA.36. 2685. 3.

B- Kitaplar

ʿABDULCEBAR, Cêgr (2012), *el-Yzidiyûn fi Kıtıb el-Reḥâle el-Briṭânin*, Ḫâni Matbeʿesi, Duhok.

AĞCELERİ, Pışko Ḥeme Tahîr ʿAbdulrehman (2007), *Şari Kerkük le Nêvan Salani 1917-1926*, Ḥamdi Matbeʿesi, Süleymani.

AHMED, Muḥammed (2009), *Ekrâd Delve ʿUthmaniye Ta'riḫım el-İctimaʿi vel-İḳtiṣadi vel- Syasi*, el-Ḥâc Haşim Matbeʿesi, Erbil.

ALEYÎ, Adullah Ḫurşid (2012), *el-ʿAmair el-İslâmiye fi ʿİmâdiyye ve Nevaḥiha Hatâ Nihaye Ḳırın el-Ṯani ʿAşır el-Hijri/ el-Ṯanmın ʿAşır el-Miladî*, Ravza Matbaası, İstanbul.

ALİ, Othman (2016), *Ḫuvêndneveyeki Dûr le Romansiyet Bo Zerdeştiyet*, Bzavi nuê Yayınları.

ʿAYN-İ ALİ EFENDİ (1280), *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, Tasvir-i Efkâr Gazetesi Yayınları, İstanbul.

ÂZAD ENVER, Keyvan, *Mejuy Âyinekan*.

BERİ, Orâ Şorts (2012), *Civekan-i Kürdistan û Jiyân-i Rojane (Dav û Nerit, Hûner û Pişe)*, Çev. Goran Sabah, Ârâs Matbaʿesi, Hevlêr.

BEYAT, Faḍil (2007), *el-Devle ʿUthmaniye fi el-Mecal el-ʿArabiye, Merkez Dirasat Veḥde el-ʿArabiye*, Beyrut.

BROKLMÂN, Karl (2008), *Ta'riḫ el-Edeb el-ʿErebi*, Çev. ʿUmar Ṣabır, Star Matbeʿesi.

BRUINESSEN, Martin van, BOSCHTEN, Hendrik (1988), *Evliya Çelebi in Diyabekir*, Vol. I, Brill.

CEVAD, Mustafa, *Hozi lebirkrav-i Gavaniye Benâubangekan*, Çev. Mamosta Hejar, Ârâs Matbeʿesi, Hevlêr.

ÇİÇO, Emin Ferḥân (2010*), el-Ḳevmiye el-Yezidiye (Cizurha- Mḳûmatiha-Mʿânatıha)*, Bağdat

DANKOFF, Robert (2010), *Seyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyasına Bakışı*, Çev. Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

EFENDİ, Veliyadin (1969), *Kanun-nâme-I Sultan Süleyman Hân*, , s.8 a, 118b.

el- BILAZERI, (2000), *Futüh el-Büldan*, Lubnan: Dar el- Kütüb el-ʿilmiye.

eL-AZZAVYİ, Abbas (1958), *Ta'riḫ ʿİlim el-Felek fi- el-ʿİraḳ ve ʿİlaḳatih bil'ḳtar el-İslâmiye, vel- ʿArabiye, fi ʿUhud el-Taliye Li'eyam el-ʿAbbasin Min Sene H.656-1258/ M.1335-1917*, el-Mecmeʿ el-ʿİlmi el-ʿİraḳi Matbeʿesi.

eL-AZZAVYİ, Abbas (1998), *el-ʿİmâdiyye fi Muḫtelıf el-ʿUṣur*, Taḥḳiḳ: Ḥamdi ʿAbdulmecid Selefi, ʿAbdulkerim Fendi, Aydınlar Bakanlığın Matbeʿesi, Erbil.

eL-BERAK, Faḍıl (1984), *Medaris el-Yahudiye vel- İraniye fi el-ʿİraḳ*, Bağdat.

eL-DOSKİ, Kamirân ʿAbdulsemed Ahmed (2002), *Kürdistan el-ʿOsmaniye fi el-Nısf el' vel min el-Ḳırın el-Tasiʿ el-ʿEşir*, Vezaret-i el- Terbiye Matbeʿesi, Erbil.

eL-KARADAĞ-I, Muḥammed ʿAli (2000), *Şehrezur- Süleymaniye*, Bağdat.

EL-KINUCİ, Ṣıdiḳ b. Ḥuseyin (1983), *el-Tac el-Mukemmel Min Cevahir Maṣır el-Ṭıraz el-Âḫır vel-Evvel*, Dar İḳar' Matbeʿesi, Beyrut.

eL-MEḲDİSİ (1909), *Kitab Aḥsen el-Teḳasim fi Meʿrifet el-Aḳâlim*, Bıril Matbaʿesi, Lidın el-Meḥruse.

el-MÜDERİS, Abdulkerim Muḥammed (1983), *ʿUlema'una fi Ḫıdme el-ʿİlim vel-Din*, ʿAni Bineşrih Muḥammed ʿAli el-Ḳaradağı, Dar el- Ḥüriyye, Bağdat.

el-ŞEHRİZURİ, İbrâhim b. Ḥassan b. Şehabeldi el- Gorani (1910), *el'Umem li'İḳaḍ el-Humem*, Da'ire Meʿarif el-Nizamiyye, Hindistan.

el-YAʿKUBI, (1988), *Kitab el-Buldân,* Beyrüt: Dar Tuas el-Arabi,

el-ZUBEYRİ, el-Ḥuseyin, ve dğr (2003), *el-Mevsuʿe el-Meysere fi el-Teracim E'imet el-Tefsir vel-Luğa*, c.I, Silsle İşdarat el-Ḥikme, Medine.

Erbil (Hevlêr) Beyin el-Maḍi vel Ḥaḍır

EVLİYÂ ÇELEBİ (2000), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Trabskripsiyonu-Dizin*, Cilt. I, Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul.

EVLİYÂ ÇELEBİ (2000), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Trabskripsiyonu-Dizin*, Cilt IV, Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul.

EVLİYÂ ÇELEBİ (2000), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Trabskripsiyonu-Dizin*, Cilt VI, Haz: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul.

FERḤAN, ʿAdnan Ziyan (2004), *el- Kürd el-Yezidûn fi İḳlim Kürdistan*, Merkez Kürdistan lil-Drasat el-Staticiye, Süleymaniye.

FETAH, Şakir (1969), *Yezidiyekan ve Âyini Yezidi*, Kameran Matbaʿesi, Süleymani.

Filip Krinbrug- Kristen Âlison (2008), *Kürltür û Nasnameyi Kürt*, (Çev) Wrya Rehmani, Hani Matbesi, Duhok.

GORAN, Ḫusrev (2002), *Kürd le Parêzgay Musul*, Perverde Matbeʿesi, Erbil.

ḤAC eL- Ḫelife, *Keşıf el-ḍunun ʿan asmi el-Kütüp vel-Fünün*, c.I, el- Muṣenâ Kütüphanesinin Yayınları, Bağdat.

HEVKEL, Abul Ḳasım İbn-i (1873), *Kitab el-Mesalik ve el-Memalık*, Bıril Matbaʿesi, Lidın el-Mehruse.

HUSAİN, Muḥsin Miḥammed (1976), *Erbil fi ʿEhid el-Atabegi*: Asʿed Matbeʿesi, , Bağdad.

HUSAYİN, Serbest, *Yezidiyekan le Mêjuy Netevekeyân da*, Mekteb-i Bir û Hoşiyarı UNK Yayınları, Süleymani.

İBN-İ BEṬÛṬE (1987), *Reḥle İbn-i Beṭûṭe Tuḥfe el-Nuḍar fi Ğera'ib el-Amṣâr ve ʿAca'ib el-Asfâr,* c. I, Dar Aḥya' el- ʿUlum, Beyrut.

IGİLTON, Wilyam (2007), *el-ʿEşa'ir el-Kürdiye*,(Çev.) Hüsain Ahmed el-Caf, Âras yayınları, 1.basın, Erbil.

İSMA'İL, Zubêr Bilâl (1971), *Erbil fi Edvarihâ el-Tariḫiye*, el- Nuʿman Matbeʿesi, El-Necef.

İSMAİL, Zubêr Bilâl (1984), *ʿUlama' ve Medaris fi Erbil*, Zehra' El-Ḥedithe Matbeʿesi, Musul.

İZZET, Fa'ize Muhammed(2009), *el-Ḥayat el-İctimaʿiye lilKürd beyin el-Ḳırneyin (H.4-9/ M.10-15)*, Hac el-Hashiim matbeʿesi, Erbil.

KARADAĞI, Muḥamed ʿAli (1998), *Bujanevey Mejûy Zanayani Kürd le Rêgay Dastḫatakaniyanave*, c.I, Vemiz Matbaʿesi, Bağdat.

KEMERLİ, Enstanıs Marî (2006), *Ktêb-i Yezidiyekan (Cilive ve Mesḥefâ Reş) ve Bibilografiya-i Yezidiyat-i*, Çev. Necat-i ʿAbdullah, Şivan Matbaʿesi, Süleymani.

KERİM, Ḥesen Meḥmud Ḥeme (1997), *Âyini Kürd le Tofân-i Nuḥeve tâ Seretay İslâm*, H.11/ M.622.

KERİM, Ḥesen Meḥmud Ḥeme (1997), *Gabani Kurdi*.

KERİM, Ḥesen Meḥmud Ḥeme (2006), *Fetvake-i Mela-i Ḥetê Efsâne-i Meju Nusêk*, Çuvar Çıra Matbaʿesi.

KERİM, Ḥesen Meḥmud Ḥeme (2007), *Kürdistan leberdem Ftühatî İslâm-i da*, Nuvser Yayınları, Süleymani.

KERİM, Ḥesen Meḥmud Ḥeme (2008), *Mela İdris-i Bedlis-I û Rolî le Yekẖstnî Mirnşine Kürdiyekan*, Çuvar Çirâ Matbeʿesi, Süleymani.

KERİM, Makwan(2014), *Nasandni Çend Lêrewarêk, Kemal Matbeʿesi*, Süleymani.

KLODİYUS CİMİS RİÇ (2002), *Geştnâmey Riç bo Kürdistan*, Çev. Muḥammed, Perverde Matbeʿesi, Erbil.

KURŞUN, Zekeriya (2013), "Seyyâh-i Âlem Evliya Çelebi", *Evliya Çelebi'nin Düniyası*, Ed: Coşkun Yılmaz, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul.

MARUFOĞLU, Sinan,(1998) , *Osmanlı döneminde Kuzay Irak1831-1914*, İstanbul.

MER'İ, Fırset (2008), *Dirasat fi Tariẖ el-Yahudiye ve rl- Mesiḥiye fi Kürdistan*, Ârâs Matbaʿesi, Erbil.

Mesture-i Kürdistan-i (2002), *Mejûy Ardalan*, Perverde Metbeʿsi, 1.basın, Erbil.

Mîr Şerefẖan (2006), *Şerefnâme*, Âras Matbeʿesi, Erbil.

MUBELĞ'İ, ʿAbdullah (2002), *Mejuy Âyin-i Zerdeşt*, Çev. Vuriya Ḳaniʿ, Rojhelat Matbeʿesi, Erbil.

MURAD, Ḫalîl Ali (2013), *El- Kürd vel Kürdistan fi el- Kitab (Cihannüma) li-Katb Çelebi (H.1017-1067/ M. 1609-1657)*, el-Ḥâc Haşim Matbeʿesi, Erbil.

MUSTAFA, Nazdar Celil (2013), *Devur ʿUlema' el-Kürd fi el-Devle ʿUthmaniye el-Ḳırnan el-Sadis ʿAşir vel-Sabiʿ ʿAşir*, el-Ḥâc Haşim Matbeʿesi, Erbil.

NİPOR Karstın (2012), *Reḥle Nipor ilâ el- ʿİraḳ el-Kamilah*, Çev. Suʿâd Hadî El-ʿemri, Mustafa Cevad, Meḥmud Ḥuseyin el'Emin, el-Vereḳ Yayınları.

NUREDİN, Buvâr (2007), *Mîr ʿabdâl ẖan-i Bedlis (Bilimetêki fermoşkrav le Mêjuy Kürd da)*, Hamdi Matbeʿesi, Süleymani.

Oğlu, Necât Kevser,2016, *el-Taʿlîm fi el-Kerkük Ḳadimen ve Ḥadisen(1534-2010)*, Londra: Dar el-Ḥîkme, Cilt I,

ORTAYLI, İlber (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedid Neşiryet, Ankara.

POL PÎR RÊDZİ (2013), *Derbarey Kürde Yezidiyekan*, Çev. Helkvut Ḥekim, Şehab Matbaʿesi, Hevlêr:

RA'UF, İmad ʿAbdulselam (1975), *el-Musul fi ʿEhıd el-ʿUthmani Fetre el Ḥüküm el-Meḥeli H.1139-1249/ M.1726-1824*, el-Âdâb Matbeʿesi, Necef

RA'UF, İmad ʿAbdulselam (2012), *Drasat Vesa'iḳiye fi- el-T'ariḫ el-Kürd el- Ḥediṯ ve Ḥeḍâretuhum*, el-Tefsir Yayınları, Dimeşik.

Reḥle Evliya Çelebi fi Kürdistanʿam 1056/1655, (2008), Çev. Reşit Efendi, Ḥânî Matbaʿesi, Duhok.

RİÇÂRD S. VOLTIZ (2011), *Âyinekân-i Rêgay Avrişm*, Rojhelat Matbeʿesi, Kazive, Erbil.

SA'D, İbn-i, *el-Ṭabaḳat el-Kubrâ*, Cilt 4, s.140.

SEZEN, Tahir (2006), *Osmanlı yer Adları*, Ankara.

ŞAVK, Ülkü Elik (2011), *"Sorulara Evliya Çelebi İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri"*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enistütüsü, Ankara.

ŞEKİRAT, Aḥmed Ṣıdḳi Ali (2002), *Ta'riḫ Mu'esses Şiyuḫ el-İslâm fi ʿAhıd el-ʿUthmani (H. 828-1341/ M. 1425-1922)*, Kenʿan Matbeʿesi, el-Urdum.

ṬAYMİRADİ, Muhammed(H.1391), *Ta'riḫ Senendic de ʿEsır Sefevi*, Âras Matbeʿesi, Erbil.

ÜNAL, Mehmet Ali (2012), *Osmanlı Müesseseleri tarihi, Fakülte Kitabevi Yayınları*, Isparta.

YILMAZ, Coşku, *Evliya Çelebi Atlası, Medan yayınları*, İstanbul.

ZEKİ, Muḥammed Emin (1951), *Ta'riḫ el-Süleymaniyah*, Çev. Cemil Aḥmed Rojbeyani, Şerike el-Neşir vel- ṭebaʿe el-ʿİraḳiye el-Meḥdude, Bağdat.

ZEKİ, Muḥammed Emin (2006), *Meşahir el-Kır ve Kırdıstan*, c. II, Dar el- Zeman, Dimeşiḳ.

ZEKİ, Muḥammed Emin (2006), *Meşahir el-Kurd ve Kırdıstan*, c. I, Dar el-Zeman, Dimeşiḳ.

ZİDAN, Cırcî, *Ta'riḫ Adab el-Luğa el-ʿArabiye*, Dar el- Hîlâl, el-Ḳahire.

C- Süreli Yayınlar

AKBAŞ, Mehmet (2015), "Evliya Çelebi'nin Gözüyle Kürtler ve Kürdistan", *Artuklu Akademi | Journal of Artuklu Academia,* 2(1). s. 45-58.

eL-BİRADOSTİ, Zidan Reşidḫan Âvdel (2012), "Mı'ẕne Erbil (el-Mı'ẕne el-Muḍefẻriye), H.630-685/ M.1232-1190)", *Ḥevliyat Edebiyet ʿEyin Şems Dergisi*, No. 40. s.290-305.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar, EĞNİM, Kağan (2011), "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa 10, 2011, s. 83-108.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar, (2012), "Evliya Çelebi Sayahatnamesinde Gazaʾ, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVII, Sa:1, s. 79-100.

HIDIR, Âras İsmaʿil (2016), Zidan Reşidḫan "Âvdel el-Biradosti, Te'ṣir el-ʿEvamil el-ṭebiʿiye ʿelâ el-Mebanî el-Tura ṣiye fi el-ḳalʿe Erbil- Dirase Meydaniye*", Koye Üniversitesi'nin Dergisi*, Rojhelat Matbeʿesi. S.446-459.

KOÇ, Hasan, "Osmanlı Döneminde Şehrizorun Yönetim Merkezleri: Zalm Ve Gülanber Kaleleri", *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Genel Türk Tarihi)*. S.192-204.

MARUFOĞLU, Sinan (2013) "19.yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak düzeni, Tapu ve Mulkiyet sorunları", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar dergisi*, Sa:9. S.235-248.

MURAD, Ḫalîl Ali (2004), "Reḥle Evliya Çelebi fi Kürdistan Meşderen L'ldrase Eḥval el-İrak Fi el-Ḳın el-Sabiʿ ʿaşir", *Mcelle el-Mışkat*. S.37-55.

SIDİK, Zırar Tofik (2001), "Aṣıl Tesmiye (Amidi/ el-ʿİmâdiyye)", *Duhok Belediyesi'nin Dergisi*, Sa: 14, Duhok. s.5-20.

TAŞKIN, Ünal (2014), "1002 Numaralı Tahrir Defterine göre Şehrizol", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 24, Sa: 1, Elazığ. s.297-309.

D- Diğerler

ABCA, Yurdaer, (2006), *"Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler"*, (Yükse Lisans Tezi, Eskişehir Osmanl Gazi Üniversitesi).

ALPASLAN, Mustafa, (2014), *"Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürtler"*, (Yüksek Lisans Tezi, Mardi Artuklu Üniversitesi), Mardin.

DÜŞÜNMEZ, Döndü, (2006), *"Tanzimat Devri Osmanlı Mülki İdaresinde Kapı Kethüdalığı"*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi), Koniya.

GÜNDÜZ, Ahmet, (1998), *"Osmanlı İdaresinde Musul 1523-1639"*, (Fırat Üniversitesi Doktora Tezi), Elaziğ.

ḪIZIR, Âras İsmaʿil, (2014), *" el-ʿEnaṣır el-Miʿmarye vel-Nuḳûş el-Zeğrefiye fi el-ʿEma'ir el-ʿOthmaniye el-Baḳiye fi İḳlim Kürdistan- el-Iraḳ"*, (Doktora Tezi, Ḳahire Üniversitesi, Âsar Bölümü), Kahire.

İNALCIK, Halil, (1995),*"Eyalet",* DİA(Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi), c. 11.

İNALCIK, Halil, (1995),*"Eyalet",* DİA(Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi), c. 41.

KAHRAMAN, Seyit Ali, (2013), *"İlk savaş muhabirimiz Evliya Çelebi",* (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

KÜÇÜKÖMÜRCÜ, Burcu, *"Geleneksel Türk Osmanlı Çarşı Yapıları ve Günümüzdeki*
Alışveri Merkezleri üzerinde bir İnceleme", (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniveristesi, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

MUSTAFA, Sakar ʿUthman,(2009) "*el-Ḥemamat fi Kürdistan el-ʿİraq fi el-ʿAṣır el-ʿUthman-i"*, (Yüksek Lisans Tezi, Salahadin Üniversitesi), Erbil.

ÖZBAY, Muzaffer (Mayıs 2010), *"Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Anadolu Coğrafyasındaki Gayri Müslim Mabetleri"*, (Sakarya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ÖZKÖK, Salih (2013), *"Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Doğu Şehirleri (1641-1648)"* (Kafkas Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kars.

RA'UF, İmad ʿAbdulselam (2011), *"el-Muʿcem el-Tariḫi L'emaret Behdinan"*, el-Ḥâc Haşim Matbeʿesi, Erbil.

ŞENTÜRK, Osman, (1999) *"Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Folklorik Unsurları"*,(Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi).

ŞENTÜRK, Osman (1999), *"Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Folklorik Unsurları"*, (Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi).

ŞERİF, Ḥuseyin Şakir (2015), "*Kürd le Ktêbi (Vefiyât el-Eʿyan ve Ebna' el-Zeman)-i (İbn- Helekan)(H.681/ M.1282) Lêkolineveyeke le Roli Siyasi û Şarstaniyeti Kürd"*, (Yüksek Lisans Tezi, Selahaddin Üniversitesi). Hevlêr.

EKLER

Ek.1-1: Evliya Çelebi'nin Aslı Elyazılarından Bir Nüshası (Topkapı Saray)

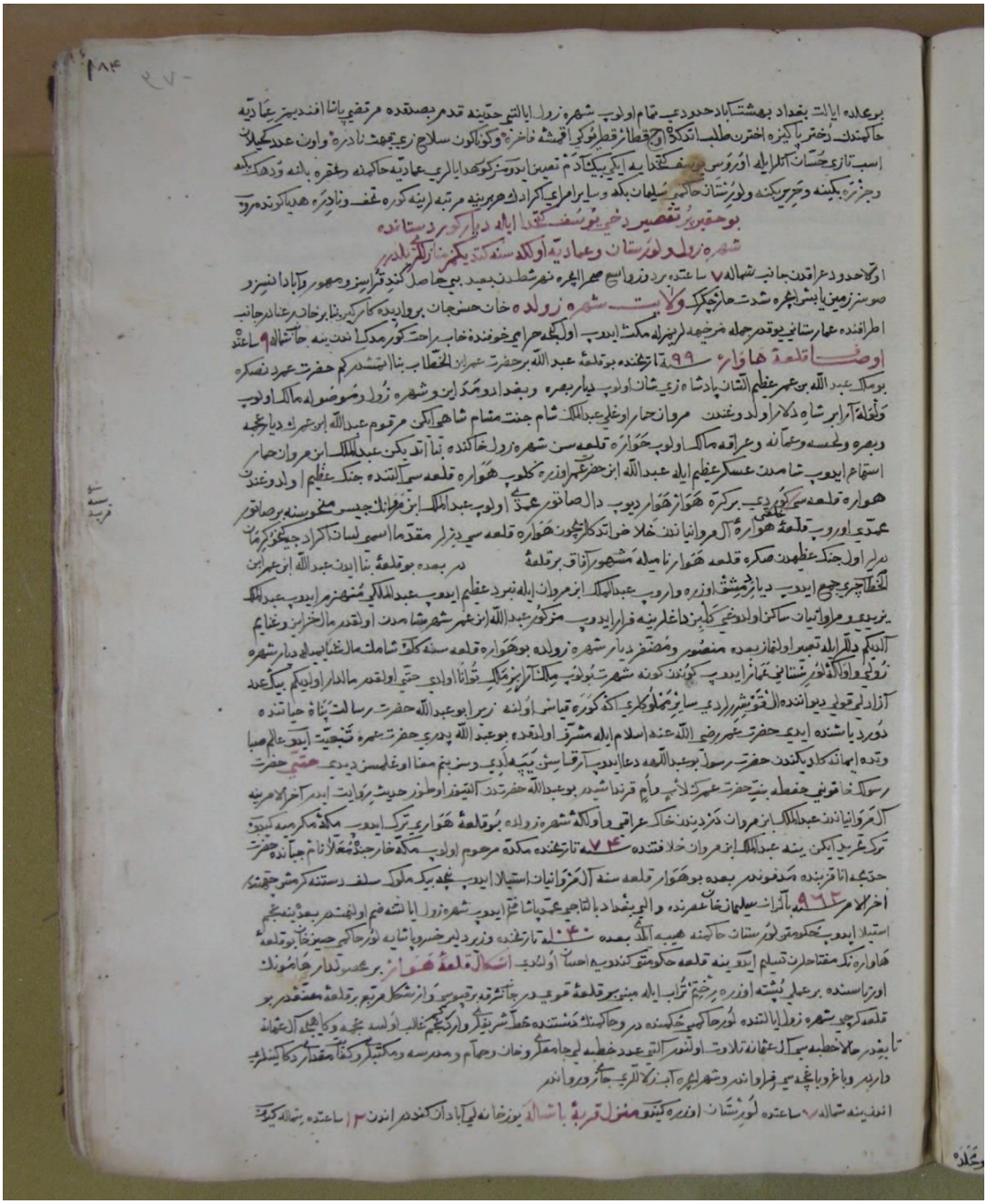

Bu dökümanı benimle paylaşan sevgili hocam Seyit Ali Kahraman'a teşekkürü bir borç bilirim

Bu hakîr-i pür-taksîr dahi Yûsuf Kethudâ ile diyâr-ı Kürdistân'da Şehrezûl ve Luristân ve İmâdiyye ülkesine gitdiğimiz menâzilleri bildirir

Evvelâ hudûd-ı Irâk'dan cânib-i şimâle 7 sâ‘atde bir düz vâsi‘ sahrâ içre nehr-i Şatt'dan ba‘îd, bî-hâsıl, kend-i kurâsız ve ma‘mûr u âbâdânsız ve susuz zemîn-i yâbis içre şiddet-i hâr çekerek,

Vilâyet-i Şehrezûl'da Hân-ı Hasan Cân: Bir vâdîde kârgîr binâ bir hân-ı ra‘nâdır. Cânib-i etrâfında imâristânı yokdur. Cümlemiz haymelerimizle meks edüp ol gice harâmî havfinden hâb-ı râhat görmedik. Andan yine cânib-i şimâle 9 sâ‘atde,

Evsâf-ı Kala-i Havâr: Sene 99 târîhinde bu kal‘ayı Abdullah b. Hazret-i Ömer ibnü'l-Hattâb binâ etmişdir kim Hazret-i Ömer'den sonra bu Melik Abdullah b. Ömer azîmü'ş-şân pâdişâh-ı zîşân olup diyâr-ı Basra vü Bağdâd u Medâyin ve Şehrezûl u Musul'a mâlik olup velvele-ârâ bir şâh-ı dilârâ olduğundan Mervân-ı Hımâr oğlu Abdülmelik Şâm-ı cennet-meşâm şâhı iken merkûm Abdullah ibn Ömer'in diyâr-ı Acem'e ve Basra ve Lahsa ve Ummân'a ve Irâk'a mâlik olup Havâra kal‘asın Şehrezûl hâkinde binâ etdiğin Abdülmelik ibn Mervân-ı Hımâr istimâ‘ edüp Şâm'dan asker-i azîm ile Abdullah ibn Hazret-i Ömer üzre gelüp Havâra kal‘ası altında ceng-i azîm olduğundan Havâra kal‘ası {halkı} gördü, bir kerre "havâr havâr" deyüp dal satûr-ı Muhammedî olup Abdülmelik ibn Mervân'ın ceyş-i menhûsuna bir satûr-ı Muhammedî urup Kala-i Havâra'yi Âl-i Mervâniyân'dan halâs etdikleriyçün Havâra kal‘ası derler. Mukaddemâ ismi lisân-ı Ekrâdca Keyhû Kirmân derler. Ol ceng-i azîmden sonra Kala-i Havâr nâmıyla meşhûr-ı âfâk bir Kala-i (---) dir.

Ba‘dehû bu kal‘ayı binâ eden Abdullah ibn Ömer ibnü'l-Hattâb çeri cem‘ edüp diyâr-ı Dımışk üzre varup Abdülmelik ibn Mervân ile neberd-i azîm edüp Abdülmelik'i münhedim edüp Abdülmelik Yezidi ve Mervâniyân sâkin olduğu Kelbin dağlarına firâr edüp mezkûr Abdullah ibn Ömer şehr-i Şâm'dan ol kadar mâl-ı hazâ’in ü ganâ’im aldı kim diller ile ta‘bîr olunmaz.

Ba‘dehû mansûr u muzaffer diyâr-ı Şehrezûl'da bu Havâra kal‘asına gelüp Şâm'ın mâl-ı ganâ’imiyle diyâr-ı Şehrezûl'u ve ülke-i Luristân'ı imâr edüp günden güne şöhret bulup mülk-ârâ bir melik-i tüvânâ oldu. Hatta ol kadar mâldâr oldu ki bin aded âzâdlı kulu dîvânında el kavşırırlardı. Sâ’ir memlûkları ana göre kıyâs oluna. Zira bu Abdullah Hazret-i Risâlet-penâh hayâtında dörd yaşında idi. Hazret-i Ömer *radıyallahu anh* İslâm ile müşerref oldukda bu Abdullah pederi Hazret-i Ömer'e teba‘iyyet edüp âlem-i sabâvetde îmâne geldiğinden Hazret-i Resûl bu Abdullah'a du‘â edüp arkasın yepeledi

ve "Sen benim ma‘nâ oğlumsun" dedi. Hatta Hazret-i Resûl'ün hâtûnu Hafza binti Ömer'in li-ebin ve ümmin karındaşıdır. Bu Abdullah Hazret'den altı yüz otuz hadîs rivâyet eder. Âhirü'l-emr yine Âl-i Mervâniyân'dan Abdülmelik ibn Mervân derdinden hâk-i Irâk'ı ve ülke-i Şehrezûl'da bu Kala-i Havâr'ı terk edüp Mekke-i Mükerreme'ye gidüp terk-i tecrîd iken yine Abdülmelik ibn Mervân hilâfetinde sene 74 târîhinde Mekke'de merhûm olup Mekke hâricinde Mu‘allâ nâm cebbânede Hazret-i Hadîce Ana kurbünde medfûndur.

Ba‘dehû bu Hevâr kal‘asına Âl-i Mervâniyân istîlâ edüp niçe bin mülûk-ı selef destine girmiş çıkmışdır. Âhirü'l-emr sene 962 bizzât Süleyman Hân asrında vâlî-i Bağdâd Baltacı Mehmet Paşa feth edüp Şehrezûl yaletine zamm olunmuşdur. Ba‘dehû yine Acem istîlâ edüp hükûmetin Luristân hâkimine hibe eyledi. Ba‘dehû sene 1040 târîhinde Vezîr-i dilîr Hüsrev Paşa'ya Lur Hâkimi Hüseyin Hân bu Kala-i Havâra'nın miftâhların teslîm edüp yine kal‘a hükûmeti kendüye ihsân olundu.

Eşkâl-i Kala-i Havâra: Bir mahsûldâr hâmûnun ortasında bir amelî püşte üzre rıhtım-ı türâb ile mebnî bir Kala-i kavîdir. Cânib-i şarka bir kapusu var, şekl-i murabba‘ bir Kala-i musanna‘dır. Bu kal‘a gerçi Şehrezûl eyaletinde Lur hâkimi hükmündedir ve hâkiminin destinde hatt-ı şerîfleri vardır. Acem gâlib olsa Acem'e ve kâhîce Âl-i Osmân'a tâbi‘dir. Hâlâ hutbesi Âl-i Osmân'a tilâvet olunur. Altı aded hutbeli câmi‘leri ve hân u hammâm ve medrese vü mektebleri ve kifâyet mikdârı dekâkînleri vardır ve bâğ u bâğçesi firâvândır ve şehr içre âb-ı zülâlleri cârî vü revândır. (---) (---) (---) (---) (---) Andan yine şimâle 7 sâ‘atde Luristân üzre gidüp,

Menzil-i karye-i Başke: Yüz hâneli âbâdân kenddir. Andan 12 sâ‘atde şimâle gidüp, **[370b]**

Ek.1-2: Evliya Çelebi'nin Aslı Elyazılarından Bir Nüshası (Topkapı Saray).

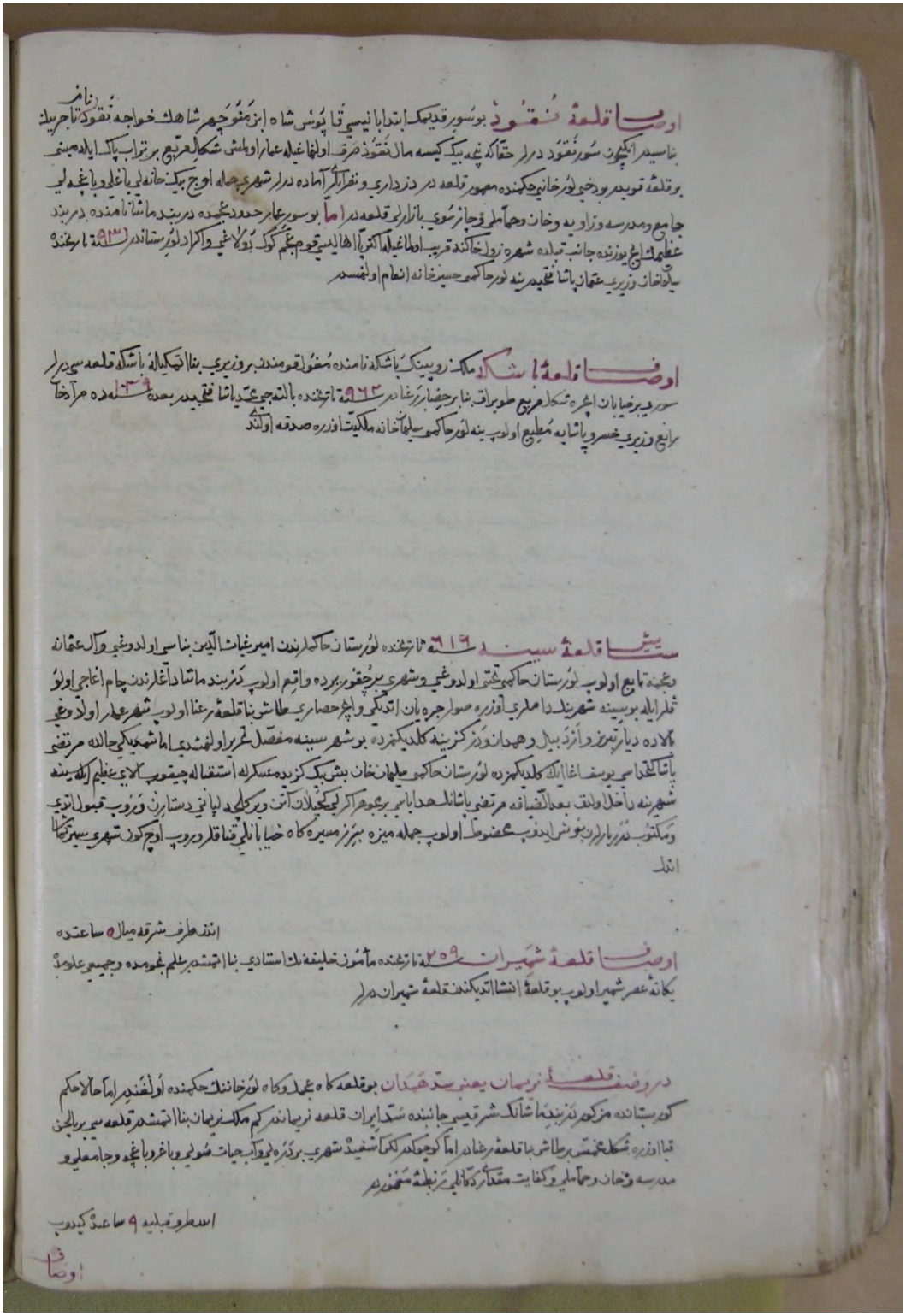

Bu dökümanı benimle paylaşan sevgili hocam Seyit Ali Kahraman'a teşekkürü bir borç bilirim

Evsâf-ı Kala-i Nukûd: Bu sûr-ı kadîmin bânîsi Kapus Şâh ibn Menûçehr Şâh'ın Hoca Nukûd nâm tâcirinin binâsıdır. Anınçün sûr-ı Nukûd derler. Hakkâ ki niçe bin kise mâl-ı

nukûd sarf olunmağile imâr olmuş şekl-i murabba‘ bir türâb-ı pâk ile mebnî bir Kala-i kavîdir. Bu dahi Lur hânı hükmünde ma‘mûr kal‘adır. Dizdârı ve neferâtları âmâdedirler. Şehri cümle üç bin hâneli bâğlı u bâğçeli câmi‘ vü medrese vü Zaviye ve hân u hammâmlı ve çârsû-yı bâzârlı kal‘adır. Ammâ bu sûr-ı imâr hudûd-ı Acem'de Derbend-i Mâşa nâmında bir derbend-i azîmin iç yüzünde cânib-i kıbleye Şehrezûl hâkine karîb olmağile ekseriyyâ ahâlîsi kavm-i Acem Gökdolağı ve Ekrâd-ı Luristân'dır. Sene 931 târîhinde Süleymân Hân vezîri Osmân Paşa fethidir. Yine Lur Hâkimi Hüseyin Hân'a in‘âm olunmuşdur.

.....(2.5 satır boş).....

Evsâf-ı Kala-i Başke: Melik Zopi'nin Başke nâmında Moğol kavminden bir vezîri binâ etmeğile Başke kal‘ası derler. Sûru bir hıyâbân içre şekl-i murabba‘ toprak binâ bir hisâr-ı ra‘nâdır. Sene 962 târîhinde Baltacı Mehmet Paşa fethidir. Ba‘dehû sene 1039 da Murâd Hân-ı Râbi‘ Vezîri Hüsrev Paşa'ya mutî‘ olup yine Lur Hâkimi Süleyman Hân'a mülkiyyet üzre sadaka olundu.

.....(6 satır boş).....

Sitâyiş-i Kala-i Sine: Sene 616 târîhinde Luristân hâkimlerinden Emîr Gıyâseddîn binâsı olduğu ve Âl-i Osmân'a ve Acem'e tâbi‘ olup Luristân hâkimi tahtı olduğu ve şehri bir çukur yerde vâki‘ olup Derbend-i Mâşa dağlarından çam ağacı oluklarıyla bu Sine şehrinin damları üzre sular cereyân etdiği ve iç hisârı taş binâ Kala-i ra‘nâ olup şehr-i imâr olduğu bâlâda diyâr-ı Tebrîz ü Erdebil ve Hemedân u Dergezîn'e gitdiğimizde bu şehr-i Sine mufassal tahrîr olunmuşdu. Ammâ şimdiki hâlde Murtezâ Paşa kethudâsı Yûsuf Ağa ile geldiğimizde Luristân hâkimi Süleymân Hân beş bin güzîde askerle istikbâle çıkup alây-ı azîm ile Sine şehrine dâhil olduk. Ba‘de'z-ziyâfe Murtezâ Paşa'nın hedâyâsı bir mücevherli küheylân atın ve bir külçe lepanı destârın verüp kabûl etdi. Ve mektûb-ı dürer-bârların bûs edüp mahzûz olup cümlemize birer mesîregâh-ı hıyâbânlı konaklar verüp üç gün şehri seyr [ü] temâşâ etdik.

.....(3 satır boş).....

Andan taraf-ı şarka meyyâl 5 sâ‘atde,

Evsâf-ı Kala-i Şemîrân: Sene 259 târîhinde Me’mûn Halîfe'nin üstâdı binâ etmişdir. İlm-i nücûmda ve cemî‘i ulûmda yegâne-i asr-ı Şemîr olup bu kal‘ayı inşâ etdiğinden Kala-i Şemîrân derler.

.....(2.5 satır boş).....

Der-vasf-ı Kala-i Nerîmân ya‘nî sedd-i Hemedân: Bu kal‘a kâh Acem'in ve kâh Luristân'ın hükmünde olğandır ammâ hâlâ hükm-i Luristân'da mezkûr Derbend-i Mâşâ'nın şarkîsi cânibinde sedd-i İrân Kala-i Nerîmân'dır kim Melik Nerîmân binâ etmişdir. Kal‘ası bir yalçın kaya üzre şekl-i muhammes bir taş binâ Kala-i ra‘nâdır ammâ küçükdür. Lâkin aşağıda şehri bir dereli ve âb-ı hayât sulu ve bâğ u bâğçe ve câmi‘li ve medrese ü hân u hammâmlı ve kifâyet mikdârı dükkânlı rabta-i ma‘mûrdur.

.....(1 satır boş).....

Andan taraf-ı kıbleye 9 sâ‘atde gidüp, **[371a]**

Ek.1-3: Evliya Çelebi'nin Aslı Elyazılarından Bir Nüshası (Topkapı Saray).

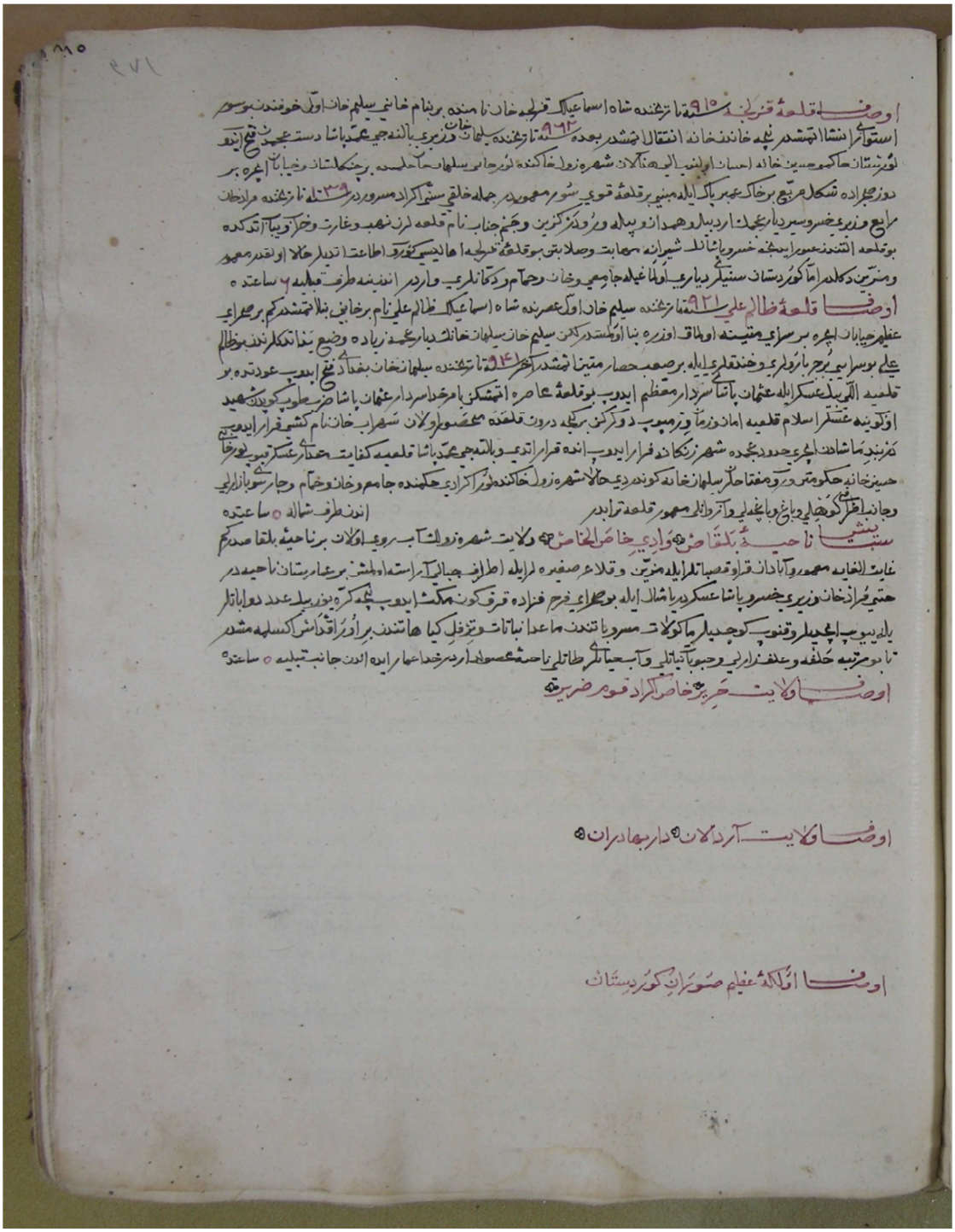

Bu dökümanı benimle paylaşan sevgili hocam Seyit Ali Kahraman'a teşekkürü bir borç bilirim

Evsâf-ı Kala-i Kızılca: Sene 915 târîhinde Şâh İsmâ‘îl'in Kızılca Hân nâmında bir benâm hânı Selîm Hân-ı Evvel havfinden bu sûr-ı üstüvârı inşâ etmişdir. Niçe hândan hâna intikâl etmişdir. Ba‘dehû sene 962 târîhinde Süleymân Hân Vezîri Baltacı Mehemmed Paşa dest-i Acem'den feth edüp Luristân Hâkimi Hüseyin Hân'a ihsân olunup ilâ hâze'l-ân Şehrezûl hâkinde Lur Hânı Süleymân Hân hükmünde bir çengelistân u hıyâbân içre bir düz sahrâda şekl-i murabba‘ bir hâk-i amber-pâk ile mebnî bir Kala-i kavî sûr-ı ma‘mûrdur. Cümle halkı Sünnî Ekrâd-ı mesrûrdur. Sene 1039 târîhinde Murâd Hân-ı Râbi‘ Vezîri Hüsrev-i şîr diyâr-ı Acem'in Erdebil ve Hemedân ve Pilever ve Dergezîn ve Cem-cenâb nâm kal‘aların nehb ü gâret ve harâb u yebâb etdikde bu kal‘a altından ubûr idince Hüsrev Paşa'nın şîrâne mehâbet ü salâbetin bu Kala-i Kızılca ahâlîsi görüp itâ‘at etdiler. Hâlâ ol kadar ma‘mûr u müzeyyen değildir ammâ Kürdistân Sünnîleri diyârı olmağile câmi‘i ve hân u hammâm u dükkânları vardır. Andan yine taraf-ı kıbleye 6 sâ‘atde,

Evsâf-ı Kala-i Zâlim Alî: Sene 921 târîhinde Selîm Hân-ı Evvel asrında Şâh İsmâ‘îl'in Zâlim Alî nâm bir hânı binâ etmişdir kim bir sahrâ-yı azîm hıyâbân içre bir sarây-ı metîne olmak üzre binâ olunmuşdur. Lâkin Selîm Hân Süleymân Hân'ın diyâr-ı Acem'e ziyâde vaz‘-ı yed etdiklerinden bu Zâlim Alî bu sarâyı burc u bârûları ve Handakları ile bir sa‘b hisâr-ı metîn etmişdir. Âhir sene 941 târîhinde Süleymân Hân Bağdâd'ı feth edüp avdetde bu kal‘aya elli bin asker ile Osmân Paşa'yı serdâr-ı mu‘azzam edüp bu kal‘ayı muhâsara etmişken bi-emri Hudâ Osmân Paşa darb-ı top-ı kûbdan şehîd olup yine asker-i İslâm kal‘aya amân u zamân vermeyüp döğerken bir gice derûn-ı kal‘ada mahsûr olan Sührâb Hân nâm kişi firâr edüp Derbend-i Mâşa'dan içre hudûd-ı Acem'de şehr-i Zingân'a firâr edüp anda karâr etdi ve Baltacı Mehemmed Paşa kal‘aya kifâyet mikdârı asker koyup Lur Hâkimi Hüseyin Hân'a hükûmetin verüp miftâhların Süleymân Hân'a gönderdi. Hâlâ Şehrezûl hükmünde Lur Ekrâdı hükmünde câmi‘ vü hân u hammâm u çârsû-yı bâzârlı ve cânib-i etrâfı kûhlu ve bâğ u bâğçeli ve âb-ı revânlı Kala-i türâbdır. (---) (---) (---) (---) (---) Andan taraf-ı şimâle 5 sâ‘atde,

Sitâyiş-i nâhiye-i Belkas,-ıvâdî-i Hâssu'l-hâs: Vilâyet-i Şehrezûl'un âb-ı rûyı olan bir nâhiye-i Belkas'dır kim gâyetü'l-gâye ma‘mûr u âbâdân kurâ vü kasabâtlar ile müzeyyen ve kılâ‘-ı sağîreler ile etrâf-ı cibâli ârâste olmuş bir imâristân-ı nâhiyedir. Hatta Murâd Hân vezîri Hüsrev Paşa asker-i deryâ-misâl ile bu sahrâ-yı ferah-fezâda kırk gün meks edüp niçe kerre yüz bin aded devâbâtlarıyla yeyüp içdiler ve konup göçdüler. Me’kûlât u meşrûbâtından mâ‘adâ nebâtât ve tırfîl-i giyâhâtından bir orakdas eksilmemişdir. Tâ

bu mertebe halfe ve alefzârlı vü hubâbât [u] nebâtâtlı ve âb-ı hayâtları tatlı nâhiye-i mahsûldârdır, Hudâ imâr ide. Andan cânib-i kıbleye 5 sâ‘atde,

Evsâf-ı vilâyet-i Harîr, hâs-ı Ekrâd-ı kavm-i Zarîr:

.....(3.5 satır boş).....

Evsâf-ı vilâyet-i Ardalân-ı dâr-ı bahâdırân:

.....(3.5 satır boş).....

Evsâf-ı ülke-i azîm Sûrân-ı Kürdistân:

.....(3.5 satır boş).....**[371b]**

Ek.5: Evliya Çelebi, bölgedeki gittiği yerlere

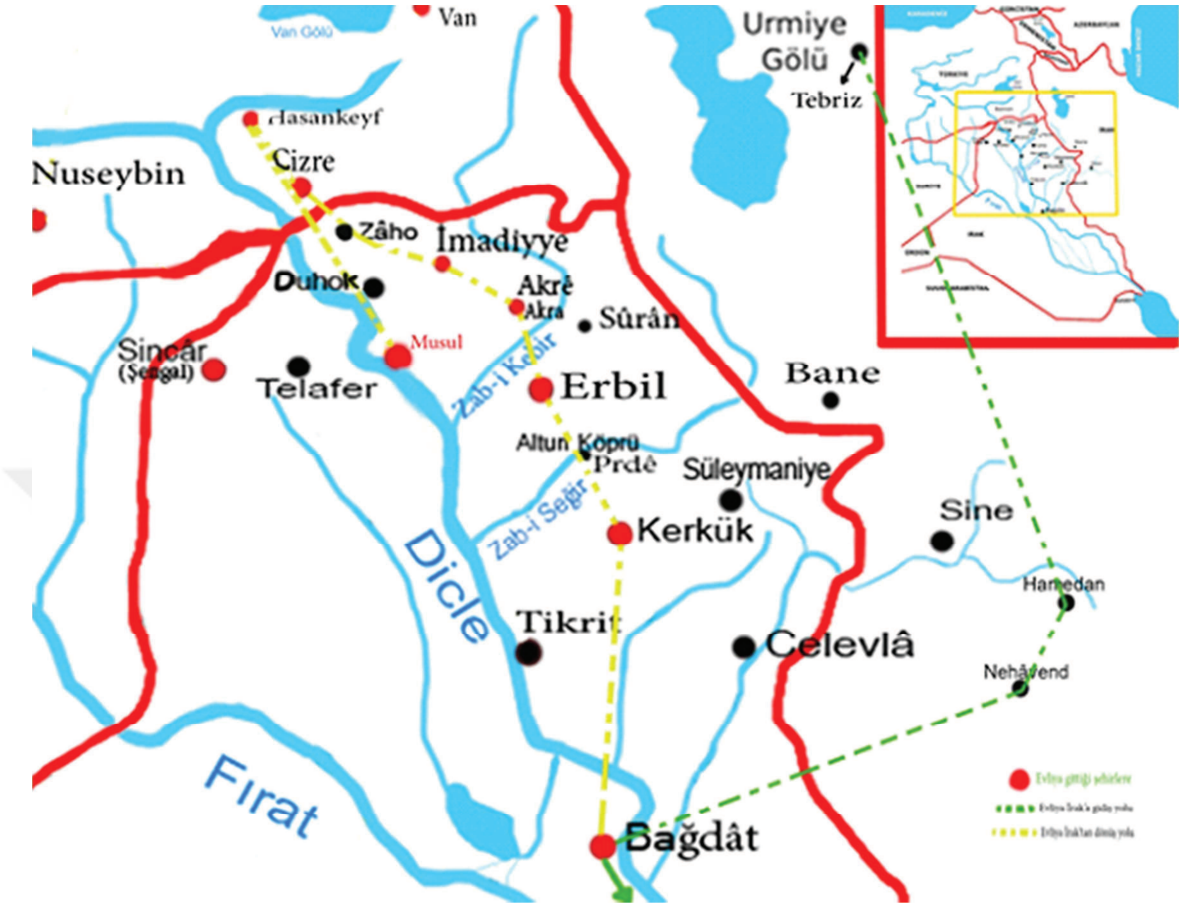

Bu harita Evliya Çelebi'nin 4. Kitabında göre bölgedeki gezdiği yerleri çizildik.

Ek.3: Karıstın Nipur'un Çizdiği Musul'un Coğrafyası, Tüm Kapıları, Camileri ve Kiliseleri.

1- İmadid-i Kapısı. 2- Sincâr Kapısı. 3- el-Beyḍ Kapısı. 4- el-Cedid (Yeni) Kapısı. 5- Lıcış Kapısı. 6- Top Kapısı. 7- el-Cisir Kapısı. 8- İç Kale. 9- Sarayı. 10- Camiʿ Kebir (Ulu Cami). 11- Kırmızı Cami ya da El- Mücahit Cami. 12- Kara Sarayı. 13- el-Bedriye Medresesi. 14- Yehiyâ Abu el-Ḳasım mezarı. 15- el-Nesaṭıre kilisesi 16- el-Yıʿâḳıbe kilisesi.

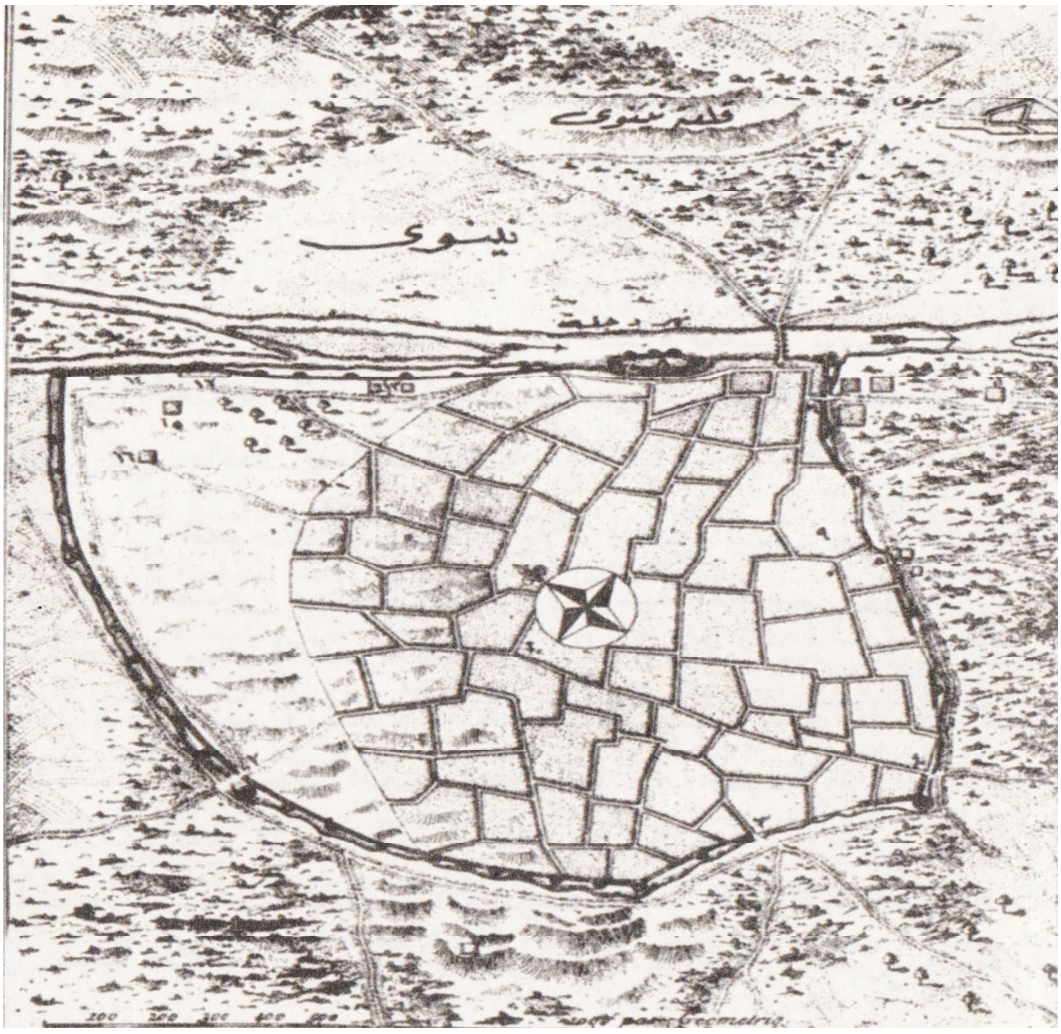

Bu harita: Nipor, *Reḥle Nipor ilâ el- ʿİraḳ el- kamıle,* s.348.

Ek.4: İmâdiyye Şehrin Haritası

Bu harite: Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye fi ʿİmâdiyye ve nevaḥiha hatâ nihaye ḳırın el-ṣani ʿaşır el-Hijri/ el- ṣanmın ʿaşır el-Miladî*, s.394.

Ek.5: İmâdiyye Hükümeti Behdinan Emareti'n Sarayı.

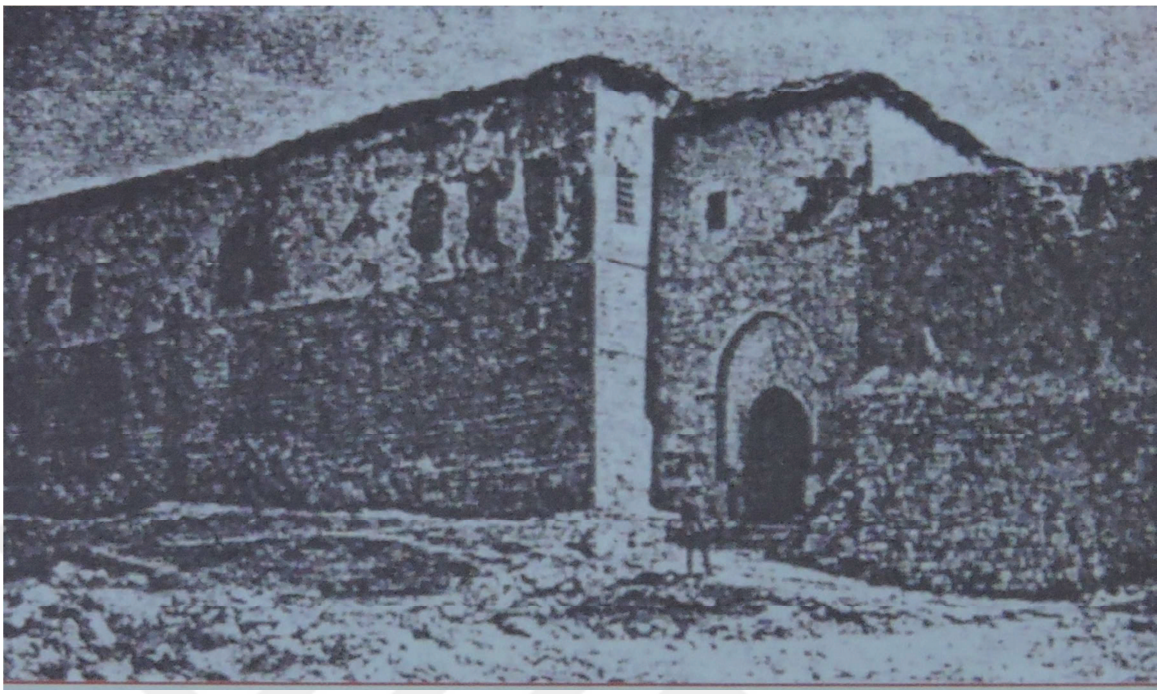

Bu fotoğraf: Re'uf, *el-Muʿcem l- Tariḫi L'emaret Behdinan*, s.139.

Ek.6: İmâdiyye Hükümeti Behdinan emareti'n haritası

Bu harita: Re'uf, *el-Muʿcem l- Tariḫi L'emaret Behdinan,* s.11.

Ek.7: Duhok'ün Kalesi'nin kalan eseri

Bu fotoğraf: Re'uf, *el-Muʿcem l- Tariḫi L'emaret Behdinan,* s.147.

Ek.8: Zaho'daki İmâdiyye Hükümeti'n Sarayı

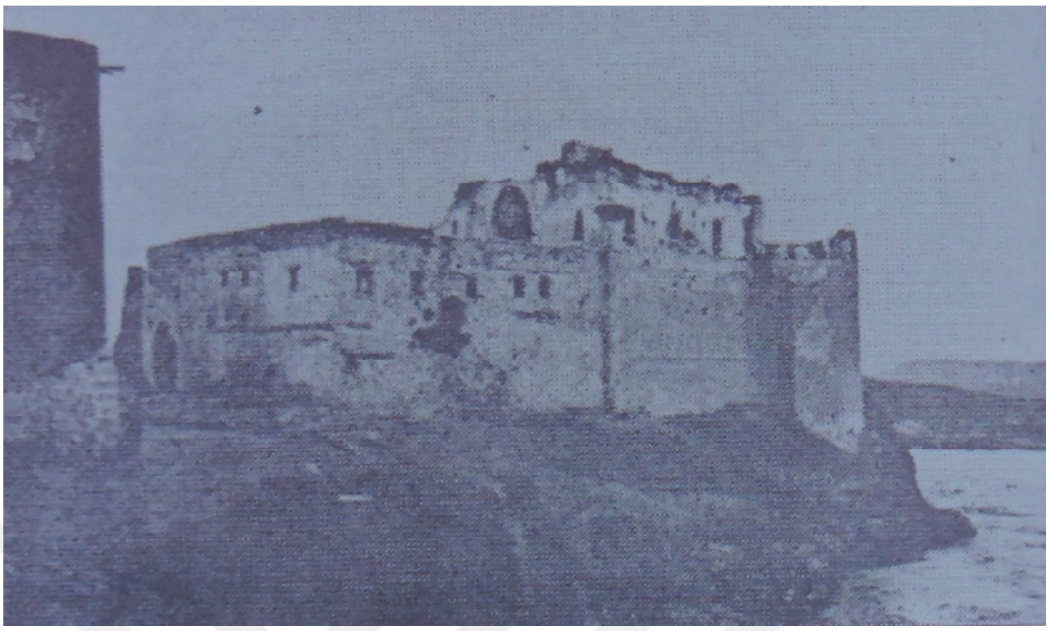

Bu fotoğraf: Re'uf, *el-Muʿcem l- Tariḫi L'emaret Behdinan*, s.165.

Ek.9-1: Klodiyus Cimis Riç tarafından ilk Çizilen Erbil Kalesi ve Minaresi

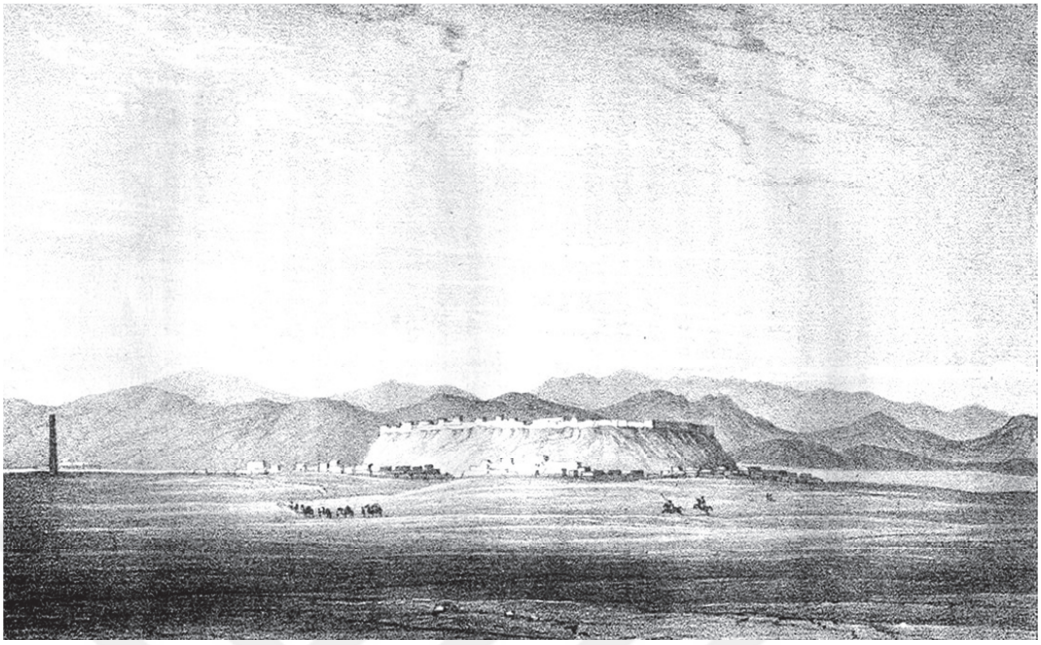

Bu fotoğraf: Riç, *Geştnâmey Riç bo Kürdistan,* s.26.

Ek.10: Nipor'un çizdiği haritası, burada gördüğümüz gibi Nipor Kerkük'ten Erbil'e, ondan sonra Musul'a kadar gitmiştir

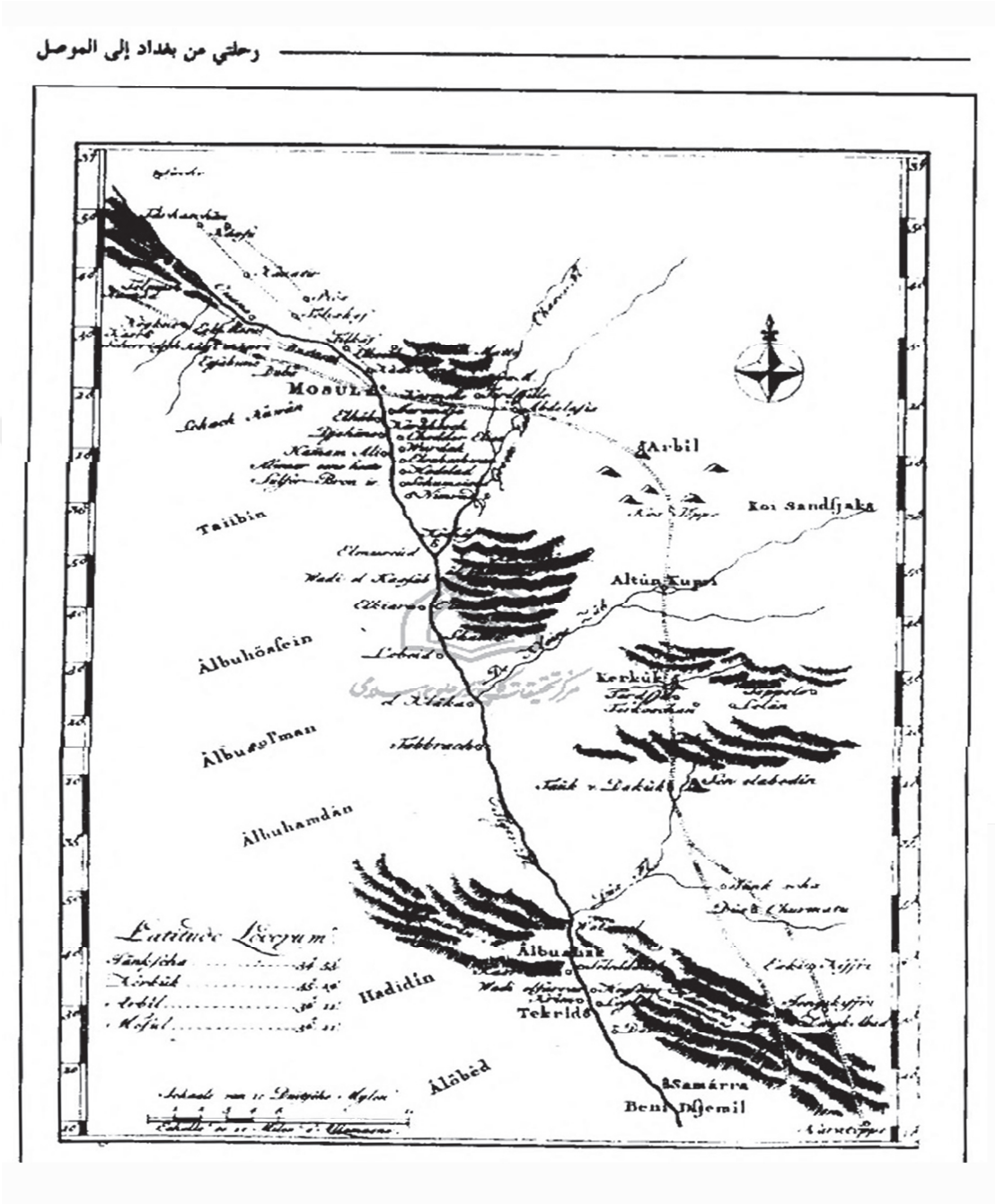

Bu fotoğraf: Nipor, *Reḥle Nipor ilâ el- ʿİraḳ el- kamıle,* s.318.

Ek.11: Bugünkü Erbil Minaresi'nin fotoğrafı (raşibkawa).

Ek.12: Musul Ulu Cami (Cami'un Nuriyye)

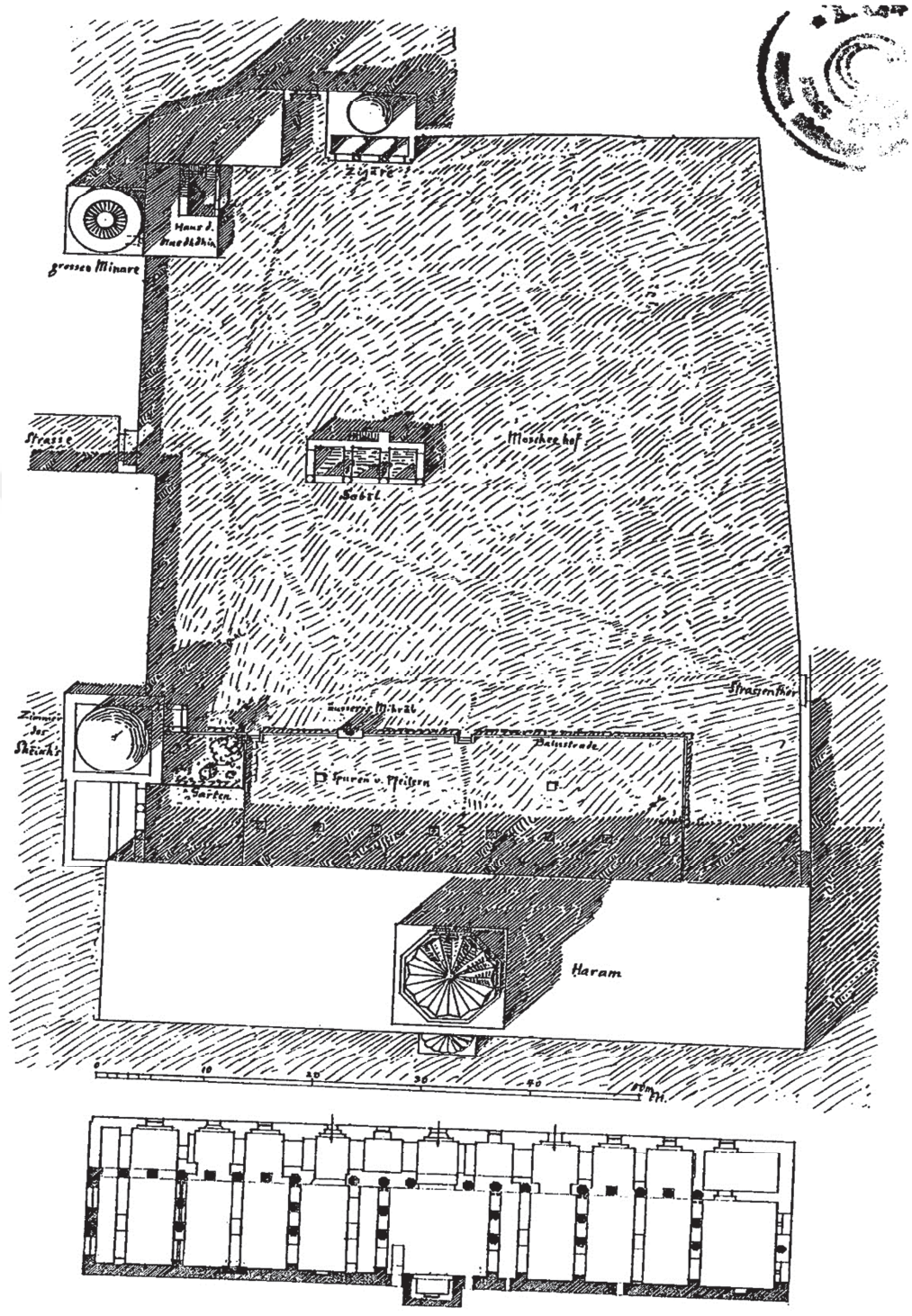

Bu harita: Bu Harita: Ahmet Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde Musul 1523-1639"*, s.112.

Ek.13 Hazret-i Yûnus (*as)* Câmi'i Karstın Noipor'un çizdiği tablosunda. Numara 1 Cami'nin mekânıdır

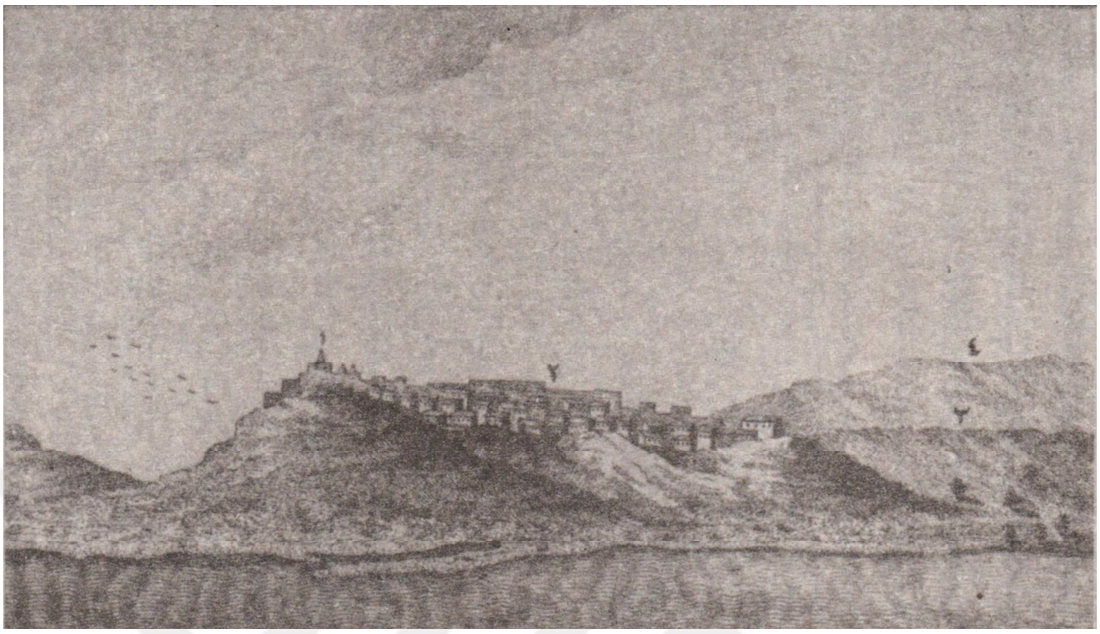

Bu fotoğraf: Nipor, *Reḥle Nipor ilâ el- ʿİraḳ el- kamıle,* s.352.

Ek.14: Mücahidi (Kaymazi) Cami

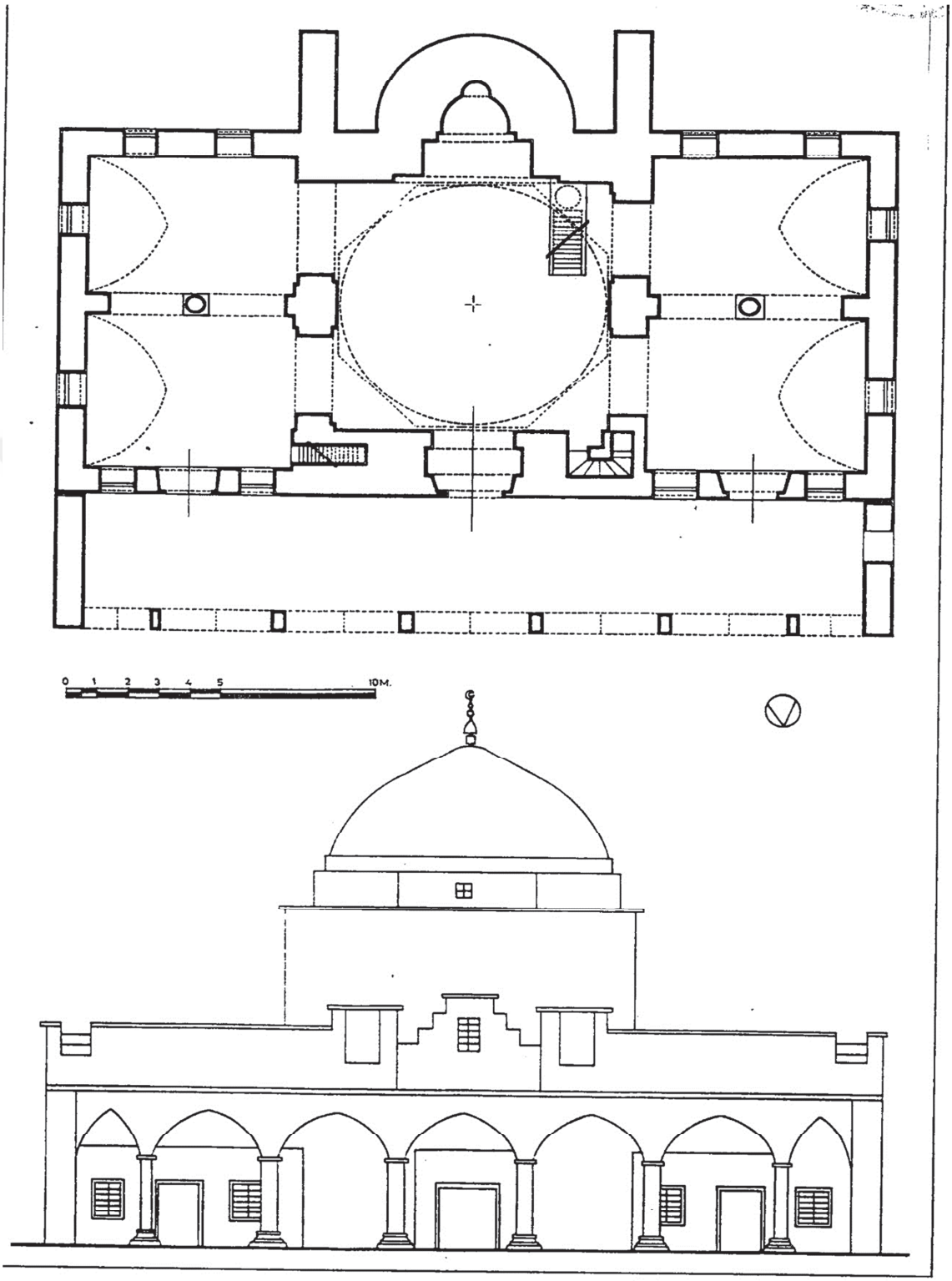

Bu harita: Ahmet Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde Musul 1523-1639"*, s.115.

Ek.15: Ulu Cami'nin Minaresi

Bu fotoraf: Re'uf, *el-Muʿcem l- Tariḫi L'emaret Behdinan,* s.109.

Ek.16: Bi-Tenur kalesi ve camisi

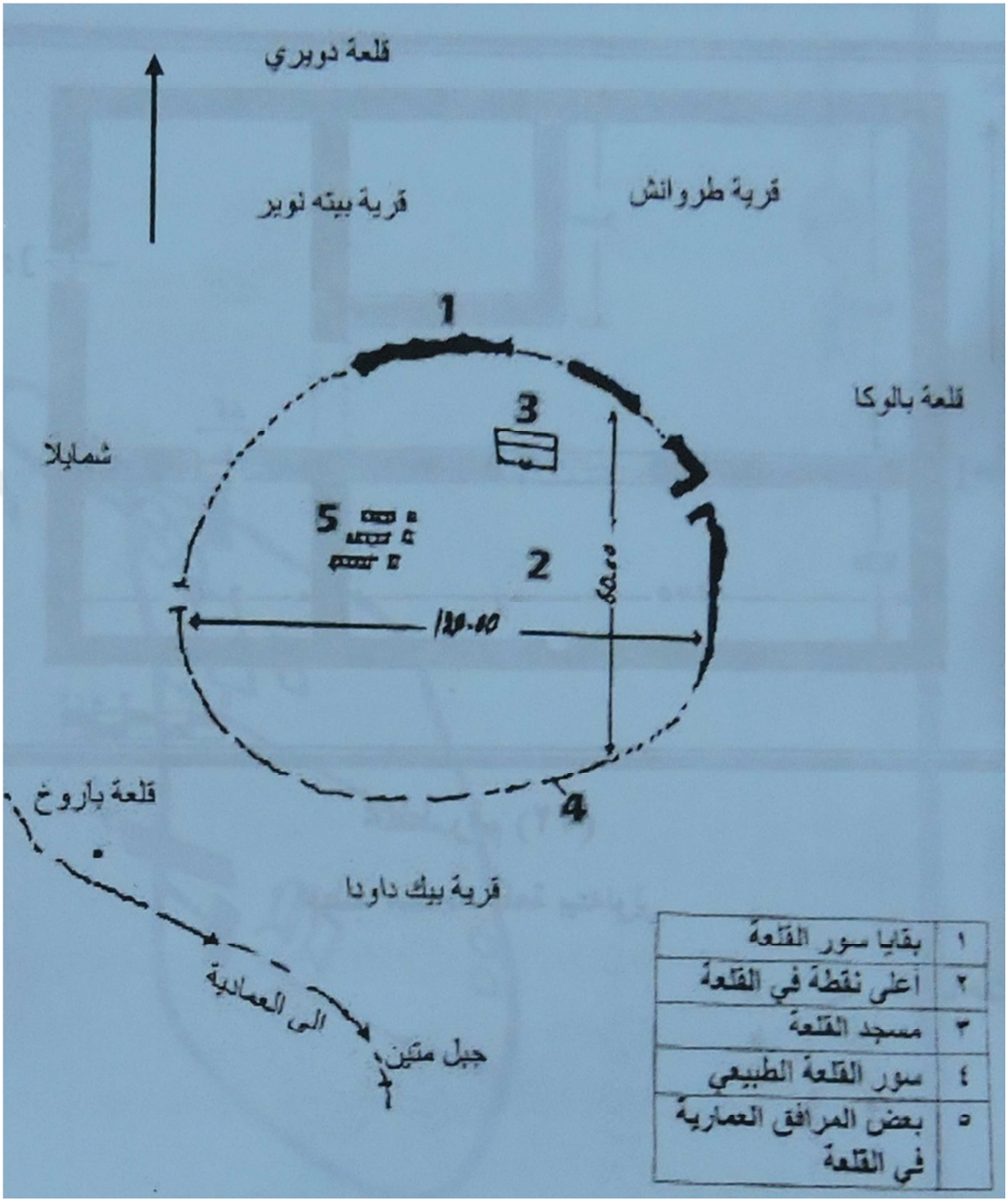

Bu fotoğraf: Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye fi ʿİmâdiyye ve nevaḥiha hatâ nihaye ḳırın el-ş̲ani ʿaşır el- hijri/ el- ş̲anmın ʿaşır el- miladî,* s.377.

Ek.17-1: Hristiyan Din adamların bir teşekkür mektübünü.

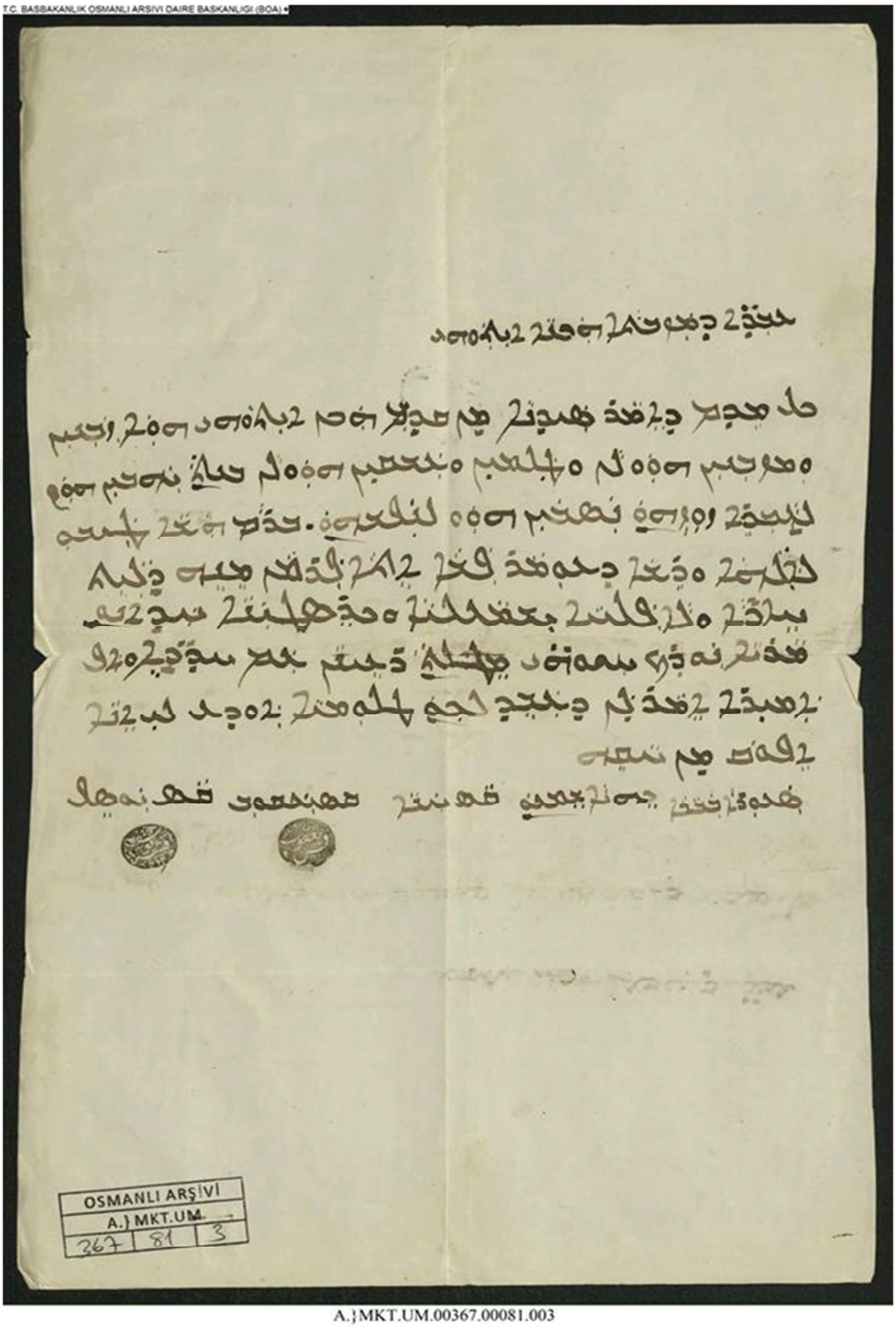

A.}MKT.UM.00367.00081.003

Ek.17-2: Hristiyan dini adamları teşekkür mektubunun çevirisi

Hristiyan din adamları bu teşekkür mektubunu (Saʿûr Baba, Şemʿûn Ḳıs Yuḥenna, Ḳeşe Yaʿḳûb, Ḳeşe Yûsûf) adıyla Osmanlı Sultanına gönderir.

Gördüğümüz gibi daha önce sayın Metrân'ın işaret ettiği gibi, Müslümanlar bizi satın alırıyordu. Eskiden bize zulüm ediyordu, kızlarımızı kendi oğlularına götürüyordu. Bizden para alıyordu. Allah'a şükür Osmanlı Padişah'ı tarafından bizim ile ilgili bir ferman çıkattı, bundan dolayı Müslümanlar ve Hristiyanların arasında artık adaletsizlik ortadan kalmadık. Allah, Padişahımı'za uzun ömürler versin, çünkü bizi zulümden kurtardı. Ayrıca Padişah bize derki "Herkim size zulüm ederse, ben onlara ceza vereceğim."

Ek.18: 18. Yüzyıldan Kalan Yahudilerin Şerʿi Yasaların Esesri

Bu fotoğraf: Bêrî, *Civekan-ı Kürdistan û Jiyân-ı rojane (Dav û Nerit, Hûner û Pişe),* s.216.

Ek.19: 18. Yüzyıldan kalan Yahudi Sinegog'u

Bu fotoğraf: Bêrî, *Civekan-ı Kürdistan û Jiyân-ı rojane (Dav û Nerit, Hûner û Pişe).s234.*

Ek.20: İmâdiyye'de Yahudilerin Dini adamı (Hazan Dêvid)'in türbesi.

Bu fotoğraf: Bêrî, *Civekan-ı Kürdistan û Jiyân-ı rojane (Dav û Nerit, Hûner û Pişe),*s. 325.

Ek.21: Cilive ve Meshefa Reş Kitapların Alfabesi.

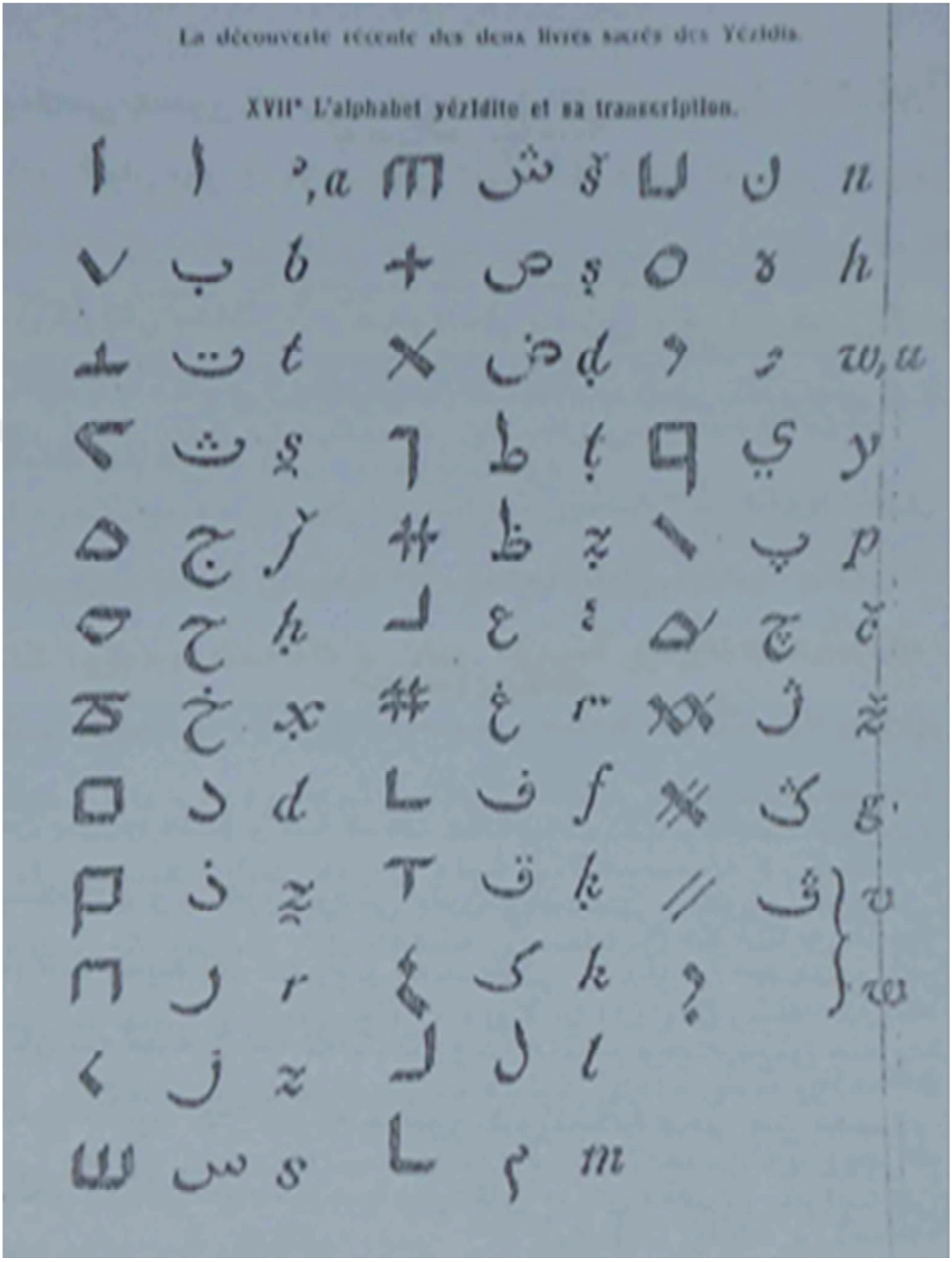

Ek.22: Yezidilerin Kutsal Mekânı (Şeyhan/ Laliş).

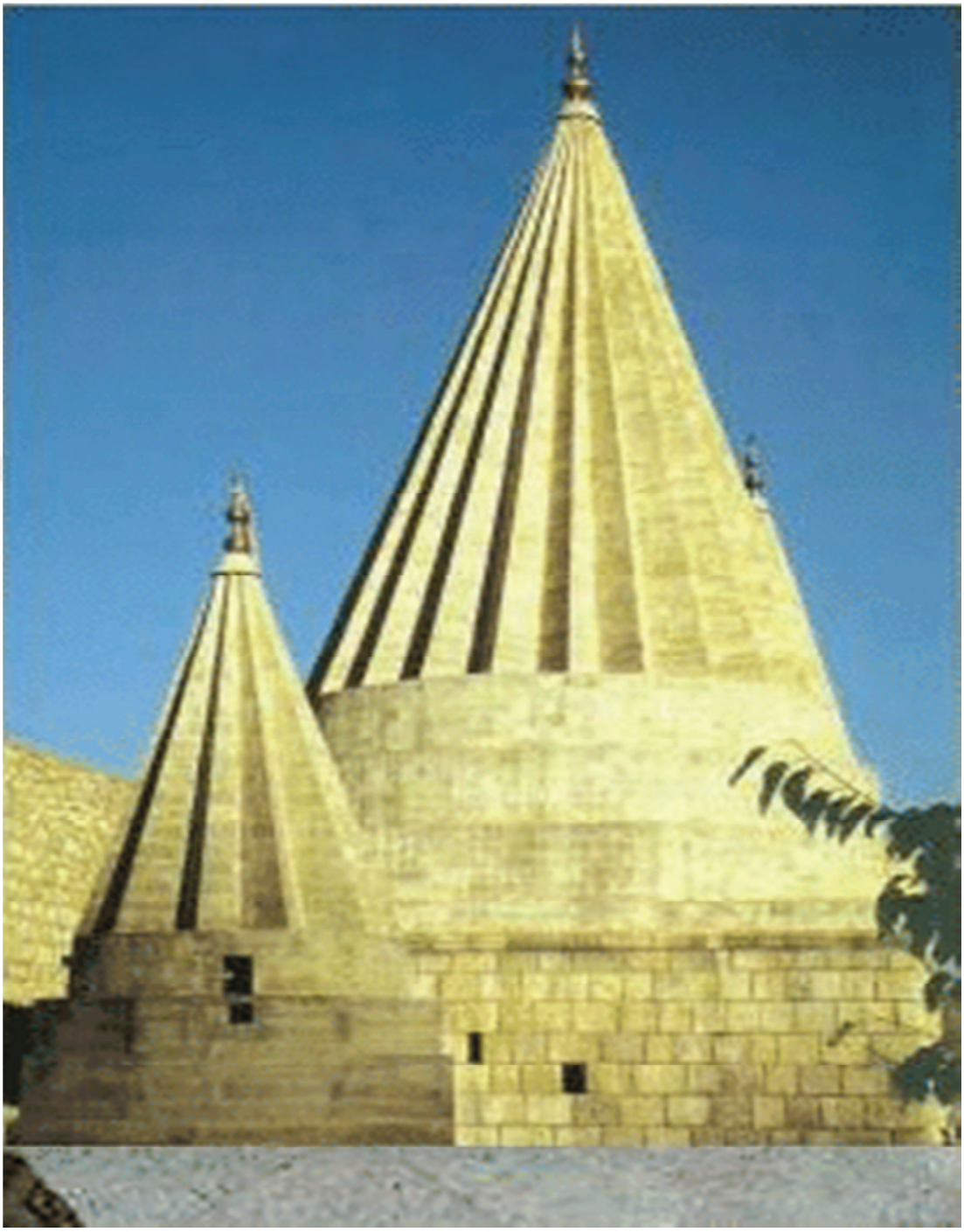

Ek.23Nebi Yunus Külliyesi'nin haritası

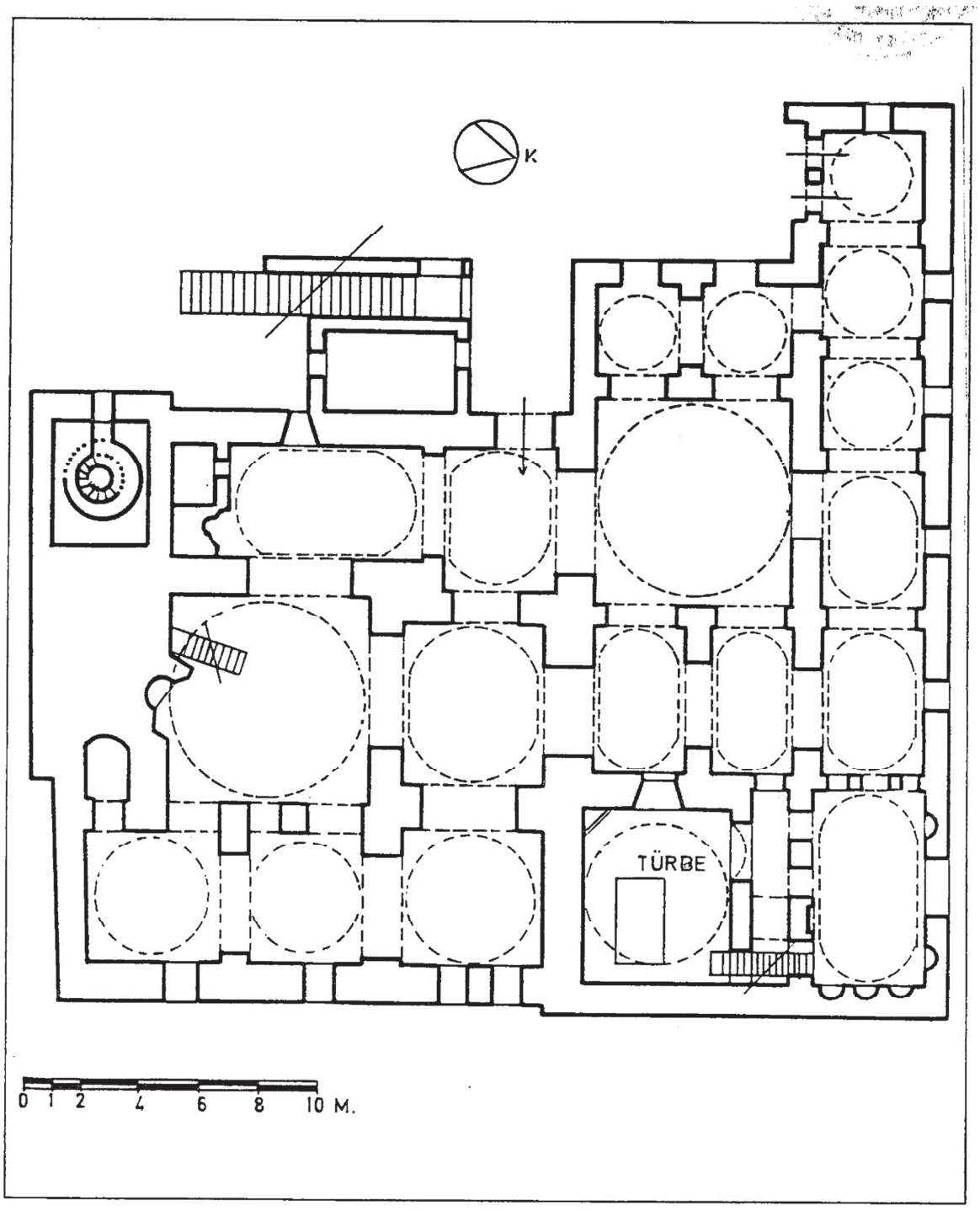

Bu Harita: Ahmet Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde Musul 1523-1639",* s.135.

Ek.24. Nebi Cercis Külliyesi'nin haritası

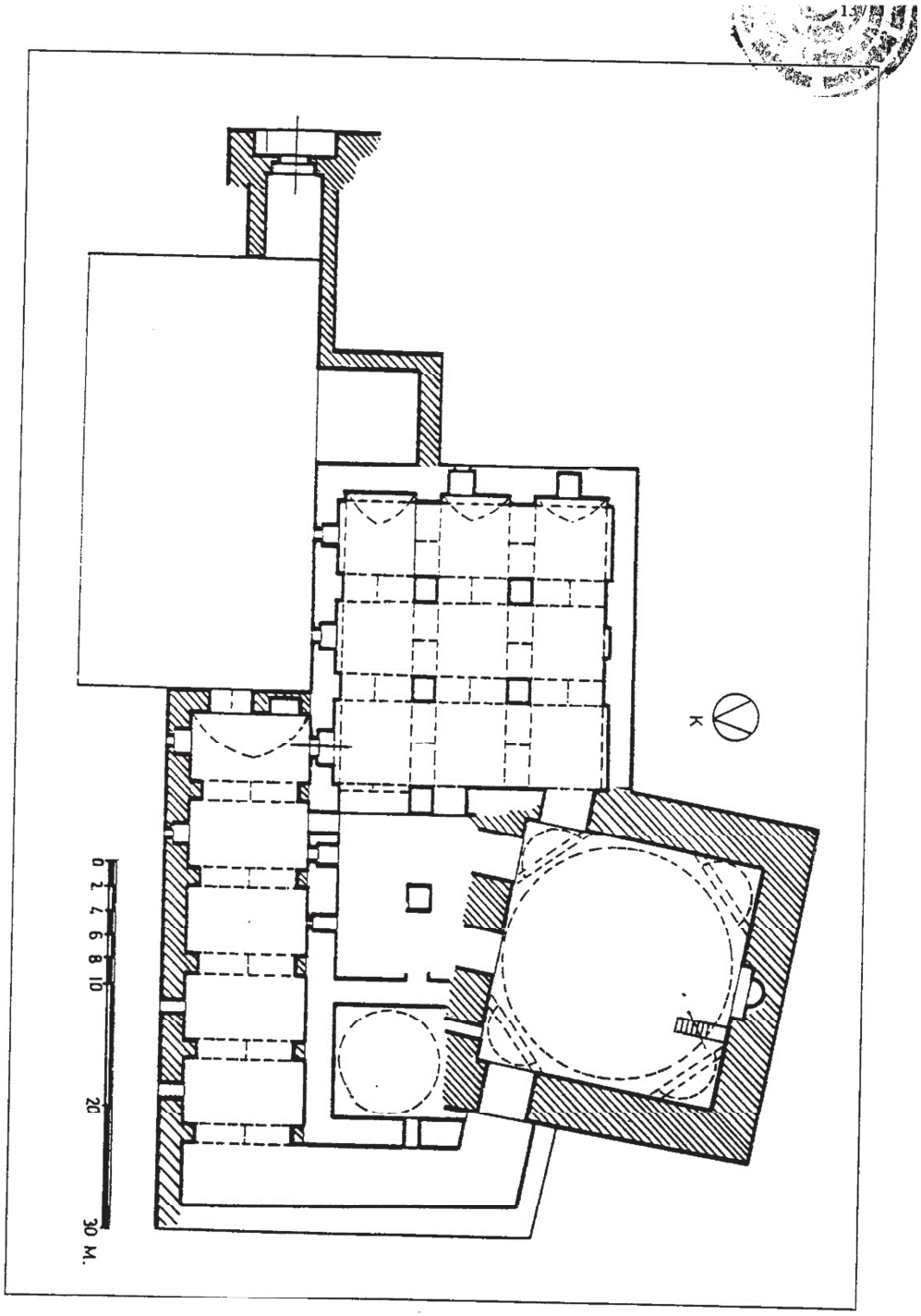

Nebi Cercis Külliyesi (Herzfeld'den)

Bu Harita: Ahmet Gündüz, *"Osmanlı İdaresinde Musul 1523-1639"*, s.137.

Ek.25: Eski Zibar Kapısı

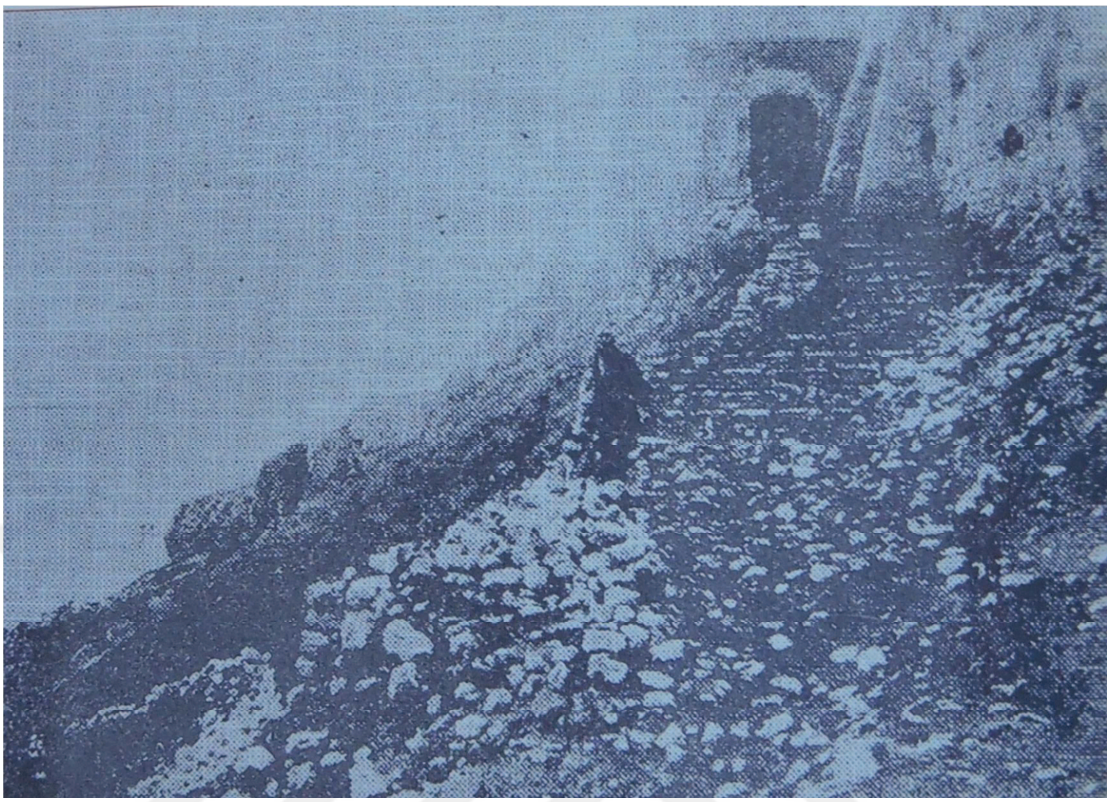

Bu fotoğraf: Re'uf, *el-Muʿcem l- Tariḫi L'emaret Behdinan,* s. 56.

Ek.26: Medrese-i Melik İzdin ya‘nî Melik İzzeddîn’in küçük kalan eseri

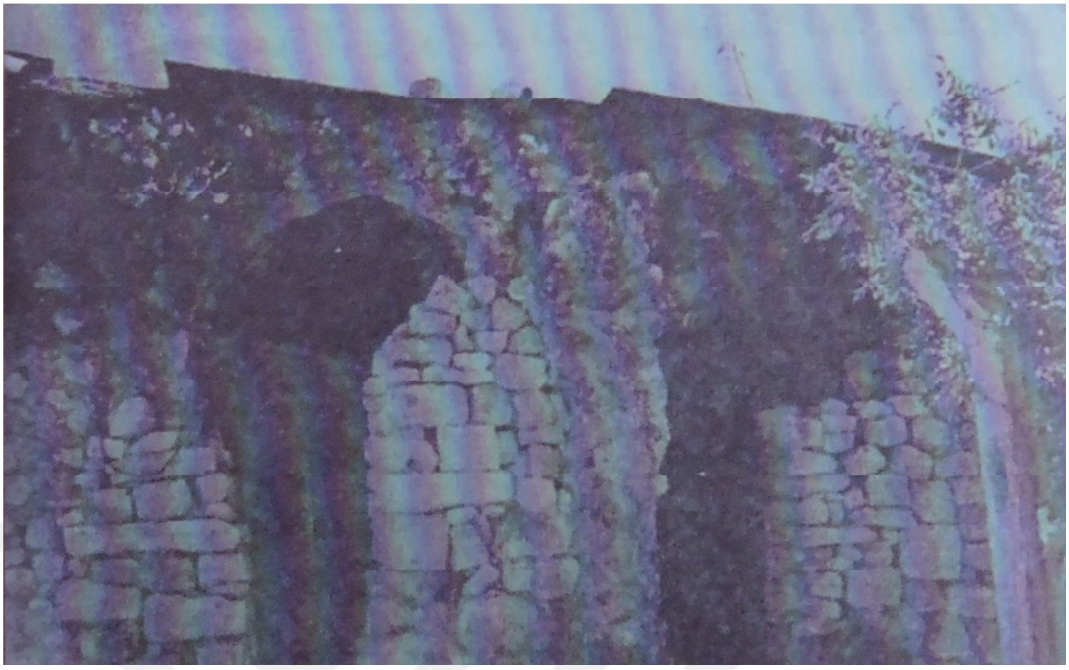

Bu fotoğraf: Re’uf, *el-Muʿcem l- Tariḫi L’emaret Behdinan,* s. 208.

Ek.27-1: Kobahan Medresesi Fotoğrafı

Bu fotoğraf: Re'uf, *el-Muʿcem l- Tariḫi L'emaret Behdinan,* s.287.

Ek.27- 2: Kobahan Medrese'nin Haritası

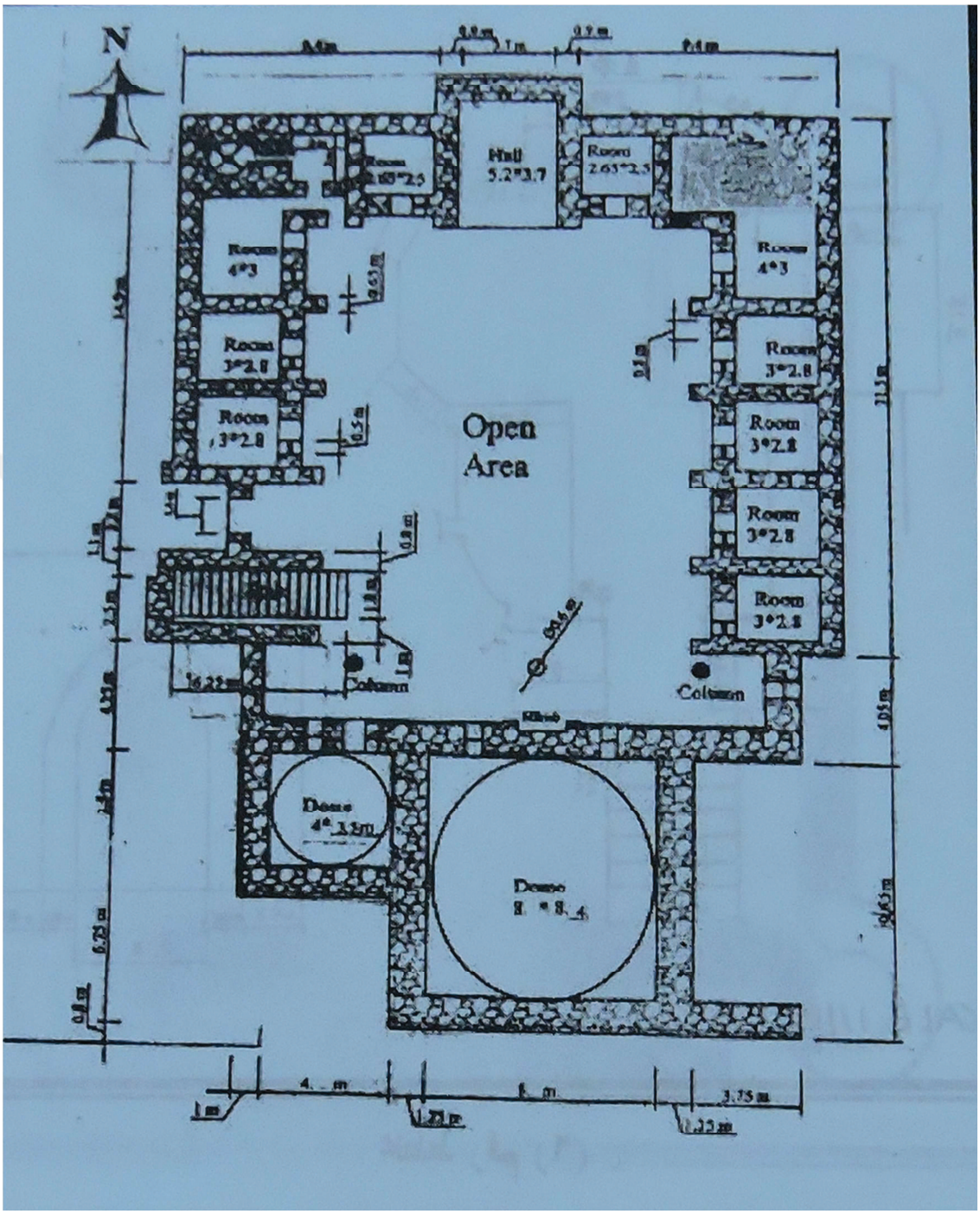

Âleyi, *el-ʿAmair el-İslâmiye fi ʿİmâdiyye ve nevaḥiha hatâ nihaye ḳırın el- s̲ani ʿaşır el-Hijri/ el- s̲anmın ʿaşır el- miladî,* s.371.

Ek.28: Kadın ve Erkeklerin Giyimi

Bu fotoğraf: Cimis Riç, *Geştnâmey Riç bo Kürdistan*, s.254.

Ek.29-1: Cimis Riç'in çizdiği Kıyafetleri

Bu fotoğraf: Cimis Riç, *Geştnâmey Riç bo Kürdistan*, s.105.

Ek.29-2: Cimis Riç'in çizdiği Kıyafetleri

Bu fotoğraf: Cimis Riç, *Geştnâmey Riç bo Kürdistan,* s.81

ÖZGEÇMİŞ

Bzhar Othman Ahmed 25 Ekim 1989 Kuzey Irak/ Erbil'de dünyaya geldim. 2008 yılında Gel lisesi'nden mezun olduktan sonra Salahadin Üniversitesi Tarih Bölümünü kazandım. 2012 yılında bu bölümden mezun oldum.